T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

EŞ ANLAMLILIĞIN BİLİMSEL TEMELLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ EŞ ANLAMLILARIN KARŞILAŞTIRILMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EYUP SERTAÇ AYAZ

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. NESRİN GÜLLÜDAĞ

KARS-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

EŞ ANLAMLILIĞIN BİLİMSEL TEMELLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ EŞ ANLAMLILARIN KARŞILAŞTIRILMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EYUP SERTAÇ AYAZ

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. NESRİN GÜLLÜDAĞ

KARS-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Eyup Sertaç AYAZ'a ait "Eş Anlamlılığın Bilimsel Temelleri ve Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Anlamlıların Karşılaştırılması" konulu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı İmza

Yrd. Doç. Dr. Nesrin GÜLLÜDAĞ (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 01/08/2011 tarih ve 2011/10 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

05/08/2011

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Selçuk ÜRAL

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **II**
ÖN SÖZ ..... **III**
KISALTMALAR ..... **IV**

GİRİŞ

ANLAMBİLİME GENEL BAKIŞ

Anlambilim **1**
İnsan Dili **9**
Dil Çalışmaları ve Anlambilim **12**
Bir Dizge(sistem) Olarak Dil ve Alt Dizgeleri **15**
Sözcük Anlambilimi **17**
1.1. Dilde Anlamlı Birimler: **17**
1.2. Kavramlaştırma (anlama) **20**
1.3. Gösterge Kavramı ve Sonraki Çalışmalar: **22**
1.4. Kavram ve Kavram Alanı **25**
1.5. Anlam **27**
1.5.1. Sözcük ve Anlam **28**
1.5.2. Anlam Belirleyicileri ve Ayırıcıları **29**
1.5.3. Temel Anlam Öğesi ve Göndergesel Anlam **30**
1.5.4. Tasarımlar, İmgeler **32**
1.5.5. Duygu Değeri **33**
1.5.6. Tasarımlar ve Duygu Değeri Açısından Özel Adlar **34**
1.5.7. Yan Anlam **34**
1.5.8. Benzetme **35**
1.5.9. Aktarmalar **36**
1.5.9.1. Deyim Aktarması **36**
1.5.9.2. Ad Aktarması **39**
1.5.10. Çok Anlamlılık **39**
1.5.11. Eş Adlılık **40**

1.5.12. Bağlam **41**
1.5.13. Eş Anlamlılık **43**
1.5.14. Ters Anlamlılık **44**

BİRİNCİ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIĞIN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Eş Anlamlılık **45**
1.2. Eş Anlamlılığın Oluşma Şekilleri **52**
1.3. Eş Anlamlılığın Ortaya Çıkış Nedenleri **69**
1.4. Eş Anlamlı Sözcüklerin Kullanılış Amaçları **70**
1.5. Eş Anlamlı Sözcüklerin Sınıflandırılması **72**
1.5.1. Eş Anlamlı Sözcüklerin Anlam Bakımından Sınıflandırılması **72**
1.5.1.1. Bütüncül Eş Anlamlılık **72**
1.5.1.2. Bağlamsal Eş Anlamlılık **76**
1.5.2. Eş Anlamlı Sözcüklerin Köken Bakımından Sınıflandırılması **88**
1.5.2.1. Her Öğesi Türkçe Olan Eş Anlamlı Sözcükler **88**
1.5.2.2.Türkçesi ile Birlikte Yabancı Öğeleri de Yaşayan Eş Anlamlı Sözcükler **88**

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIK VE BAĞLAM

2.1. Bağlam **91**
2.2. Eş Anlamlılık ve Bağlam İlişkisi **93**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIKLA İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

3.1. Yerli Dilbilimcilerin Eş Anlamlılıkla İlgili Yaklaşımları **97**
3.2. Yabancı Dilbilimcilerin Eş Anlamlılıkla İlgili Yaklaşımları **107**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIKLA İLGİLİ SORUNLAR

4.1. Eş Anlamlılık Var mıdır? 111
4.2. Eş Anlamlılık Dilin Zenginliği midir, Yabancılaşması mıdır? 130

BEŞİNCİ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIK VE ANLATIM BOZUKLUĞU

5.1. Anlatım Bozukluğu 157
5.1.1. Anlama İlişkin Anlatım Bozuklukları 158
5.1.2. Eş Anlamlı Sözcüklerin Birlikte Kullanılmasından Kaynaklanan Anlatım Bozuklukları 158

ALTINCI BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE EŞ ANLAMLILIĞA GENEL BAKIŞ

6.1. Azerbaycan Türkçesinde Eş Anlamlılık 160
6.1.1. Eş Anlamlılık Taliminin İlmi ve Metodik Esasları 160
6.1.2. Eş Anlamlılık Nedir? 161
6.1.3. Eş Anlamlıların Anlayış Esası 162
6.1.4. Eş Anlamlı Grup 164
6.1.5. Azerbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sisteminde Eş Anlamlılık 165
6.1.6. Eş Anlamlılar ve Anlamca Benzer Olan Sözler 166
6.1.7. Eş Anlamlılar Ve Üslup Meseleleri 168
6.1.8. Eş Anlamlılığın Öğretiminde Karşılaşılan Problemler 174
6.1.9. Eş Anlamlılığın Öğretilmesinde Metodik İşlerin Sistemi 184
6.1.10. Azerbaycan Dilinin Okul Kursunda Eş Anlamlılıkla İlgili Bilginin Hacmi ve Öğretilmesinin Sistemleştirilmesi 184

6.1.11. Eş Anlamlılıkla İlgili Konuşma Gelişimi Üzerine Yapılan Uygulamaların Önemli Meseleleri 187
6.1.12. Eş Anlamlılık Meselesinin Öğretilmesini Kolaylaştıran Geleneksel ve Yeni Araçlar 188
6.1.13. Eş Anlamlıların Öğretim Sistemi 190
6.1.14. Genel Sonuçlar ve Tavsiyeler 191

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ EŞ ANLAMLILIĞIN KARŞILAŞTIRILMASI

7.1. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Anlamlı Sözcüklere Örnekler 192
7.2. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Eş Anlamlı Sözcükler Bakımından Yorumlanması 220

SONUÇ 225

KAYNAKLAR 229

ÖZ GEÇMİŞ 232

ÖZET

Bu tezin konusu eş anlamlılık kavramının bilimsel temellerinin araştırılması ve Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki eş anlamlılığın karşılaştırmalı olarak incelenerek Türk dili içindeki yerinin tayin edilmesidir. Bu bağlamda konunun kapsamı göz önüne alınarak eş anlamlılığın oluşma şekilleri, eş anlamlılığın ortaya çıkış nedenleri, eş anlamlılığın kullanılış amaçları, eş anlamlı sözcüklerin sınıflandırılması, eş anlamlılık ve bağlam ilişkisi, eş anlamlılığa farklı yaklaşımlar, eş anlamlılıkla ilgili sorunlar, eş anlamlılık ve anlatım bozukluğu ilişkisi ve Azerbaycan Türkçesindeki eş anlamlı sözcüklerle Türkiye Türkçesindekilerin karşılaştırılması çalışma evreni olarak belirlenmiştir. Tez; İçindekiler, Özet, Abstract, Ön Söz, Kısaltmalar, Giriş başlıklarını takip eden 7 bölümden oluşmaktadır. 1. Bölüm "Eş Anlamlılığın Genel Özellikleri" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde anlam ve eş anlamlılık kavramı teorik olarak tüm yönleri ve türleriyle incelenmiştir. Ayrıca burada "bütüncül eş anlamlılık", "bağlamsal eş anlamlılık" üzerinde durulmuştur. 2. Bölüm "Eş Anlamlılık ve Bağlam" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde sözcüklerin, sözcük öbeklerinin ve cümlelerin konuşma ya da metin içerisinde bağlam kapsamında bağlamın sözcüklerin anlamsal yapılarına etkisinin belirlenmesine çalışılmış, eş anlamlılık ve kullanış üzerinde durulmuştur. 3. Bölüm "Eş Anlamlılıkla İlgili Yaklaşımlar" başlığını taşımaktadır. Yerli ve Yabancı dilbilimcilerin konuya bakış açıları değerlendirilmeye çalışılmıştır. 4. Bölüm "Eş Anlamlılıkla İlgili Sorunlar" başlığını taşımaktadır. Eş anlamlılığın var olup olmadığı tartışılarak Türk dilinde eş anlamlılık dilin zenginliği mi yoksa yabancılaşması mı meselesine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. 5. Bölüm "Eş Anlamlılık ve Anlatım Bozukluğu" başlığını taşımaktadır. Eş anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılmasının yol açtığı anlatım kusurlarına değinilmiştir. 6. Bölüm "Azerbaycan Türkçesinde Eş Anlamlılığa Genel Bakış" başlığını taşımaktadır. Eş anlamlılık ve öğretiminde karşılaşılan sorunlar üzerinde durulmuştur. 7. Bölüm "Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Anlamlılığın Karşılaştırılması" başlığını taşımaktadır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki eş anlamlı sözcüklerden örnekler seçilmiş, kökenleri belirtilmiş ve her durumda birbirlerinin yerine kullanılabilecek sözcükler olup olmadıkları, üslup faktörleri ve kültür çevresi bağlamında değerlendirilmiştir.

Tez; Sonuç, Kaynaklar ve Öz Geçmiş bölümleriyle sonlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Eş anlamlılık, Azerbaycan Türkçesi, karşılaştırma

ABSTRACT

The scientific basis of this thesis is to investigate the concept of synonymy and Turkic Azerbaijan with Turkey Turkish synonyms examining the comparative determination of the place in the Turkish language. In this context, considering the scope of the subject co-occurrence patterns of meaningfulness, co-causes of the appearance of meaningfulness, wife of meaningfulness of utilization purposes, the classification of words are synonyms, synonymy and relationship context, different approaches to the same significance, the co anlamlılıkla problems, relationship of synonymy and expression disorder Azerbaijan, Turkey and the Turkic words synonymous with the universe is determined as Türkçesindekilerin comparison study. Thesis; Table of Contents, Abstract, Abstract, Foreword, Abbreviations, Introduction consists of 7 parts that follow the titles. 1. Chapter "General Properties of Co-Significance" is the title. In this section, the theoretical concept of meaning and synonymy of all aspects and types were examined. Furthermore, "a holistic synonymy", "contextual synonymy" are emphasized. 2. Section "Co-Significance and Context" is the title. In this section, words, words, phrases and sentences of speech or semantic structures of words in the text, the effect of context in determining the scope of the context studied, and using the same significance are emphasized. 3. Section "Co-Anlamlılıkla Related Approaches" is the title. Perspectives on the issue of domestic and foreign linguists tried to be evaluated. 4. Section "Co-Anlamlılıkla Related Issues" is the title. Whether there is co-significance of the language is discussed and the richness of Turkish language synonymy to be brought or tried to clarify the issue of whether the alienation. 5. Section "Co-Significance and Expression Disorder" is the title. Expression defects caused by the use of words with synonyms, is mentioned. 6. Section "Overview of Azerbaijan Turkish Co-significance" is the title. Synonymy and teaching focused on the problems encountered. 7. Section "Comparison of Turkey Turkish, Azerbaijani Turkic Real Significance" is the title. Turkey Turkish and Azerbaijani Turkic selected examples of synonymous words, the origins of words that can be used interchangeably and in any case is not specified, style, and cultural factors were evaluated in the context of its surroundings.

Thesis; Conclusion, References and Resume sections concludes.

Key words: Synonymy, Azerbaijani Turkish, comparison

ÖN SÖZ

Dillerin zenginliği barındırdığı kelimelerle ölçülür. Bu kelimelerin bir kısmı aynı anlamı taşıyan eş anlamlı kelimelerden oluşur. Bu çalışmada, Türk dilinde süregelen eş anlamlılık meselesini tartışmak, eş anlamlılığın oluşma şekillerini ortaya çıkış gerekçeleri ile kullanılış amaçlarını göz önünde bulundurarak eş anlamlılık kavramının bilimsel temellerini araştırmak ve eş anlamlılığı tüm özellikleriyle ortaya koymak amaçlanmıştır. Dilimize alınan eş anlamlı kelimelerin dile yerleşmesinden sonra, kullanım sıklığı açısından, eş anlamlı kelimeler arası tercih sorunları ortaya çıkmaktadır. Eş anlamlılığın bir dilin öz kelimeleri arasında mı olması gerektiği yoksa yabancı dillerdeki karşılıklarının da eş anlamlı sayılıp sayılamayacağı henüz çözülebilmiş bir konu değildir. Dilin tarihi kaynaklarından gelen ve kendine ait eş anlamlı kelimeler, zenginliğin ifadesi olurken; kendi dilindeki karşılığı olduğu halde diğer dillerdeki karşılıklara yönelmek asli kelimelerin âtıl duruma geçmesine neden olmaktadır.

Kelimeler kullanıldıkları sürece canlı kalır ve varlıklarını sürdürebilirler. Bir dildeki eş anlamlı kelimelerin oluşmasında, yabancı dildeki kelimelerin etkisi yadsınamaz. Diğer dillerden dilimize giren eş anlamlı sözcükler; bilgi alıntısı haline geçtikten sonra dilin öz varlığının üyesi sayılabirler mi, alt anlam ayrımlarını göstermede ifade yeteneğini geliştirme sürecine bir katkı sağlarlar mı? Bu düşünceden hareketle Türkçe bu sahada ne gibi bir gelişme gösteriyor, ne gibi sorunlarla karşılaşıyor ve ne gibi çözümlere ihtiyacı var… İşte bu husus çalışmanın temel aldığı noktada kendini belli ediyor. Türkçe, kelime hazinesinin zenginleşmesi konusunda bir ilerleme kaydediyor mu ve bu ilerlemeye eş anlamlı sözcüklerin bir katkısı oluyor mu sorularına cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın her aşamasında değerli zamanlarını ayırarak büyük bir özveride bulunan, çalışmanın bu aşamaya gelmesini sağlayan değerli bölüm başkanımız ve danışman hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Nesrin Güllüdağ'a saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Kars 2011 Eyup Sertaç AYAZ

KISALTMALAR

Age	: Adı geçen eser
Alm.	: Alamanca
Ar.	: Arapça
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
Doç.	: Doçent
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
hzl.	: Hazırlayan
İ.Ö	: İsa'dan Önce
İng.	: İngilizce
Lat.	: Latince
mec.	: Mecaz
Nu.	: Numara
Osm. T.	: Osmanlı Türkçesi
ör.	: Örnek
Prof.	: Profesör
Rum.	: Rumence
Rus.	: Rusça
S	: Sayı
s.	: Sayfa
sf.	: Sıfat
Sn.	: Sayın
T.	: Türkçe
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclsi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TV	: Televizyon
Ü	: Üniversite
vb.	: Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi

vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayını, yayınları
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu
Yrd. Doç.	: Yardımcı Doçent
Yun.	: Yunanca

GİRİŞ

ANLAMBİLİME GENEL BAKIŞ

Anlambilim

Anlambilim adlı araştırma alanı doğrudan doğruya anlama yöneldiği, onu incelediği halde anlamın ne olduğu, nasıl tanımlanabileceği ya da bu terimin kullanılıp kullanılmayacağı üzerinde dilbilimciler bir türlü birleşememekte, birbirinden ayrı görüş ve terimlerle konuyu açıklamak istemektedirler. Hatta aşağıda değineceğimiz gibi kimi araştırıcılar 'anlam yok kullanım vardır' savını ileri sürerler. Biz bütün bu kargaşaya karşın gerek kavram, gerekse terim olarak anlamın belirlenebileceği kanısındayız.

Geleneksel çalışmalar sırasında anlam kavramı üzerinde, dilciden dilciye değişen büyük bir ayrımın ortaya çıktığı söylenemez. Daha çok anlam değişmesi adı altında ele alınan gelişmelerde ve aktarma dediğimiz dil olaylarında anlam terimiyle belirtilmek istenen, bir sözcüğün yansıttığı kavramdır. Örneğin Latincede çekmek kavramı trahere eylemiyle dile getiriliyordu. Sözcük Fransızcada traire biçimine dönüşmüş, bu dilde sağmak kavramını yansıtır duruma gelmişti; burada bir anlam daralması söz konusuydu.

XX. yüzyıl dilbiliminde anlam konusunda değişik anlayış ve görüşlerin bulunduğunu, Ogden ve Richards'ın daha 1923'te yayımlanan yapıtında gözlemlemek olanağı vardır. Bu iki bilgin, üç ayrı bölüm halinde, anlamın yirmi kadar tanımını verirler. Bunlardan bir kaçını buraya aktaralım:

'Bir sözlükte, bir sözcüğe eklenen öteki sözcükler.'

'Bir nesnenin bir dizge içindeki yeri.'

'Bir sözcüğün duygu değeri.'

'Bir nesnenin gelecekteki deneyimlerimiz içindeki pratik sonuçları.'

'Bir simgeyi kullananın gerçekte belirttiği şey'…

Bu gibi tanımlara hemen her yazarda rastlanır. Günümüze kadar anlam konusunda çok çeşitli tanımlamalarla birlikte görüş, anlayış ve yorumlarda da büyük bir çeşitlilik görülür ki bunlardan başlıca bir kaçını burada gözden geçirelim:[1]

Amerikan Dilbilim Okulu'nun önde gelen temsilcilerinden L. Bloomfield anlam üzerinde dururken dildeki kimi terimlerin anlamını açıkça ve kesinlikle ortaya

[1] Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yay., 2007 s. 159

koyabilme olanağına sahip bulunduğumuza dikkati çekiyordu. Örneğin kimya, mineraloji alanlarındaki kimi terimler gibi tuz (İng. salt) sözcüğünün kesin anlamı da bellidir. Bitki ve hayvan adlarını da aynı biçimde tanımlayabiliriz. Fakat sevgi ya da nefret sözcüklerinin tanımı için kesin bir yol yoktur.

Günümüz dilbiliminde yeni bir okulun temsilcisi sayılabilecek olan J.R. Firth, dildeki bir öğenin anlamını, onun öteki birimlerle kurduğu ilişkilerle belirmekte, birlikte kullanıldığı, bağdaştırdığı öteki öğelerle oluşturduğu örgüyle çerçevelendirmektedir. Türkçeden örnek verecek olursak el sözcüğünü, el emeği, el değirmeni, elden çıkarmak, elde etmek, elinde olmak… gibi, el'in, birlikte kullanıldığı bütün başka öğeleri kapsayan bir anlam örgüsüne sahiptir. Bilgin ayrıca, bir göstergenin bu tür öğelerle her bağdaştırılışının bir ayrı işlev sayılması gerektiğini belirtiyordu.

Anlam kavramını kabul etmeyen araştırmacılar da vardır. Değişik okul ve akımlara bağlı olan bu bilginler arasından L. Wittgenstein sözcüğün anlamının onun dil içinde kullanılışı olduğunu ileri sürmekte P. Guiraud ise sözcüklerin anlamları yoktur; kullanımları varıdır demektedir. Bilgine göre konuşmada ya da söylemde bize iletildiği biçimiyle anlam, sözcüğün aynı bağlamdaki öbür sözcüklerle kurduğu ilişkilere bağlıdır. Her sözcüğün anlamları, bu bağlantıların tümüyle tanımlanır, taşıdığı varsayılan bir imge ile değil. Rus dilcisi V.A. Zvagintsev de bir sözcüğün birkaç anlamı olamaz; ama onun sözlük anlamı 'leksiko semantik varyantlar' denilen birkaç olası birleşmeden kurulmuş olabilir görüşündedir. [2]

Dilden sık sık insanın bir yetisi olarak söz edilir. İnsanla dil yetisi arasındaki ilişkilerin, dil yetisini belirli işlevlerin daha geniş bir türüne duraksamadan bağlanmamızı engelleyecek kadar özel bir nitelik taşıması olasıdır. Kesinlenemeyecek bir şey varsa o da akciğerlerle bacakların varlık nedenini oluşturduğu söylenebilecek olan solumum ya da yürüme gibi dil yetisinin de herhangi bir örgenin doğal kullanımından kaynaklandığıdır. Kuşkusuz konuşma örgenlerinden söz edilir, ama genellikle bu örgenlerden her birinin ilk işlevinin bütün bütün ayrı bir şey olduğu da eklenir.

İnsan kurumları toplum yaşamının ürünüdür. Her şeyden önce bir bildirişim aracı olarak düşünülen dil yetisi de öyledir. İnsan kurumları çok değişik türden yetilerin kullanılmasını gerektir. Bu kurumlar çok yaygın olabilir; dil yetisi gibi, bir

[2] Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, s. 160-161

topluluktan öbürüne özdeşlik göstermemekle birlikte, evrensel bir nitelikte taşıyabilir: örneğin aile belki de tüm insan toplaşmalarının belirgin bir niteliğidir; ancak çeşitli yerlerde değişik biçimlerde ortaya çıkar. Dil yetisi de işlevleri açısından özdeş kalmakla birlikte bir topluluktan öbürüne değişir, öyle ki ancak belirli bir topluluktan kişiler arasında işlevini yerine getirebilir. İlk veri niteliği taşımayıp toplum yaşamının ürünü olduklarından kurumlar değişmez değildir, çeşitli gereksinmelerin baskısı ve başka toplulukların etkisiyle değişime uğrayabilirler. İşte dil yetisinin değişik biçimleri olan diller için de durum aynıdır.

Dil yetisinin karşılıklı anlaşmayı sağlamasının dışında başka işlevleri bulunduğunu da unutmamak gerekir. Bir kez dil yetisi düşüncenin dayanağıdır. Öyle ki bir dilin çerçevesinden yoksun bir andıksal etkinliğe gerçekten düşünce adının yaraşıp yaraşmadığı sorulabilir. Ne var ki bu konuda karar vermek dilbilimceye değil ruhbilimceye düşer. Öte yandan insan çoğu kez dilini içindekileri dışa vurarak anlatmak, daha açık bir deyişle olası dinleyicilerin tepkileriyle aşırı ölçüde ilgilenmeden duyumsadıklarını çözümlemek için kullanır. Bunu yaparken de gerçekten herhangi bir şey bildirme isteği olmadan kendini hem öz benliğine hem de başkalarına tanıtma olanağı bulur. Dilin, bildirişim ve anlatım işlevleriyle iç içe olduğundan incelenmesi güç bir güzelduyu işlevinden de söz edilebilir.[3]

Sözcüğün anlam çerçevesi ya da sözcüğün anlam açılımı kavramlarına ilişkin kuramsal araştırma ve tartışmalar, ülkemizde hemen hemen hiç yoktur. Daha da ötesi bu adlandırmaların önemi yeterince anlaşılmamıştır, bilinmemektedir.

Kapsam bakımından birbirine yakın bu terimlerden birincisini Doğan Aksan kullanmaktadır; ikincisini ise, kavramın işlevselliğini daha iyi verebileceğini düşünerek, biz önermiş, kullanmaya başlamıştık.

Anlam kavramını, anlam olgularına, anlam değişimlerine ilişkin araştırma ve tartışmaların yetersizliği, çerçeve ve açılımın kapsamlarına giren kavramların tanımlandırma ve terimlendirme çalışmalarında bir zorunluluğun kendini dayatamamasının nedeni olmuştur. Pek çok kavram ortalıkta dolaşmakta, kimi kavramların ise birden çok ve kendi içinde bile tutarlı olmayan tanımı yapılmaktadır. Anlambilime ilişkin kavramların neredeyse tümü çeviri yoluyla dilimize kazandırılmış, bu kavramlar belki de bunun doğal bir sonucu olarak kendi çerçevelerini karşıtbütünlerini oluşturamamıştır. Söz gelimi gerçek anlam, başat

[3] André Mrtinet, **İşlevsel Genel Dilbilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yay., 1998 s. 15

anlam, temel anlam, düz anlam, yan anlam, değişmece anlam kavramları bu konumlardadır.

Ülkemizde ilk başlarda gerçek anlam-değişmece anlam eksenine göre tanımlamalara, örneklemelere gidilmiştir. Sonraları unutulmuş da olunsa, bunların alt bölümlerini tama yakın veren bile çıkmıştı. Bir dönemdir de bu terimlerin yerine başka başka terimler kullanılmaya başlandı. Söz gelimi Doğan Aksan temel anlam-yan anlam eksenine göre yazarken, Batılı kaynaklara daha bağlı kalanlar ise yazılarında çevirilerin de düz anlam- yan anlam terimlerini benimsemektedir. Önceki terimler dilbilim kitaplarında hiç yer almaz oldu. Gerçek anlam kavramını dile ilişkin pek çok alanda varlığını yoğun olarak sürdürmekle birlikte dilbilim sözlüklerinden tümüyle düşürüldüğü için, kimi sözlüklerde varlığını sürdüren değişmece anlam kendi karşıtbütünüyle buluşamaması sonucu bir yanıyla boşlukta kalmış oldu.

Kuşkusuz ki sözcüğün bağlam içinde gerçek ya da değişmece anlamlar taşımasında ötesinde, metin bağlamında, adını açıkça koyamadığımız çeşitli tasarımların, duygu değerlerinin, çağrışımları sezdirdiği de bir gerçektir. Dilin bu yanı beynin işleyiş tarzıyla, kültürle, psikolojik ve sosyolojik vb. özelliklerle ilgilidir.[4]

İnsanın tinsel ve toplumsal evreni, gösterge dizgelerinden oluşur. Gösterge sözcük olur, ulaşım belirtkesi olur, töre olur; değişik davranış türleri ya da toplumsal yaşamı kuran değişik kurallar, öğeler biçimine dönüşür. Ama işlev açısından hep anlam aktarma özelliği taşır. Bu bakımdan insanoğlunun anlığı gösterge üreten bir düzenek, göstergeler de anlam aktaran araçlardır.

Dilbilimsel anlambilim göstergelerin içeriğini inceler, göstergeler arası ilişkileri ele alır. Her etkinliğin altında bir gösterge dizgesi, her gösterge dizgesinde de anlamsal işlevler vardır. Tözleri, özdekleri bakımından birbirinden ayrılan dizgeler içeriksel biçimleri, işlevleri bakımından benzerlik gösterir; aralarında ortaklık kurarlar. Tüm etkinliklerin değişken görünüşleri ardında genel bir göstergeleştirme düzlemi vardır. Toplum yaşamında olsun, anlıksal düzlemde olsun, göstergeleri inceleyen çok geniş kapsamlı bir bilim vardır: Göstergebilim. Dilbilim, konusu bakımından bu bilime bağlıdır. Ama bu bilimde kullandığı yöntemler ve kavramlar açısından dilbilimden esinlenir. Dilbilimsel anlambilim göstergenin içerik yönünü ele alır, anlamlı birimleri öz içerikleri ve dizge içindeki konumları

[4] Nizamettin Uğur, **Anlambilim Sözcüğün Anlam Açılımı**, İstanbul, Doruk Yay., 2003 s. 9

bakımından olduğu gibi tümcedeki bağıntıları yönünden de inceler. Günümüzde akımlar anlam sorununu tümcenin derinde yapısında araştırmaya yöneliyor.[5]

Anlambilim son doğan dilbilim dalıdır. Hem konunun kapsamı hem de bazı dilbilimcilerin tutumu yüzünden uzun süre dilbilimin yoksul akrabası durumunda kalmış, ama özellikle son yirmi yılda büyük atılımlar yapmış, söz dizimi, sözcükbilim, sözbilim, deyişbilim, anlatı incelemeleri, çeşitli betiksel göstergebilim çalışmaları vb. nin anlam olguları çevresinde ortaklık kurmasıyla artık bir kavşak bilimi görüntüsü kazanmıştır.

Dildeki her türlü anlam konusunu inceleyen dilbilgisi alanına anlam bilimi denir. Anlam biliminde genellikle kavram, anlam, çok anlamlılık, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, anlam daralması, anlam genişlemesi, bağlam, anlam değişmeleri gibi konular üzerinde durulur. Dilciler arasında anlam bilimiyle ilgili çalışmalar XIX. yüzyıldan sonra yoğunlaşmıştır. Türkiye'de ise bu konudaki çalışmalar son derece yetersizdir. Bugüne dek yazılan dilbilgisi kitaplarının çoğunda anlambilimi konusuna genellikle hiç değinilmemiştir. Oysa N. Chomsky'nin de belirttiği gibi dilde en önemli iki konu sözdizimi ve anlambilimidir. Anlambilimi Genel Anlambilimi, Mantıksal-Felsefi Anlambilimi, Dilbilimsel anlam bilimi olmak üzere üç ana bölüme ayrılır.

Genel anlambilimi, anlamla ilgili her türlü konuyu çok geniş bir alan içinde inceler. Mantıksal-Felsefi anlambilimi anlam konularını felsefi ve mantıksal açıdan değerlendirir. Dilbilimsel anlambilimi ise günümüzde çok önem kazanmış ve birçok alt dala ayrılmıştır. Dilbilimsel anlambilimi kendi içinde art zamanlı ve eş zamanlı olmak üzere ikiye ayrılır. Art zamanlı anlambilimi çalışmalarını tarihsel boyutta yapar. Bu nedenle çalışma alanı dardır. Eş zamanlı anlambiliminin alanı geniştir. Günümüzde üzerinde en çok çalışılan geleneksel anlambilimi, yapısal anlambilimi, yorumlayıcı anlambilimi ve üretimsel anlambilimi eş zamanlı anlam bilimin alanına girer.[6]

Anlambilim dilsel göstergelerin gösterge dizlerinin anlamını, diğer bir deyişle anlamın anlamını inceler. Dil, anlamı aktarır ve aslında varoluş nedeni de budur. Sesbilim bölümünde sesbirimi en küçük anlam ayırt edici birim, biçimbilim bölümünde biçimbirimi en küçük anlam taşıyıcı birim biçiminde tanımladığımız

[5] Pierre Guiraud, **Anlambilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yay., s. 9-10
[6] Mehmet Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, Ankara, Engin Yay., 2007, s. 379-380

anımsanacaktır. Görülüyor ki anlam, dildeki en küçük birimlerden en büyük birim olan metne kadar tüm birimlerin incelenmesinde temel ölçüt olmuştur.

Göstergeleri incelerken de her gösterge modelinin bir anlam yanı olduğu anlamsız bir gösterge olmayacağı belirtilmişti. Bu nedenle, anlamın tüm dilbilim alanlarındaki araştırmaların odak noktasını oluşturduğu bir gerçektir.

Anlam konusunun uzun süre dilbilim araştırmalarının dışında kaldığı da gerçektir. Yeni Dilbilgiciler (Hermann Paul, Otto Behaghel), Amerikan Yapısalcaları (Bloomfield, Zellig, Haris) bunun örnekleridir. İletişimi etki tepki düzeneği olarak gören davranışçılar da araştırmalarında anlama pek yer vermemişlerdir. Bunun nedeni anlamın somut bir kavram olmaması, kendi çalışmalarını göstergenin yalnızca gösteren/biçim yanıyla sınırlamaları, gösterilen/anlam yanının incelenmesine anlambilime, felsefeye, toplumbilime, psikolojiye ve diğer bilimlere bırakmış olmalarıdır.

Reisig tarafından kullanılan ve kökenbilime dayalı semasiologie terimi eskimiş ve dar kapsamlıydı. Reisig, anlam konusunu kökenbilim ve sözdizim ile birlikte dilbilgisi kapsamında ele almaktaydı. Anlam öğretisi, Avrupa'da Erdmanne, Spsperber gibi adların öne çıktığı anlam değişimi öğretisiyle uzun yıllar sınırlı kaldı.

Dilbilimin anlamın araştırılmaıyla ilgilenen alanı için anlambilim teriminin kullanılmasına Réal'in Essai de sémantique adlı kitabının yayınlanmasından sonra başlanılmıştır.

Çok daha sonraları da, anlamı dikkate almayan çalışmalar eleştirildi. Örneğin üretimsel dilbisinin kurucusu Chomsky'nin Syntactic Structures adlı kitabında tümcenin anlam boyutu dikkate alınmamıştı, ancak bu eksiklik ondan sonraki Asbects of the Theory of Syntax adlı kitapla giderilmişti.

Günümüzde dilbiliminde de anlam, çok tartışılan, tanımı konusunda bir görüş birliği bulunmayan çok geniş oylumlu bir alandır. Bunu, Ullman Semanticis adlı kitabında anlam, anlam kuramının en bulanık ve en çok tartışılan konularından biridir sözleriyle belirtmekte.[7]

Çok yönlü bir kavram olan anlamın tanımı yalnızca dilbilim için değil, bu kavramla ilgilenen felsefe, psikoloji, toplumbilim, göstergebilim, hukuk ve ilahiyat gibi diğer bilim alanları için de bir sorun oluşturmakta ve tartışma konusu olmaktadır.

[7] Osman Toklu, **Dilbilime Giriş,** Ankara, 2. Baskı, Akçağ Yay., 2007, s. 91

Anlamı tanımlarken öncelikle kavram konusunu açıklamak gerekir.

Kavramlar sahip olduğumuz bilgilerin temel taşlarıdır. Zihne özgü birimler olan kavramlar, dünyada çevremizle olan ilişkiler sonucunda edindiğimiz deneyimlere dayanır. Dünyaya ilişkin bilgimiz uzun süreli bellekte depolanmış durumdadır ve bu bilgi hem anlamsal hem de bireyseldir. Ulamsal bilgi, dünyaya, nesnelerin sınıflarına ilişkin genel bilgilidir. Bir sınıfın belirleyici tüm özelliklerinin temsilcisi olma niteliği taşıyan birimler ulamlardır. Kavramları ulamlara ayırma yeteneği insan zihnin temel özelliklerinden biridir. Örneğin çiçek ulamında çiçeklerin taç yaprakları olan, vazoya koyduğumuz vb. bitkiler olduğuna ilişkin bilgiler depolanmıştır. Uzun süreli belleğimizde çiçeği içeren ve onu tanıyarak sınıflandırmamıza yardımcı olan bir ulam bulunduğundan çiçeği diğer nesnelerden ayırt ederiz. Bu nedenle anlamı kavramsal birimlerin belirlediğini söyleyebiliriz.

Kavramla anlam aynı şey midir? Bir dilin anlamsal bilgi dizgesi, her zaman o dilin ulamsal kavram dizgesinden kaynaklanan bilgilere dayalıdır. Dil edinimi sürecinde çocuk, kavramlarla dilsel biçimleri ilişkilendirmeyi öğrenir. Bu sırada kavram ve dil gelişimi kendiliğinden olmaz. Çocuk bir takım kavramlara sahip olmasına karşın, onları ilişkilendirecek dilsel biçimlerden henüz yoksundur. Ancak bir kavram, bir dilsel biçimle bağlanmışsa anlamdan söz edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, dilselleştirilmiş, bir sözcük biçimiyle kaplanmış kavram anlam demektir. Her anlam bir kavramdır. Ancak her kavram bir anlam değildir.

Örneğin acıkınca yemek yeriz ve doyarız, yani artık tokuzdur. Diğer bir deyişle aç sözcüğünün karşıt anlamlısı toktur. Susayınca su içer, susuzluğumuzu gideriz. Ancak susuzluğumuzun giderilmiş olduğu kavramını betimleyecek bir sözcük yoktur.

Her kavramın bir dilsel biçimle karşılanamadığına ilişkin bir örnek daha verelim. Dilimizde bazı özürlülük kavramları için kör, sağır ve dilsiz gibi sözcükler varken, tat alma ve koku alma duyularının yitirilmesi kavramlarını yansıtan sözcük yoktur. Oysa tıp dilinde koku duyusunun yitirilmesine anosmi, tat duyusunun yitirilmesine ageusi denir.

Bütün kavramların dilsel anlatım araçlarının olmaması dilin tüm duygu ve düşüncelerimizin yeterince anlatımını sağlayamadığı gibi bir görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna edebiyat dil sorunsalı veya dil kuşkuculu adı verilir. Dille duygu ve düşünce dünyamızın kısıtlanmasını, Wittgenstein ‘dilimin sınırları dünyamın sınırları demektir.’ Biçiminde açıklamaktadır.

Ancak dilbilimsel anlambilimde çeşitli bakış açılarına göre, anlam tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle de dayanılan ölçütlere göre birçok anlam türü de tanımı da ortaya çıkmaktadır: sözcüksel, dilbilgisel, göndergesel, çağrışımsal, durumsal, duygusal, bağlamsal vb. anlam gibi.

Anlam tanımı yapılırken dayanılan iletişimin dört temel etkeninden yola çıkılır.

1. Biçimin maddesel, sözsel yanı olan ses ve yazıbirimler
2. Kavramsal tasarımların ve zihindeki anlamın üretimine katılan ruhsal etmenler
3. Dilsel biçimlerin gönderimde bulunduğu dil dışı dünyadaki nesneler, durumlar ve görünümler, kısaca göndergeler
4. Konuşucu ve dilsel biçimlerin kullanıldığı özel durum

Anlamın tanımını yapan her kuramcı bu dört etkenden birine dayanır: 'Bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımıdır.' biçiminde anlamı tanımlayan Wittgenstein yukarıda dördüncü maddede belirtilen ölçütü temel almakta. Göndergeyi gösteren ve gösterilen ikilisinden ayıran örneğin sabahyıldızı, akşam yıldızı, çoban yıldızı, Zühre gibi gösterenlerin gönderimde bulunduğu göndergenin Venüs gezegeni olduğunu belirterek incelemelerinde dil dışı gerçekliğe, temel anlama ağırlık veren gönderge anlambilimi ise, tanımlarında üçüncü sırada bulunan etkene önem vermekte. Sözcükleri sözlüklerde bulundukları durumuyla inceleyen, onları kullanım bağlamları dışında değerlendiren sözcüksel anlambilim de ilk maddeye dayanmakta. Çağrışımsal anlam denilen ve göstergenin zihinde çağrıştırdığı tüm temel, yan ve bireye özgü anlam anlayışında da ikinci maddede ki etken temel alımış.

Yukarıda kısaca belirttiğimiz sözcüksel anlamın karşıtı olarak, dilbilgisel anlamdan da söz edilir. Dilbilgisel anlam, açık bir bölüm oluşturan çok sayıdaki sözcüksel biçimbirime karşın az sayıda bulunduklarından kapalı bir bölüm olarak görülen dilbilgisel biçimbirimlerin durum, zaman, kişi, sayı, kip vb. ulamlarına ilişkin olarak taşıdıkları anlam olarak anlaşılmaktadır. Bağlamsal anlam ise bir göstergenin kullanıldığı bağlam içindeki anlamıdır.

Biçimsel ya da şiirsel anlam dilin şiirsel işlevini gerçekleştirdiği bağlamlarda ortaya çıkan anlamdır.

Bunların yanı sıra temel ve yan anlam ayrımı da anlambilimde önem taşır. Temel anlam, kavramsal olan göndergesel anlamdır. Örneğin göz denildiği zaman

zihnimizde çağrışan görme organı tasarımı bu sözcüğün temel anlamıdır. Ancak göz sözcüğünün diğer kullanımları, örneğin masanın veya dolabın gözü, suyun çıktığı yer anlamındaki suyun gözü gibi anlamlar ise yan anlamlarıdır. Yine göz kavramından değişmece yoluyla türetilmiş göze girmek, gözden düşmek, göz atmak, göze gelmek, kaş yapayım derken göz çıkarmak gibi deyimler de deyimsel anlamlarıyla yan anlam çerçevesinde ele alınabilirler.

Bu konuya bir örnek daha verirsek ayva sözcüğünün temel anlamı, bir sonbahar meyvesidir. Çağrıştırdığı yan anlamları ise çok çeşitli olabilir. Örneğin ayvayı yemek deyimini çağrıştıracağı gibi bu meyvelerden yapılan tatlıyı, kompostuyu, reçel ve marmelatı, ayva sarısı rengini ve bu rengin hâkim olduğu Milas halılarını da anımsatabilir. Müzik araçlarına meraklı birine sessel benzerliği ile Aiwa marka müzik araçlarını bile çağrıştırabilir. Bunların bir bölümüne uzak çağrışımlar denilmekle birlikte ayva sözcüğünün yan anlamları çerçevesindedir. Bu sözcük bireysel çağrışımlar da yapabilir. Örneğin yıllar önce ayva yerken dişini kırmış birine, o günü, o gün çektiği acıları da çağrıştırabilir. Bu yan anlamın bireysel ve öznel yönüdür. Belki de o kişinin zihninde bu meyveye ilişkin olumsuz bir imge de oluşmuş olabilir. Bunu da sözcüğün duygu değeri olarak nitelendirebiliriz. Bu bireysel bir duygu değeri olmakla birlikte bazı sözcükler, o dili konuşan herkeste pek de hoş olmayan çağrışımlar yaratabilirler. Kanser, morg, tabut, mezar gibi sözcüklerin duygusal değerleri olumsuzdur ve toplumsaldır. Dilin yan anlamlarından ve çağrışım alanlarından dilin şiirsel işlevini gerçekleştirme sürecinde de yararlanılır.[8]

İnsan Dili

Dil, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımız, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyülü bir düzendir; düşünme ve düşünüleni aktarma dizgesidir. Onun önemini, değerini anlayabilmek için bir an, insanın konuşma yeteneğinden yoksun olduğunu, yazı diye bir şeyin bulunmadığını varsayalım. Öteki insanlarla bir arada, bir toplum oluşturmamız, düşünce, duygu ve isteklerimizi başkalarına iletebilmemiz büyük ölçüde güçleşecek, eksik, güdük bir anlaşmaya dönen bağırmalar, birtakım jest ve mimiklerle sınırlı kalacaktır. Bizden öncekilerin neler yaptıklarını, yaşadığımız sırada, dünyadaki öteki toplumların durumunu bilemeyecek, bizim yaptıklarımızı da

[8] Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 94

gelecek kuşaklara yansıtamayacaktık. Tarih diye bir şey olmayacak, hukuk bilinmeyecek, söze dayanan sanatlar bulunmayacak, bir insanın anıları yalnız kendisinde, belli belirsiz görüntüler olarak saklı kalacaktır.

Tıpkı beynin yapısı gibi bugün bile birçok özellikleri aydınlatılamamış olan bu dizge, kanımıza göre birbiriyle iç içe ve çok sıkı ilişkiler içinde işleyen beş ayrı düzenden, alt dizgeden oluşur:

1. Ses düzeni
2. Bürün (prozodi) düzeni
3. Biçim (yapı) düzen
4. Sözdizimi düzeni
5. Anlam yapıları, özellikleri düzeni

Aşağıda değineceğimiz bu düzenler bütünü bize, sınırlı sayıdaki öğelerle sayısız anlatım olanakları sağlamakta, bir doğal dili, düşünülen her şeyi anlatabilen bir niteliğe kavuşturmaktadır. Dünyada konuşulan bütün dillerdeki toplam 50 kadar değişik ses içinden her dil, kendine özgü seslerden bir dizge oluşturmakta, bu seslerle on binlerce sözcük türetilebilmekte, belli sayıdaki ekler, büküm (inflexion) ve sözdizimi kurallarıyla sayısız yeni yapılar elde edilebilmektedir. Dilin yaratıcılık (creativity) adıyla anılan bu yönü onun önemli özelliklerinde biridir. Bu konuya değinen bilginlerden Cruse (1986: 76) dilin en ilgi çekici özelliklerinden birinin sınırlı kaynaklarda sınırsız kullanımlar oluşturmak olduğunu belirtir.[9]

Böylesine güçlü bir yapıyı her yönüyle kavrayabilmek kuruluşundaki karmaşıklığı zihnimiz de canlandırabilme için şöyle bir benzetmeden yararlanmak istiyorum: Yüzlerce yolcuyu bir havaalanından alıp birkaç saat içinde bir başka kıtanın bir kentine götüren bir uçak düşünelim. Uçağın bu işi gerçekleştirebilmesi, yapısının özellikleri, içindeki binlerce araç gerecin birbiriyle bağlantılı olarak görev görmesi, değişik denetleme düzenleri ve hepsinden önce de uçaktaki ve yerdeki görevlilerin ortaklaşa çalışmalarıyla sağlanmaktadır. Motorundan tekerleklerine, basınç düzenleyicisinde frenlerine kadar uçağın araç gereçlerinin tümünün başka başka yapıları ve görevleri bulunduğu halde birbirleriyle bağlantılı çalışan, ancak hepsi de insan beyninin ürünü olan bu parçacıklar belli bir işlevi bir bütün olarak yerine getirmektedir. İşte, dil adını verdiğimiz kuruluşta böylesine karmaşık, çok

[9] Doğan Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Engin Yay., 4. Baskı, 2009 s.13-14

yönlü, değişik düzenlerin uyumlu birleşimiyle oluşmuş bir bütündür; insan beynine dayalı bir etkinliktir.

Dilin önemli bir özelliği de elma, gül, aslan, çekiç, süt, kaşık… gibi somut kavramların yanında yalnız dil ile var olan soyut kavramların oluşumunu ve aktarılabilmesini sağlamasıdır. Somut kavramlar zihnimizde beli bir görüntü, belli bir tasarım oluştururlar ve dildeki karşılıkları olan göstergeler yardımıyla bir başkasına ya da yazıya aktarılabilirler. Bunların yanı sıra gerçek, acıma, beğeni, dilek, yargı, pişmanlık… gibi pek çok soyut kavram ancak dille vardır; varlıklarını dile borçludur. Zihinde belli bir tasarım, bir görüntü oluşturmadıkları halde dil aracılığıyla başkalarına aktarılabilir. Aşağıdaki tümce incelenecek olursa pek çok soyut kavramın yer aldığı, değişik yargıları içeren bu kuruluşun dilin bu özelliğini yansıttığı, aynı zamanda belli dilbilgisi kurallarıyla meydana getirilmiş karmaşık, ayrıntılı bir yapıyı ortaya koyduğu görülür.

"Her görüşte bir gerçek payının olduğu, çeşitli kişisel deneyimlerin ve eğitimin ürünü değer yargılarının etkisinin bulunduğu düşünülürse, bireyi bu gibi düşüncelerinden dolayı suçlamanın doğru olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar."

Dil, yalnızca düşünceyi aktaran, ileten bir dizge değil, aynı zamanda onu oluşturan, biçimlendiren bir dizgedir. Bu gerçeği birçok dilbilimcinin yanı sıra ünlü Fransız yazar Valéry de şu sözleriyle belirtir: " Dil, düşünceyi ister istemez düzenler."

Biz, dünyayı anadilimizin penceresinden görür, onun kavramlarıyla düşünür, anadilimizin kavramlarıyla evreni biçimlendiririz. Her dilin kavramlaştırma eğilimleri arasında farlılıklar vardır. Örneğin Türkçedeki akrabalık kavramlarıyla Hint-Avrupa dillerindekiler bu bakımdan birbirlerinden ayrıdır. Güney Afrika'da yaşayan Zulu toplumunun dilinde inek kavramı, sözcüğü bulunmazken beyaz inek, kızıl inek ayrı kavramlar halinde yaşamakta, aynı biçimde kol anlamına gelen bir sözcük yokken sağ kol, sol kol ayrı sözcükler haline getirilmiş bulunmaktadır.

Doğduğumuz zaman biz anadilimizi sözvarlığıyla, kavramlarıyla, dilbilgisel kurallarıyla çevremizde hazır buluruz. Onunla düşünür, dünyayı onunla algılarız. Ünlü düşünür Wittgenstein' ın şu sözü bu gerçeği en iyi biçimde anlatır: " Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır."

İlk kez Humboldt'un ortaya koyduğu bir başka gerçek, dilin bitmiş bir iş, bir yapıt (Yun. ergon) değil, yaratıcı bir zihin etkinliği (Yun. energeia) olduğudur ki, bu da her dilin sürekli gelişmeler, değişmeler gösterdiği, yeni kavramlar türettiği,

zamanla birtakım öğelerini yitirdiğidir. Toplumdaki gelişmeler, değişmeler ve bunların dile hemen yansıması, dilin toplumla olan sıkı ilişkisini ortaya koyan kanıların başında gelir. Bu nedenle, daha gerilere gitmesek bile, bundan 100 yıl öncesinin Türk ölçünlü (standart, ortak) dilinin bugünkünden birçok bakımdan önemli ayrımlar gösterdiğini söyleyebiliriz.

Dil Çalışmaları ve Anlambilim

İnsanoğlu için pek çok açıdan büyük önemi olan, kültürün en temel öğelerinden biri sayılan dil olgusu, hiç kuşkusuz, çok eski zamanlardan biri onun ilgisini çekmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre en eski dil çalışmaları eski Hint'te ve daha sonra eski Yunan'da gerçekleşmişti. Dinin bir itici güç olarak dil üzerindeki inceleme ve araştırmalarda etken rolü oynaması, birçok ülkede olduğu gibi, eski Hint'te de kendisini göstermiş, kutsal bilgi derlemeleri Veda'ların doğru okunması, değerlendirilmesi ve zamanın aşındırmasından uzak kalabilmesi doğrultusunda çabalar giderek dil denen olgunun sınırlarının çözülmesine yönelmiştir. Eski Hint'te İ.Ö. IV. yüzyılda Hindistan'da Yaksa tarafından, aynı yüzyılda Yunan'da Platon'un Kratylos adlı yapıtında ele alınarak tartışıldığını biliyoruz. Yunanistan'da dilin doğuştan, doğal mı (physei), yoksa insanlar tarafından konma, yapma mı (thesei) olduğu konusu, yüzyıllarca üzerinde durulan, tartışılan bir sorun olmuştur. Eski Yunan'da Herakleitos, Demokritos, Protagoras, Aristoteles gibi düşünürler dil felsefesi, dilbilim, dilbilgisi konu ve kavramlarına da eğilmişlerdir.

Günümüze gelinceye kadar dünya üzerindeki dil çalışmalarında her toplumun anadilin öğretilmesi yanında dinlerin temel dillerinin (Hindistan'da Sanskrit, Avrupa'da Latince, Doğu dünyasında Arapça) öğrenilmesi ve incelenmesi isteği önemli bir itici güç olmuştur. Yunanlıların Mısır'da kurdukları İskenderiye Okulu İ.Ö. III.-II. yüzyıllarda Yunan metinlerine eğilmiş, II.-I. yüzyılda bu okula yetişen Dionysios Thrax, geleneksel dilbilgisi kitaplarının ilk örneği olan bir Grek dilbilgisi yazmıştır.

Batı'da retorik, Doğu'da ilmü'l belaga adı verilen, iyi ve etkileyici konuşmayı sağlayıcı bilgiler bütünü de bugün anlambilim çerçevesi içine giren çeşitli konulara el atmıştır. Ortaçağda dilbilgisi konularının yanı sıra sözlükçülükte gelişmeler görülmüş, yeniçağa yaklaşırken dilbilim sorunlarının bir bölümü üzerinde kimi

dilcilerle birlikte şairlerin de durduğuna tanık olunmuştur. Örneğin ünlü İtalyan şairi Dante'nin De vulgari eloquentia adlı yapıtı bu bakımdan ilgi çekicidir.

Yeni bulunan ülkelerin dilleri üzerine çalışmalarla birlikte, daha önce başlayıp XIX. yüzyılda güçlenen dil akrabalığı araştırmaları dilcilikte önemli adımlar atılmasını sağlamış XVII. yüzyılda, Paris'te Port Royal öğrencileri için hazırlanan Port Royal Dilbilgisi, dilbilimin konusu içine giren birçok kavramı aydınlatmaya yönelerek dilbilim sorunlara ilgiyi çekmiştir. Öte yandan, düşünürlerin dil üzerinde zihin yormaları anlambilim sorunlarını da gündeme getiriyor, XVII. yüzyılda John Locke, sözcüklerin anlamları üzerinde önemle duruyor, aynı çağda Bacon, XVIII. yüzyılda Leibniz, Herder ve daha sonraları Humboldt dilin düşünceyle ilgisine eğiliyorlardı. Humboldt'un dilin niteliklerine ilişkin önemli gözlem ve saptamaları olduğunu, Leibniz'in ise dildeki öğelerin anlam açısından doğru çözümlenmesinin, zihnin işleyişini en iyi yansıtan şey olduğunu savunduğunu biliyoruz.

XIX. yüzyıla gelindiğinde yeni bir alanın, anlambilimin ilk temellerinin atıldığını görüyoruz. 1826-27 yıllarında " Latin Dilbilimi Üzerine Dersler" adlı kitabını hazırlarken Alman dilci K. Reisig anlama ilişkin sorun ve konulara Semasiologie başlığı altında geniş yer vermiştir. Ancak, onun attığı temeller 70 yıl sonra Fransa'da M. Bréal tarafından sağlamlaştırılarak Fr. sémantique terimiyle dilbilimde yeni bir çalışma alanının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eski Yunan'dan Bréal'e kadar, hatta ondan uzun süre sonra bile anlamla ilgili konular artzamanlı yöntemle ele alınmış ve çok anlam değişmeleri üzerinde durulmuştur. Bréal, " Essai de sémantique" adlı kitabında anlam konusunu geniş bir çerçeve içinde ele alıyor, onun biçimle ilgisi, anlamların oluşumu, sözdizimiyle olan bağlantısı, eş anlamlılık, anlam değişmeleri gibi sorunlara geniş yer veriyordu.

XX. yüzyılın başlarında ünlü İsviçreli bilgin F. de Saussure'ün dilbilimde çığır açtığına "dizge" (sistem) anlayışını getirdiğinde dilin nitelikleri, inceleme yöntemleri üzerinde önemli ilkeler koyduğuna, "gösterge" kavramını yerleştirdiğine tanık oluyoruz. Onun çalışmaları günümüze gelinceye kadar dilcilikte çeşitli yöntem ve akımların doğmasına yol açmış, konuşlan dilinde önem kazanmasını sağlamıştır. Anlambilim çalışmalarında, Avrupa'da Trier, Ullman, Greimas, Lyons gibi bilginlerin önemli katkıları olmuştur.

Saussure'le başlatılabilecek olan yapısalcılık Amerika'da da yankı bulmuş, Amerikan dilbiliminde Bloomfield ve sonrakilerle yeni gelişmeler elde edilmiştir. 1957'den başlayarak Chomsky'nin önemli çalışmaları, aynı doğrultudaki

araştırıcıların ve ondan ayrılan doğrultularda ürün veren bilginlerin çabalarıyla XX. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan üretken dilbilgisi / dilbilim akımı sürekli gelişmeler ve değişmelerle günümüze kadar gelmiş ve yeni yeni yönlerde ilerlemeye başlamıştır. Başlangıçta dil hemen hemen tümceye indirgenerek tümcenin anlam yönüne önem verilmemiş, 1965'ten sonra bu tutum değişerek "Standart Model" içinde anlamsal bileşene de yer verilmiştir. Ancak bu çalışmalarda anlamın yanı sıra dil dışı etkenler, edimbilim ve mantık alanlarının verileri bugün giderek daha çok önem kazanmış ve yeni ufuklar belirlemiş bulunmaktadır.

Anlambilimin tarihçesi üzerinde duran Tamba-Mecz, onu üç döneme ayırmaktadır: 1. Gelişmeci dönem: 1883-1931. Sözcüklerin tarihi, dildeki anlamların gelişmesi, anlambilime özgü yasaların konması gibi konularla uğraşılan, Bréal, Trier… gibi bilginleri dönemi. 2. Karma dönem: 1931-1963. Sözcüklerin tarihi ve sözvarlığının kuruluşu gibi konuların ele alındığı, Ullman, Guiraud… gibi araştırmacıların dönemi. 3. Dilsel modeller dönemi: (1963'ten bu yana) Chomsky, Katz- Fodor… gibi bilginlerin temsil ettiği ve sözcük anlambiliminden tümce anlambilimine geçişi ağırlık kazandığı dönem.

Bugün anlambilim çalışmaları birçok araştırıcı tarafından dilbilim açısından ele alınmakta, dilbilimse anlambilim olarak yürütülmektedir. Kimi bilim çevreleri ise onu mantık çalışmalarıyla örtüştürerek mantıksal anlambilim üzerinde durmakta, dilin mantıksal kuruluşu üzerinde yapıt yayınlayan Carnap ve aynı çerçevede bir dilbilgisi modeli ortaya koyan Montague gibi düşünürlerin doğrultusunda etkinlik göstermeyi sürdürmektedirler. Kuruluşu 1930'lara kadar uzanan ve dil-insan ilişkilerini, insanın dil karşısındaki durumunu ele alan genel anlambilim alanında çalışanlarda vardır.

Son yıllarda edimbilim, anlambilim çalışmalarında önemli bir ağırlık kazanmış bulunmakta, ayrıca metin dilbilimi, söz-eylem kuramı, göstergebilim, biçembilim ve yazın araştırmaları anlambilim incelemeleriyle birçok noktalarda kesişerek alanlar arası, ortak çalışmaların gerçekleştirilmesine yol açmaktadır.

Biz bu kitabımızda doğrudan doğruya dilbilimsel anlambilim üzerinde duruyor uzmanlığımız dışında olan mantıksal anlambilimi konularına, ruhbilim alanına giren sorunlara değinmiyoruz.

Bugün bütün dünyadaki çalışmalar gözden geçirilecek olursa dilbilimsel anlambilimin başlıca iki alt alanı olduğu görülür: 1. Sözcük anlambilimi, 2. Tümce anlambilimi. Sözcük anlambilimini ruhbilim ve kinetik açısından inceleyen

araştırıcılarda vardır. Araştırmaların eşzamanlı ya da artzamanlı yöntemle yürütülmesi zaman içindeki gelişmelerin ele alınıp alınmaması bakımından 1. Durgun anlambilim, 2. Gelişmeli (tarihsel) anlambilim ayrımına gidilebilir.

Değişik dönemlerde, değişik akımlar doğrulusunda uygulanan yöntemler açısından da 1. Yapısal, 2. Yorumlayıcı, 3. Üretimsel, 4. Mantıksal anlambilim gibi türlerde belirlenebilir.

Aşağıda değinileceği gibi her ne kadar, anlamın tanımı üzerinde uzlaşılamamışsa da birçok bilgin anlambilime " Dilin anlam yönünü inceleyen bilim" olarak tanımlamakta, Lerad'nın " Anlambilim sözcüklerin, tümcelerin. Sözlerin anlamının incelenmesidir." Biçimindeki tanımı da bizce uygun bulunmaktadır.

Bir Dizge(sistem) Olarak Dil ve Alt Dizgeleri

XX. yüzyılın başlarından beri, özellikle Saussure'le dilbilime egemen olan ve çeşitli akımların temelini oluşturan bir ilke, dilin bir dizge olduğudur. Geleneksel dilbilgisinin ve dilbilimin doğrudan doğruya sözcüklere ağırlık veren, onları ön planda bulunduran tutumuna karşı çıkan Sausure, gösterge kuramıyla dilin bir sözcükler, terimler listesi değil, birbiriyle sık ilişkiler içinde işleyen bir göstergeler bütünü olduğunu ileri sürmüş ve kanıtlamıştı.

Biz burada yalnızca, Türkçedeki çekmek eylemini alarak bir göstergenin nasıl bir bütün içinde değerlendirilebildiğine değinelim. Aşağıdaki örneklere bakılacak olursa çekmek'in anlamının ancak teki öğelerle, belli bir bağlam içinde kesinleştiği görülür.

1. Çocuk masa örtüsünü çekerek üstündekileri düşürdü (örtüyü kendine doğru getirdi).
2. Kadın o adamdan çok çekti (büyük sıkıntılara katlandı).
3. Adam bıçak çekti (bıçağını saldırmak için çıkardı).
4. Yemek suyunu çekti (kaynarken yemeyin suyu azaldı).
5. Bankadaki parasını çeki (hesabını kapattı).
6. Orhan fotoğraf çekti (görüntüyü filime aldı).
7. Odun üç yüz kilo çekti (üç yüz kilo ağırlığı olduğu belirlendi).

Daha da arttırılabilecek olan bu örnekler daha değişik bağlamlar, daha uzun metinler içinde, bunlardan farklı anlamlarda yansıtılabilir.

Şimdi de dilin yalnızca gösterge yönünü değil bir bütün olarak birbirleriyle sımsıkı biçimde işleyen bir dizgeler, düzenler bütünü olduğunu en yalın bir örnekle

açıklamaya çalışalım; günlük dilde kullandığımız herhangi bir tümceyi alalım: Kardeşim yarın Eskişehirden gelecek.

Bu tümce, Türkçenin sesleriyle kurulmuş olan sözcük ve eklerin birbiriyle sıkı sıkıya bağlı, ilişkili ve dilbilgisi kurallarına uygun biçimde düzelmesiyle belli bir gerçeği yansıtmakta, bir bildiri sunmaktadır. Eğer tümcedeki bağımsız biçimbirimler tek tek ele alınacak olursa bu ilişki kendiliğinden ortaya çıkar: Kardeşim, gelmek olayıyla doğrudan ilişkilidir. Bu olay yarın'la zaman açısından bağlıdır ve onunla aynıdır; Eskişehir de bir başka bütünleyici öğe olarak onunla bağlantılıdır.

Eğer ses ve yapı açısından ele alınacak olursa yine Türkçenin kendin özgü kuralları ortaya çıkacaktır. Tümce, Babam yarın Adana'dan gelecek, şeklinde olsaydı ilk tümcede –im olarak geçen, iyelik gösteren ek –m'y dönüşecek, -den ise –dan'a dönüşecekti. Gelinen yer Adana yerine Marmaris olsaydı aynı ek –ten olarak söylenip yazılacaktı. Bu küçük ayrımlar bile bir dilin es- yapı ilişkisini, niteliğini göstermekte, ünlü ve ünsüz uyumlarının varlığını ortaya koymaktadır.

Türçenin sözdizimine uygun olarak kurulan bu tümceler anlam ve mantık açısından ele alınacak olursa yine doğru kabul edilebilir tümcelerdir. Çünkü yarın kavramıyla gelme işinin içinde bulunulan zamanda değil, bir gün sonra gerçekleşeceği belirtilmiş eylemde buna uygun olarak gelecek zaman çekimiyle kullanılmıştır. Tümce eğer, kardeşim dün Eskişehir'den gelecek, biçiminde olsaydı dilbilgisi açsından doğru bile sayılsa mantık bakımından kabul edilemez bir açıklama olacaktı. Zaman belirteciyle eylemin zamanı arasındaki uyumda ortadan kalkacaktı.

Bu kısa açıklamamız dilin ses, yapı, sözdizimi ve anlam yönünden nasıl birbirleriyle çok sıkı bağlantılarla işleyen öğelerden kurulu bir düzen, bir dizge olduğunu ortaya koyuyor kanısındayız.

Biz dilin bir dizge olduğunu, ancak bu dizgenin beş ayrı alt dizgeden, düzenden oluşan bir bütün sayılması gerektiğini belirtmek istiyoruz. Bunlara da burada kısaca değinelim:

1. Ses düzeni, ses alt dizgesi: Her dilin kendine özgü seslerden oluşan bir dizgesi vardır. Örneğin Türkçe, sekiz temel ünlüyü içeren, bu ünlüleri berrak ağız ünlüleri olan, ünlü ve ünsüzleri beli biçimlerde bir araya gelen bir dildir. Ünlü e ünsüz uyumlarının yanı sıra, yalnızca bu dile ait ola birtakım özellikler de vardır; örneğin bu dilin sözcüklerini son seslerinde ancak kimi ünsüzler bir arada bulunabilir. (nç, rt, rk gibi; sevinç, kurt, Türk); ön seste birden çok ünlü bir araya gelemez.

2. Bürün (prosody) dizgesi: Ses düzeninin yanı sıra, birden çok birimi etkileyen vurgu, ton, uzunluk, kavşak, ezgi gibi anlamı değiştiren özelliklerden oluşan ve görevsel sesbilimin inceleme alanına giren dizge. Burada vurgu için bir örnek vermekle yetinelim: Türkçede yazma sözcüğü, ilk hecesi vurgulu olarak YAZma biçiminde söylenirse yazmak eylemi buyrum kipinin olumsuzunu gösterirken ikinci hecesi vurgulu olarak yazMA, yazmak işini, ayrıca, üzeri desenli bezi ve elle yazılmış kitabı anlatır.

3. Yapı (biçim) dizgesi: Bir dilin kök ve eklerinin oluşum, kullanılış ve birleşmelerini gösteren, çoğul yapma, çekim, büküm, türetme gibi olaylardaki eğilimlerini ortaya koyan dizge. Bağlantılı bir dil olan Türkçenin bu açıdan en önemli özelliği, bu olayların tümünün yalnızca son eklerle gerçekleşmesi ve sözcük bileşimlerine olanak tanımasıdır.

4. Sözdizimi dizgesi: Bir dilde tümcelerin çeşitli sözcük bileşimlerinin, tamlamaların kuruluş eğilimleri bir araya getiren tümce öğelerinin sıralanma biçimini belirleyen düzen. Bir özne, nesne, yüklem kurulumuna sahip olan Türkçenin bu bakımdan en önemli özeliklerinden biri bağlaçlar ve ilgi adılları yerine ortaç ve ulaçlarla yan tümcelerin temel tümceye bağlanmasıdır.

5. Anlam, anlam yapıları dizgesi: Bir dildeki adlandırma, kavramlaştırma yollarını, düşünülenlerin sözcük ve tümceye dönüştürülmesini belirleyen anlam yapıları düzeni.

Sözcük Anlambilimi

Bu alan, dilbilimde çeşitli adlarla anılan genel dilde sözcük olarak adlandırılan öğeleri, bunların türemiş ve başka öğelerle bir araya gelmiş biçimlerini anlam açısından inceleyen bir anlambilim dalıdır. Bu dal belli bir bağlamı hesabı katmadan sözcükleri ele alarak bir nesnenin, bir duygu, düşüncenin beli ses bileşimleriyle dile dönüştürülmesine tutulan yol, bu bileşimlerin içerdikleri temel anlam öğesi, tasarımlar, duygu değerleri, yan anlamlar, sahne oldukları çeşitli aktarmalar, eş anlamlılık, eş adlılık, ters anlamlılık gibi konuları aydınlatmaya yönelir. Sözcükse birimlere bağlı olarak anlamın türleri, artzamanlı incelemelerle ortaya konan anlam değişmeleri gibi sorunlar da bu alanda öteden beri ele alınmaktadır.

1.1. Dilde Anlamlı Birimler: Dilbilimde Bloomfield'den beri anlamlı en küçük birimler biçim birim olarak adlandırılmakta, bunlar bağımsız ve bağımlı olmak üzere

ikiye ayrılmaktadır. Bağımsız biçim birimler kırlangıç, elma, sivri, güzel, çevirmek, yazmak gibi belli bir kavramı yansıtan ve bir sözlükte madde başı olarak yer alan ses bileşimleridir. Dilde, geliyor'daki (-iyor), oturacak'taki (-ecek), güzellik'teki (-lik) kaldırımlar'daki (-ler) ya da arabam'daki (-m) gibi ekler de vardır ki, bunlar tek başlarına değil, ancak başka bir anlamlı birime bağlı olarak görev görürler ve bağımsızlarda olduğu gibi belli bir anlamı aktarmazlar. Örneğin (-ecek) biçim birimi kardeşim Amerika'dan bir ay sonra gelecek, tümcesinde olduğu gibi ileride gerçekleşecek bir olayın yansıtılmasında görev alır. Yine (-erek) biçim birimi Türkçenin bir eki olarak gezerek, okuyarak gibi ulaçlar türetirken yalnız başına belli bir anlam aktarmaz. (-leyin) biçim birimi ise yalnızca sabah, öğle, akşam, gece sözcükleriyle birleştiğinde belli bir zaman gösteren bir öğedir.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, bağımlı biçimbirimler her ne kadar tek başlarına belli bir anlam taşımıyorlarsa da dilde kişi, cins, durum, kip, görünüş gibi ulamların belirlenmesinde birinci derecede önemleri vardır.

Türkçede, geleneksel dilbilgisinde çekim ekleri adını alan bağımlı biçimbirimler eylemlerde zaman, kip bildiren çekimleri oluşturdukları gibi yapım eki göreviyle yeni kavramların yansıtılmasına önayak olurlar, tümcelerde görev alırlar. Bu özellik Türkçenin geniş anlatım olanaklarından bir bölümüne ışık tutar.

Bağımsız biçim birim olarak nitelenen, genel dilde sözcük, dilbilimde Sausure'den beri çoğunlukla gösterge diye adlandırılan birimler, bağımlı biçim birimlerden farklı olarak konuşa ya da yazı yoluyla belli bir kavramı aktarabilen anlamlı öğelerdir. Ancak hiçbir dil tek tek sözcüklerle konuşulmaz; sözcükler dilin dilbilgisi kurallarına uygun olarak, belli ilişkilerle oluşturulan tümce ve sözcelerle iletişimi sağlar.

Geceleyin bir kimse sokakta " Yangın!" diye bağırmaya başlarsa, biz mahallede yangın çıktığını, bunun birini herkese duyurmak istediğini anlarız. Postaneye gidip bir gişenin önüne yaklaşarak jeton desek görevli, kendisinden jeton istendiğini anlayacaktır. Bir yabancı ülkede lokantaya gidip yalnızca bildiğimiz yemek adını garsona söylersek yemeğin geldiğini görürüz. Ancak bu durumlarda dikkat edilmesi gereken tek tek sözcüklerin anlaşılarak istediğimizin yerine getirilmesinde durum anlamı denen bir etkenin söz konusu olduğu, devreye girdiğidir. Bu sözcükler ancak belli durumlarda iletişimi sağlamaya yetecektir. Örneğin yanın sözcüğünü denizde yüzerken bağırarak söyleyen bir kimseye herkes şaşkınlıkla bakacaktır. Aynı biçimde postaneye değil, bir kumaşçı dükkânına girip jeton diyen kimseye, oradakiler

şaşıracaklardır. Bu da gösteriyor ki sözcükler tek başlarına dilin yerine geçemez dil demek değildir.

Tümce (sentence): Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında öteden beri, üzerinde önemle durulan ve belli ölçülere göre incelen bu kavram, bir düşünceyi, bir duyguyu eksiksiz açıklayan, bağımsız biçimde anlatan sözcüksel dizisi, bir anlatım birimi olarak kabul edilmiştir. Aristoteles'ten bugüne kadar tümcenin pek çok tanımı yapılmıştır. Ancak onun eksiksiz, bağımsız bir anlatım birimi oluşu belki, "köylü tarlayı sürdü" ya da " bakan yarın dönüyor" gibi bir tümce için geçerli olabilir. Buna karşılık "ben öyle düşünmüyorum" cümlesi için en azından anlam yönünden eksiksizlikten söz edilemez. Kaldı ki, tümcenin anlamı, durum bağlamına ve içinde geçtiği metine göre kesinleşir.

XX. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan üretken dilbilgisi / dilbilim akımında tümce, biçime dayanan bir anlayışla dilin temeli sayılmış, her dilin dilbilgisinin bir tümceler üretme mekanizması olduğu kabul edilmiştir. Ancak 1960'lı yıllarda ortaya atılan metin dilbilimi sözeylem kuramı ve sonradan ağırlık kazanan edimbilim akımları konuşulan dile, bu dilde etkili olan dil dışı etkenlere, konuşan ve dinleyenin çeşitli özelliklerine önem vermişler, sözce kavramının ön planda tutmuşlardır.

Sözce (utterance): Konuşulan dilin bir birimi olan sözce, genellikle konuşan kişinin iki susma arasındaki söylediklerinin içeren kimi zaman tek bir sözcükten, tek bir ünlemden, kimi zaman da birçok tümden oluşan bir birim olarak tanımlanır. Örnek olara iki kişi arasında geçen şu konuşmada kimi zaman ek bir sözcük, kimi zaman bir bileşik tümce birer sözce sayılmaktadır:

" –Yarın ben işimi bitirip gelince şirketi ararız.

-Pekiyi, adamlar hemen gelirler mi?

-Tabii.

-Yooo.

-Ben başlarında dururum.

-Eh!"

Sözcük kavramı günümüz dilbiliminde önemli bir kavram olup metin dilbilim / söylem çözümlemesi, sözeylem kuramı gibi akımların ve daha başkalarının uygulamalarında kullanılmaktadır.

1.2. Kavramlaştırma (anlama)

Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelerin, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatım sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve ekleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgisi, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur. Bu göstergelerin birden çok göstergenin bir araya gelmesiyle yeni bir kavram ortaya koyması da olanaklıdır.

Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramlaştırılmasına anlambilimde anlama (signification) adı verilmektedir. Birkaç örnek üzerinde duralım: Türkler, dillerinin bilinen en eski döneminde güneşi kün (bugünkü gün) ses bileşimiyle adlandırmışlar, güneşin doğuluyla batışı arasındaki süreyi de onunla anlatarak bu göstergeyi çokanlamlı duruma getirmişlerdir. Türklerin kuş adını vererek bir genel kavram niteliği kazandırdıkları canlı türü Almancada vogel, Rusçada ptitsa, Macarcada madar göstergeleriyle simgeleşerek yine birer genel kavram oluşturmuştur.

Bütün bu göstergeler ancak doğadaki varlık ve olayların insan zihnindeki tasarımları, görüntüleriyle bağlıdır; doğadaki nesneler değildir. Her dil bu nesneleri, devinimleri adlandırırken onları kendine özgü biçimde algılar; kimi zaman belli kavramlara bağlar. Burada bir örnek olarak dünyanın her yerinde yaşayan tavşanın değişik dillerde nasıl adlandırıldığına değinelim:

Türkçede bu hayvanın adı, en eski metinlerde tavışgan, tavışkan olarak geçmekteydi, Bu yapısıyla sözcüğün XI. yüzyılda duygu ve kımıldanma anlamına gelen tavış, tavuş sözcüğüyle ve büyük olasılıkla bugün davranmak eyleminde geçen tav köküyle ilgili olduğu anlaşılmakta, tavşanın çabucak kaçan, hareket eden bir yaratık oluşu bu adlandırmada rol oynamaktadır.

Hint- Avrupa ailesine bakacak olursak aynı anlamdaki Alm. hase, İsveççe, Danca, İngilizcedeki hare (İngilizcede yaban tavşanı) sözcüklerinin gri, parıldayan anlamlarına gelen ve hayvanın rengiyle ilgili olan hasan köküne dayandırıldığı görülür. Farsçada ise ilginç, nükteli bir kavramlaştırmayla karşılaşılır; kulaklarının uzun ve büyük oluşu nedeniyle tavşana eşek kulaklı anlamına gelen hargu:ş adı verilmiştir. Bu örnekleri kolaylıkla arttırabiliriz: Örneğin Türkçe, güneşin ve ayın görülmesi olayını doğmak kavramıyla birleştirmiş, güneş doğuyor ya da ay doğdu

biçimindeki kullanımlara yer vermiştir. Güneşin doğduğu yere bu nedenle doğu denmiştir.

Türkçede insan ve hayvanlar için kullanılan susamak ve acıkmak eylemleri ne kendine özgü bir adlandırmayı gösterir. Bunlardan ilki, su adında, çok eski ve önceleri çok işlek olan (-sE) ekiyle kurulmuştur. Acıkmak ise aç sıfatını temel alan bir türevdir. Buna karşılık Hint-Avrupa dillerinde örneğin Roman kolundan Fransızcada susuzluk ve açlık kavramına dayanan, bunları sahip olunan bir şey olarak algılayan bir adlandırmaya gidilmiştir: avoir soif ve avoir faim (susuzluğa sahip olmak, açlığa sahip olmak = susamak, acıkmak). Germen kolundan Almancada da aynı doğrultuda bir kavramlaştırma vardır: Durst haben, bekonmen ve Hunger haben (susuzluğa sahip olmak açlığa sahip olmak).Alman dilinde birden çok öğenin bir araya gelmesiyle oluşarak yeni bir kavram meydana getiren, aynı zamanda bir benzetme ortaya koyan ilginç bileşik sözcükler vardır. Örneğin Türkçede tek bir sözcükle adlandırılan yüksük, bu dilde "parmak şapkası" biçiminde dile getirilen fingerhut'la karşılanır. Nasır kavramı ise tavuk gözü demek olan hühnerauge ile anlatılır.

Bitki ve hayvan adlarında her dilde bu türde kavramlaştırmalarla karşılaşılır. Fransızca da atmak, kovmak köküne dayanan bouton sözcüğü gonca anlamına gelir. Ancak bu dil sivilceye de aynı adı vermiş, düğme anlamı da biçim ilişkisine dayanan bir aktarmayla aynı göstergeye bağlanmıştır.

Bir dilde bir nesne çeşitli etkenlerle birden çok göstergeyle adlandırılmış olabilir. Örneğin kutup yıldızının Türkçede Çoban Yıldızı, Çulpan, Demirkazık, Zühre ve Venüs gibi başka adları da vardır. Bu adlar genellikle bu nesneye değişik niteliklerine dayanılarak, ayrı adlandırma yollarından gidilerek verilmiş ya da yabancı dillerdeki ve aynı dilin değişik lehçelerindeki karşılıklarından aktarılarak yerleşmiş olabilir. Bu örnekte Çoban Yıldızı, çobanlara yol göstermesi, Demirkazık ise durağan olması nedeniyle konmuştur; Zühre Arapçadan, Venüs Fransızcadan alınmıştır.

Almancada aynı yıldıza hem akşamları en erken görünen yıldız olduğu için abendstern "akşam yıldızı", hem de sabahları geç kaybolduğundan morgenstern adlarının verilmiş olması aynı tutumun örneğidir. İngilizcede ise aynı yıldız akşam yıldızı (evening star) olarak adlandırılırken sabah yıldızı adı (morning star) onunla

birlikte, güneşin doğuşundan önce görülen Mars, Merkür, Satürn, gibi öteki uydular için de kullanılır.

1.3. Gösterge Kavramı ve Sonraki Çalışmalar

Her dil bizim genel dilde sözcük dediğimiz birimlerle konuşulur. Dilbilimde ünlü, çığır açan İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Sausure'den beri bu öğeler için genellikle gösterge terimi kullanılmaktadır. Sausure'e göre dil bir sözcükler listesi değil, bir göstergeler dizgesi (sistemi) dir. Konuyu somut bir biçimde, Türkçeden bir örnekle açıklayalım: Bizi çevreleyen doğada çeşitli nesneler, varlıklar, olaylar, devinimler vardır. Örneğin kemirici bir hayvan Türkçede tavşan göstergesiyle adlandırılmıştır. Bu gösterge tavşan dediğimiz hayvanla onun adını birleştirmez; bir dil birliğinde bir kavramla insan zihninde ona bağlı olarak bulunan ses imgesini birleştirir. Sausure'ün gösteren adını verdiği bu ses imgesi ses değil sesin zihnimizdeki izi, imgesidir; ancak konuşma organlarımızla sesletildiği zaman sese dönüşür. Kavram ya da gösterilen ise nesnenin zihnimizdeki tasarımıdır. Göstergenin önemli bir özelliği onun nedensiz oluşudur. Tavşan göndergesiyle onun göstereni olan t.a.v.ş.a.n ses bileşimi arasında hiçbir bağ yoktur; değişik insan toplulukları, kendi içlerindeki uyum, uzlaşmaya dayalı olarak aynı kavramı başka başka ses bileşimleriyle dile getirir.

Gösterenle gösterilen arasındaki ilişkiler Sausure'e göre çağrışım ilişkileridir ve bu iki öğe sürekli olarak birbirini çağrıştırır. Bilginin bu görüşüne karşı çıkan, bunların çağrışım olmadığını ileri süren ve yeni açıklamalar getiren başka dilbilimciler olmuştur.

Göstergenin bir başka özelliği çizgiselliktir. Gösterenler işitmeye bağlı olduklarından onların sesletilmesi, sese dönüştürülmesi ancak bir zaman çizgisi içinde, belli bir süreyi gerektirecek biçimde gerçekleşebilir. Biz tavşandaki seslerin tümünü bir anda söyleyemeyeceğimiz gibi bu seslerdeki sıralanmayıda değiştiremeyiz.

Sausure'ün gösterge kuramında göstergenin belirlenen nitelikleri arasında onun birbiriyle çelişkili gibi görünen değişebilirliği ve değişmezliği de vardır. Değişmezlik kavramıyla anlatılan bir göstergenin onu kullanan toplum bakımından zorunlu olduğudur. Birey, anadilini edinirken çevresinde hazır bulduğu, toplumun ona sunduğu dilin göstergelerini kullanır. Örneğin tavşan yerine bir başka göstergeden ya da ses bileşiminden yararlanamaz. Değişebilirlik ise her dilin sürekli bir değişim

içinde olması nedeniyle göstergelerde de zaman içinde gerçekleşebilecek değişimleri anlatır. Türkçeden örnek verecek olursak bugünkü tavşan'ın VIII. yüzyılda tabışgan biçiminde geçtiğini gösterebiliriz. Öte yandan dil planlamaları, dil devrimleri sırasında bir göstergenin unutularak yerini bir başkasına bırakması da bizce değişebilirliğin tanıklarındandır. Örneğin Türkçede muallim'in yerini öğretmen'in alması, inhisar yerine tekel'in kullanılması da bu arada düşünülebilir.[10]

Sausure anlam kavramı, terimi yerine de değer kavramını yeğlemiştir. Bilginin ölümünden sonra gösterge konusu üzerinde pek çok durulmuş, onun bu kuramına eleştiriler getirildiği ya da kavramı benimsemeyenlerin çıktığı görülmüştür. Ancak hemen belirtelim ki, bilginin saptadığı, özellikle genel dilde sözcük dediğimiz göstergenin dünyadaki nesnelerle ilişkisi, insan zihnindeki ses imgesiyle olan bağlantısı ve öteki göstergelerle olan sıkı bağlılıkları bulunan bu öğelerin dildeki değerleri hemen herkesçe benimsenmiştir; gösterge terimi de birçok bilgin tarafından kullanılmaktadır.

Sausure'ün kuramında göstergenin çağrışım ilişkileri olarak ele aldığı konuya yapılan eleştiriler de vardır. Önce bu soruna kısaca değinelim: Bilgine göre insan zihninde göstergeler çeşitli çağrışımların odak noktasıdır; dört ayrı yönden başka göstergelerin çağrışımına yol açar: 1. Aynı kökten gelen öğelerin, 2. Anlama yakınlığı olan öğelerin, 3. Biçim yönünden eşlik gösterenlerin, 4. Ses imgesi açısından yakınlığı olan, sesçe benzeyen öğelerin çağrışımı.

Göstergenin çeşitli çağrışımlara yol açtığı bizce de bir gerçektir. Özellikler ses imgesinin ses açısından başka öğeleri çağrıştırması en sık görülen olaylardan biridir. Kendi öğrencilerimiz üzerinde yaptığımız deneylerde bunu gözlemlemiş bulunuyoruz. Örneğin dilde olmayan mülendiz gibi bir ses bileşimi söylendiği ya da yazıldığında öğrencilerin zihinlerinde beliren ilk sözcük mühendis olmaktadır. Türk ve Türkçeyi bilen yabancı öğrencilere yine bir dilde olmayan dörek ses bileşimi verildiğinde ilk anımsadıkları buna sesçe yakın olan börek ve çörek sözcükleridir. Yalnız dilde ki sözcükler değil, yabacı olan, bize yabancı gelen özel adlar da sesçe yakın olan bilinen sözcükleri çağrıştırmaktadır. Yerlileştirme ya da halk etimolojisi adı verilen dil olayında bu etkenin önemli bir rolü vardır. Örneğin yabancı kökenli Galandoz, Gelendost'a dönerken Bâlâhisar, Ballıhisar olup çıkmıştır.

[10] Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, s. 35

Sausure'nin öğrencisi Bally, çağrışım konusunda hocasından ayrılmakta, göstergeyi çevreleyen bir çağrışım alanı bulunduğunu örneğin Fr. boeuf öküz, sığır sözcüğünün inek, boğa, dana, boynuzlar, böğürmek, geviş getirmek; çift sürmek, saban, boyunduruk; güç, sabır, dayanıklılık, ağırlık, pasiflik… gibi öğeleri düşündürdüğünü belirtmektedir. Bizce bu görüş daha çok göstergenin zihinde bulunan tasarımları hatta duygu değeri konusuyla ilgilidir.

Dünyadaki nesnelerle (göndergelerle) sözcükler arasında bir bağlantı bulunmamakta, buna karşılık bu nesnelerle kavram ve kavramla sözcükler arasında doğrudan bağlantı söz konusu olmaktadır.

Hofmann dünyadaki nesneler ile dildeki biçim terimiyle andığı sözcükleri ve kavramları ayırarak göstermiş bunlar arasındaki bağlantıyı göstermiştir.

Yapısalcılığın Avrupadaki önemli temsilcilerinden Martinet'nin biçim birim kavramı yerine önerdiği monéme kavramının yanı sıra yeni bir gösterge belirlediğini de burada belirtmeliyiz. Martinet'in synthéme adını verdiği, birden çok biçim birimden oluşan, yerine göre tümcedeki öteki öğelerle ilişki içinde bulunan bu öğelere Türkçeden kaptıkaçtı, bilgisayar, sacayak gibi bileşik sözcükleri ve bilginin Fransızca da gösterdiği Türkçede de yaşayan şezlong, termostat gibi örnekleri gösterebiliriz. Bu öğeler tek bir gösterilene sahiptir.

Alman dilbilimcisi Kloepfer, Pierce ve Jakobson gibi bilginlerin gösterge bilim gibi çalışmalarının ışığında dildeki göstergelerin niteliklerini kendi görüşüne göre düzenleyerek onların üç tipini şöylece belirler.

1. İkona tipi göstergeler: Nedensiz öğeler gibi olmayan, nesneleri tanıma ve anımsama sırasındaki algılama işlemine benzer biçimde oluşturularak resimleri, fotoğrafları andıran göstergeler. Bunlar doğrudan doğruya ses açısından gerçek benzerliğe dayanan, seslerin yansıtılmasına yönelen göstergelerdir: Türkçedeki cıvıldamak, havlamak, horultu… gibi

2. Belirleyici, dizin tipi göstergeler: Gösterilenle gösteren arasında gerçek bir ilişkiye, nedensizliğe işaret eden, parmak izleri, acıdan ileri gelen bağırmalar gibi belli bir ola ya da durumu ortaya koyanlar. Sesin yeğinliği, yumuşaklık ya da sertliği, ton değişiklikleri gibi ruhsal durumu belirten ses özellikleri, konuşanın ruhsal durumu aracılığıyla bizde belli düşünce ya da kanı oluşmasına yol açar. Örneğin Türkçede vaadde bulunan bir kimsenin yükse bir sesle söz deyişi, pişmanlık belirtisi olarak yüksek bir tonla söylenen tüh ünlemi gibi

3. Simge tipi göstergeler: Gösterilenle gösteren arasında herhangi bir benzerlik ya da ilgiye dayanmayan, yalnızca toplumun bir uyuşma ürünü olarak kullanılan göstergeler. Bunlar kullandığımız sözcüklerin en büyük çoğunluğunu oluşturanlardır.

Gösterge kavramı ve onu karşılayan terimlerin yanı sıra bugüne kadar birçok dil bilgini sözcük ve ad terimlerini de kullanmışlardır. Bunların dışında kimi dilciler sözcükle eş anlamlı olarak, kimileri de değişik biçimlerin temeli olan kökenleri göz önünde tutarak lexeme söz öğesi teriminden yararlanmıştır.

Üretken dönüşümlü dilbilgisi kuramında bir dildeki bütün sözcük ve deyimleri içine alan ve zihinde yerleşen bir sözlük bütününün varlığı kabul edilmiş, bundaki öğeler için sözlüksel birim terimi kullanılmıştır.

1.4. Kavram ve Kavram Alanı

İnsanoğlu, dil gücünün, dil yetisinin yanında, çevresine, yaşadığı dünyaya ait sürekli deneyimler edinme, tanıma yetisine de sahiptir. Çocuk, dilini edinirken aynı zaman da örneğin süt sözcüğüyle birlikte onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu, ekmek'in bir yiyecek, kuş'un uçan bir hayvan olduğunu öğrenir. Böylece zamanla çocuğun zihninde bir takım ses bileşimlerine, sözcüklere bağlı biçimde, deneyimlerin de ürünü olarak kavramlar oluşur. Bardak, kedi, soba, elma gibi somut nesnelerin yanında, zamanla kıskançlık, özlem, rüya gibi doğrudan doğruya dile dayanan soyut kavramlar da edinir.

İnsan zihninde var olan bir yeti dünyadaki nesneleri sınıflandırmayı, genel kavramlara ulaşmayı sağlar. Menekşenin, gülün, sardunyanın ortak niteliklerine dayanarak yapılan bir sınıflandırma çiçek kavramına köpek, inek, at, tilki, tavşan… gibi yaratıklar hayvan genel kavramına bizi ulaştırır. Böylece bir sınıflandırmayla canlı, bitki, memeli… gibi genel kavramlar oluşur. İlk kez Lyons'un ortaya attığı hyponymy terimi bu olguyu dile getirir.

Bugün her ne kadar hiç kimse ilk konuşan insanın nasıl ilk sözcüklerini kullandığını bilmiyorsa da biz dildeki gelişmelerin izlenmesiyle, başlangıçta bir nesne, bir devinim, bir olay için, bir ses bileşiminin, bir sözcüğün kullanıldığını, bunların zamanla yeni anlamlar ve türevler kazandıklarını kestirebiliyoruz. Gökteki ayı gören insanoğlu onu bir göstergeyle adlandırmış, ondan söz edeceği zaman kullandığı bu gösterge bir topluluk bir toplum tarafından benimsenmişse bir dilin sözcüğü olmuştur. Ancak hemen belirtelim ki kavramlaştırma kavramları kendi

algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur.

Kavram üzerinde, özellikle felsefe ve ruhbilim alanlarındaki çalışmaların uzun bir tarihi vardır; bu konuda birçok değişik tanımlar ve açıklamalar yapılmıştır. Biz kısaca şöyle bir belirlemeye gidebiliriz: Kavramlar insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden bir soyutlamayla dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanıdır. Bir dilin söz varlığını temel alarak da kavramı kabaca bir tanımla bir sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler biçiminde niteleyebiliriz. Ancak bunlarda bir bölümü bir nesneyi, bir niteliği, bir bölümü de bir olayı, bir oluş ya da devinimi gösterir.

Kavram Alanı Kuramı: 1931 yılında Alman dilcisi Trier tarafından ortaya atılan bu kuramın temeli kavramların zihinde birbirinden soyutlanmış olarak ayrı ayrı bulunmadıkları bir mozaik gibi birbirleriyle sınırlandıkları, içinde birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları biçiminde açıklanabilir. Dil alanı ve dilin söz varlığını ilgilendirmesi bakımında sözcük alanı terimiyle de anılan bu kuram kimi çevrelerde benimsenmiş, Almanya da Weisgerber, Fransa da Matoré ve Guiraut gibi araştırıcılarca ele alınmıştır.

Türkçeden birkaç örnek verecek olursak alınmak, kırılmak, incinmek, gücenmek, darılmak, küsmek gibi yakın anlamların oluşturduğu bir alanın varlığını düşünebiliriz. Bu öğelerin değerleri ve birbirlerinden ayrımları, alan içinde birbirlerine göre belirlenir. Bir öğenin anlamı değişirse bütün alanın yapısı da değişir. Örneğin Türkçede önceleri şeftali, kayısı, zerdali hatta armut gibi meyveleri ortak adı olan erük (erik) sözcüğünde XI. yüzyıldan sonra beliren anlam daralmasıyla kavram sonradan alan değiştirmiştir.

Trier'den sonra Weisgerber ve Ullmann aynı doğrultuda renkler dünyasını ele almışlardır. Fransa'da Matore'nin sözcük bilimi uyguladığı ve yine aynı kurama dayanan çalışmaları, yurdumuzda Berke Vardar'ın ve Süleyman Yıldız'ın araştırmaları da bu arada anılmalıdır. Weisberger'in görüşüne göre dil, dünyayı söze dönüştürme olayıdır; insanlar bir dil ara dünyasında yaşarlar ve bu dünyayı birbirleriyle sınırlanmış bütünler, kavram alanları halindeki dil öğeleri kurar. Dil alanı, dil ara dünyasının bir kesitidir. Burada belirtilmek istenen gerçek insanın dünyayı anadilinin penceresinden tanıdığı ve kavramların, kavram alanlarının o dile özgü olduğudur. Örneğin Türkçede yıkama işleminin değişik sözcükleri olan

yıkamak, çalkalamak, durulamak, şartlamak kavramlarının özellikle sonuncu kavramı tümüyle aynını başka bir dilde bulmak kolay değildir. Aynı biçimde börtmek, kızartmak, kavurmak gibi aralarında aynı işlemin derece farkları bulunan öğelerin karşılıkları her dilde aynı kavram alanını oluşturmaz. Türkçede özellikle renkler dünyasına görülen çeşitliliği ve kendine özgü nitelikleri başka bir dilde bulamayız. Türklerde akrabalık adları da kendine özgüdür.

1.5. Anlam

Burada anlambilimin ana konusu olan anlamın tanımına, niteliklerine ve türlerine girmeden önce dildeki kullanımlardan bir iki örnek vermek istiyoruz: Türkçede iyi ve fena, kötü birbirine karşıt kavramları yansıtan ters anlamlı üç sözcüktür. Ama biz dildeki öğeleri öyle esnek kullanıyor, öyle değişik işlevlerle görevlendiriyoruz ki kimi zaman bu ters anlamlı sözcükler aynı anlamı yansıtabiliyor: 1. Adamı iyi dövmüşler, 2. Adamı fena dövmüşler, 3. Adamı kötü dövmüşler örneklerinde olduğu gibi. Öte yandan, bir ev hanımının niteliklerinden söz ederken söylenen " O kadın kadın değil." Tümcesinde yinelenen kadın iki ayrı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birincisinde erkeğin karşıtı, kincisinde ise daha çok iyi ev hanımı anlamı çıkarılabilmektedir. Ancak tümce başka bir metin, başka bir bağlam içinde, kadın olduğu sanılan kişinin kadın değil erkek olduğu anlamını da yansıtabilir.

İşte, dilin yalnızca sözcük alanında düşünüldüğü zaman bile gösterdiği anlam esneklikleri anlamın önemini ön plana çıkarmıştır. Bir başka örnek üzerinde duralım:

" Çoktan unuturdum ben seni çoktan
Ah bu şarkıların gözü kör olsun"

Diyen şarkının söz yazarı, şarkıların gözünün kör olmadığını bildiği halde onların kör olması dileğinde bulunabilmekte, ancak bunu yaparken bambaşka bir düşünceyi, duyguyu yansıtmaya çalışmakta Türkçedeki "…nin gözü olsun" ilenmesinin olağan kullanımından yararlanmaktadır. Burada anlatılmak istenen, birtakım anıları canlandıran şarkıları yüzünde sevgilinin hem anımsandığı, unutulmadığıdır.

Şimdi de aşağıdaki tümceleri gözden geçirelim

1. Amcam bize yardım etti,
2. Amcam bize yardım etmedi değil,
3. Amcam bize yardım etmesine etti.

Bu tümcelerin hepsi, genelde amcamın bize yardım ettiğini anlatır. Ancak küçük değişikliklerle, ince anlam ayrımlarını ortaya koymaktadır. İkinci tümcede amcamın yardım ettiği ancak bunun yetersiz kaldığı, istenen ölçüde olmadığı belirtilmekte, üçüncüde ise bu yardımın yanı sıra pek istenmeyen bir durumun meydana geldiği belli belirsiz dile getirilmektedir. Dolayısıyla ikinci ve üçüncü tümceler birinciden farklı bir ayrımı yansıtırken bu ikisi arasında yine ince bir anlam ayrımı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan ikinci tümcede olumsuz yüklemin olumlu bir yargıya dönüştürülmesi ilgi çekici bir anlatım biçimidir.

1.5.1. Sözcük ve Anlam

Her ne kadar bugüne kadar anlamın kesin ve herkesçe benimsenen bir tanımı yapılmamışsa da bizce göstergeden yola çıkılarak önce göndergesel ve yan anlamları uyandırdıkları tasarımları hesaba katarak sözcüğüe dayalı bir anlamdan söz edilebilir. Öte yandan burada gözardı edilmemesi gereken bir gerçek vardır. Tek tek göstergeleri hiçbir zaman anlamdan bütünüyle soyutlayarak ele alamayız. Yalnızca tek anlamlı göstergeler (oksijen, merdiven) değil, çok anlamlı öğeler (baş, kol, parlamak) de söylendiğinde göndergesel anlamların hemen zihnimizde aydınlandığını, devreye girdiğini görürüz. Ullmann'ın da belirttiği gibi eğer sözcükler bağlam dışında var olmasaydı bir sözlük yazılamazdı. Biz bu bakımdan anlamın türlerinin de göz önünde tutulup uzlaşımsal bir birim olarak sözcük anlamından söz edilebileceği kanısındayız. Öte yandan hemen anımsanmalıdır ki bir göstergenin çeşitli kullanımları, yeni anlamları, çeşitli aktarmalar, özellikle deyim aktarmaları yoluyla o göstergelerde kullanıldıkça zaman içinde ortaya çıkar. Başlangıçta bir göstergenin mutlaka bir nesneyi, bir duyguyu, bir kavramı adlandırması söz konusudur. Örneğin göz başlangıçta yalnızca insanın görme organını anlatmak üzere kullanılmış zamanla, onunla bir yönden ilişkisi, yakınlığı, benzerliği bulunan başka kavramlara yaklaştırılarak, kaynak, delik, bölme, nazar gibi soyut anlamlar kazanmıştır.

Birçok düşünür ve dilbilimci sözcüğün anlamı üzerinde durmuştur. Ünlü düşünür Wittgenstein, 'Philosophical Investigations' adlı tanınmış yaptında 'Sözcüğün anlamo onun dil içindeki kullanımıdır' der. Aynı görüşü paylaşan ve anlamın değil kullanımın var olduğunu ileri süren başka bilginler de vardır. Ancak bağlamı incelerken belirteceğimiz gibi bir gösterge her ne kadar, değişik bağlamlar

içinde başka başka kavramları yansıtsa da temelde, bir sözlükte yer alabilecek bir temel anlama sahiptir.

Kendi adıyla anılan okulun kurucusu Feirth, bir öğenin anlamını öteki birimlerle kurduğu ilşkilerle oluşturduğu örgüyle çerçevelendirmekteydi. Bilgin anlamın, bir birimin giriştiği ilişkiler işlevler ağının bütünü olduğu görüşündeydi. Bu görüşe göre el'in anlamı Türkçede elinde olmak, el altından, elde etmek, eli varmamak gibi el'in bulunduğu bütün kuruluşları içeren bir bütündür. Yapısal anlambilimin kurucularından Greimas ise tek öğenin anlamının bulunmadığının, anlamın mutlak koşulunun öğeler arasındaki bağıntı olduğunu ileri sürer. Türkçeden örnek verecek olursak büyük-küçük, ak-kara gibi çiftlerin ilkel yapılarının dayandığı bir temel vardır; bilginin anlam ekseni adını verdiği bu eksen ilk örnekte ölçü, ikincisinde ise rengin olmayışıdır. Bağıntı, iki sözcüğün birlikte kavranabilmesi için gerekli ortak yanları ve başkalıkları belirler. Örneğin Türkçe yük gemisi ve yolcu gemisi tamlamaları arasında ortak yan gemidir; yük ve yolcu ise başkalığı gösterir.

Son otuz yıl içinde yapılan araştırmalarda sözcüğün anlamını ele alan pek çok yayın vardır. Sözcüğe göstergeye değişik görüş ve başka başka terimlerle yaklaşılmıştır. Bileşen çözümlemesi inceleme yöntemi söz öğelerin anlam yapılarını, anlamı oluşturan nitelikleri belirlemeye yönelmiştir.

Anlambilimin kitaplarında anlamın türleri üzerinde de birçok belirlemeye rastlanır. Kimi yazarların başka terimlerle andıkları temel anlam, yan anlam gibi kavramların yanında Leech, iletişime katılanların özelliklerine de dayanan beş anlam türü daha belirler. Bunlar arasında bir dil birliğinde bir kesimi kullandığı ve bireyin toplumsal durumunu, konuştuğu ağız ya da lehçenin özelliklerini de yansıtan deyişsel anlam, bir başka kavram anımsatan yansıtıcı anlam gibileri de vardır. Lyons da betimleyici, toplumsal, anlatıcı anlam gibi türlerden söz eder.

Daha yeni çalışmalarda sözlüksel, pragmatik anlam gibi türlerle de karşılaşılmaktadır.

1.5.2. Anlam Belirleyicileri ve Ayırıcıları

Bugün anlambilimde başka başka adlarla da olsa genellikle benimsenen ve Chonsky kuramına Katzh ve Fodor'un katkılarıyla pekiştirilen bir varsayım, her bir sözcüksel birimin birtakımın anlam belirleyicilerinin, özelliklerinin bulunduğudur. Bu özellikleri değişik, Türkçe sözcüklerde şöyle gösterebiliriz:

Belirleyiciler	Kadın	Erkek	Çocuk	İnek	Öküz	Buzağı	Tavuk	Horoz	Civciv
canlı	+	+	+	+	+	+	+	+	+
insan	+	+	+	-	-	-	-	-	-
dişi	+	-	+/-	+	-	+/-	+	-	+/-
yetişkin	+	+	-	+	+	-	+	+	-

Sözdizimi açısından bu öğelerin hepsi ad öbeği ve tür adı özelliği gösterirler. Yapısal dilbilimin Avrupa'daki yandaşları yukarda değinilen belirleyicileri anlam birimcik adıyla ele almışlardır. İnsan zihninde dünya bilgisine, kazanılmış deneyimlere bağlı olarak yaşayan bu özellikler 'kadın kuzuyu besledi' gibi bir tümcenin anlamlı, kabul edilebilir, doğru bir tümce olarak üretilmesini ve algılanmasını sağlar. Bunun yerine örneğin 'kadın iskemleyi besledi' diyecek olursak iskemlenin belirleyicileriyle beslemek eyleminin belirleyicileri bağdaşamayacağı için bu, mantıklı, kabul edilebilir bir tümce olmayacaktır. İşte, sözcüklerin daha büyük bileşimlere bağlanabilmesini sağlayan yönlendirme kuralları bu tür bağlantıların yerine, doğru, mantığa uygun tamlamaların ve tümcelerin kurulmasını olanaklı kılar. Biz kadın terliği gibi bir tamlama kurabildiğimiz halde normal olarak yerinde olmayan bir bağdaştırma ile lokomotif terliği gibi bir yapay tamlamaya gidersek bu, alışılmışın dışında, mantığa uymayan bir bağdaştırma olur. Çünkü terlik yalnızca insanların ayaklarına giydikleri bir nesnedir.

Aynı kuram içinde, aynı zamanda anlam ayırıcıları da söz konusudur. Bunlar sözcüğün en belirgin niteliğiklerini gösterir. Örneğin keman, viyolonsel, flüt, piyano gibi dört müzik aletini ele alırsak ilk ikisi yaylı, üçüncüsü nefesli, dördüncüsü vurmalı çalgılar olarak, ayrıca küçük ve büyük biçiminde nitelenebilir. Ancak her birinin ortak anlam ayırıcısı müzik aletidir. Başka nesnelere bakacak olursak iskemlenin anlam ayırıcısı oturacak, kurşunkalemin ise yazma aracıdır.

1.5.3. Temel Anlam Öğesi ve Göndergesel Anlam

Kavramlaştırma bölümünde belirtildiği gibi her dil, dünyadaki nesne ve olayları, zihindeki düşünceleri kendine özgü algılamayla kendi ses dizgesi içinden aldığı seslerin birleşimi ile oluşmuş bir simgeye dönüştürerek kavramlaştırır. İnsana en yakın kavramlar olarak organ adları, yiyecek, içecekler, hayvanlar, gelmek gitmek gibi sık gereken eylemler ve doğa olayları bu adlandırma sırasında en başta gelen kavramlar olmalıdır.

Anlambilim açısıdan biz dünyadaki nesnelere, adlandırılan şeylere gönderge diyoruz. Eğer belli bir bağlam ve konu içinde olmaksızın tek tek sözcüklerden yola çıkarak örneğin bir kedi, bir çiçek, bir balık göstergelerini ele alacak olursak bunlar söylendiğinde ya da yazılı olarak önümüze geldiğinde zihnimizde bir tasarım, bir görüntü oluşturdukları görülür ki bu görüntüler köpek, ot ya da kuş göstergelerinden bütünüyle farklıdır. İşte biz örneğin kedi sözcüğünü söylediğimizde zihnimizde beliren bu tasarıma temel anlam öğesi adını veriyoruz. Bilginlerin kimi zaman değişik adlarla ve yorumlarla değindikleri bu tasarım, zihnimizde canlanan bu imge, sözcük açısından düşünülünce sözcüğün göndergesel anlamı olmaktadır. Her ne kadar yerine göre değişik bağlamlar içinde başka kavramları yansıtsalar da tilki, dolap, kuru, parlamak gibi değişik sözcük türlerinden öğeler, bunları dinleyen ya da okuyan kimseye ilk olarak genellikle bu ilk anlamı, temel anlamı aktarırlar.

Kimi yazarlar temel anlamı doğrudan doğruya göndergesel anlam olarak kabul ederlerken kimileri de onu anlam değil, anlamın dünyaya yönelttiği bir görüntü biçiminde benimserler.

Kimi sözcüklerin dile getirdikleri göndergesel anlamların bir bölümü gerçekten, belli bir sınıfı gösteren genel kavram niteliğindeki öğelerdir. Örneğin yukarıdaki çiçek, balık sözcükleri böyledir; bir takım bitkilerin ya balık türlerinin ortak niteliklerine dayanılarak meydana getirilmişlerdir.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta, dillerin zaman içinde gerçekleşen ve toplum yaşamıyla sıkı sıkıya bağlantılı olan değişimleri sırasında bir göndergenin göstergeyle olan ilişkisinde değişmeler olabileceği, bir takım anlam ayrımlarının ortaya çıkabileceğidir. Örnek olarak bugünkü ortak dilde konmak eylemi genellikle kuşların ve uçan nesnelerin bir yere inmesini anlatırken VIII. yüzyılda, Köktürk yazıtlarında yerleşmek, yurt tutmak anlamına geliyordu. XV. yüzyıla ait Dede Korkut kitabında durmak eylemi kalkmak, ayağa kalkmak anlamında kullanılıyordu. Bu durumda sözcüklerin temel anlamının belli bir zaman dilimi içinde eş zamanlı olarak düşünmek, örneğin Türkiye Türkçesindeki temel anlamları ve öteki özellikleri bugünkü söz varlığı içinde saptamak gerekir. Bu nedenle biz temel anlamı bir göstergenin belli bir dönemde insan zihninde canlandırdığı kavram almak istiyoruz. Ancak unutulmamalıdır ki kimi göstergeler dilin en eski belgelerindeki anlam özelliklerini ses ve biçim farklılaşmalarına karşın değiştirmeden kalabilmektedir. Köktürk yazıtlarındaki adak (ayak), kulkak (kulak), köz (göz), saç (saç) gibi organ ve

vücut bölümü adları; at (at), buka (boğa), keyik (geyik) gibi hayvan adları ve daha birçok sözcük böyledir.

1.5.4. Tasarımlar, İmgeler

İnsan beyinin niteliklerinden biri, onda yer alan kavramların dolayısıyla göstergelerin soyutlanmış, yalıtılmış durumda olmamaları, bunlar söylendiği ya da bir yazıda görüldüğü anda tek bir tasarımın değil, değişik tasarımların, imgelerin canlanmasına da neden olabilecekleridir. Türkçedeki harman, hastane, savaş, ameliyat, eylül, ilkbahar, kış, cinayet, düğün, plaj, gece, cennet gibi göstergeleri ele alalım. Örneğin harman göstergesi yalnızca ekin başaklarının saplarından ayrılma işinin yapıldığı yeri anlatmaz; buğday yığınları, döven, döveni çeken hayvan, onları güden insan, sarı bir renk vb. tasarımlarını da uyandırır. Hastane dendiğinde zihnimizde canlanan yalnızca bina değil hasta, doktor, beyaz önlükler, kalabalık, acı çeken insanlar gibi tasarımlar, imgelerdir. Savaş göstergesi bizde daha başka tasarımların canlanmasına neden olur: Silahlar, bombardımanlar, yaralılar, ölüler, yıkıntılar gibi. İlkbahar yalnızca bir mevsim olarak düşünülmez, çiçeklerin, yeşilliklerin, kuşların, ılık bir havanın, güneşin göz önüne geldiği bir imgeler bütünü oluşturur. Plaj dendiğinde yalnızca deniz değil, kumsal, mayolu insanlar, güneşlenenler, denize girenler gibi tasarımlar zihnimize üşüşür. Bunlara karşılık cinayet göstergesi kan, öldürülen insan, hatta polis, cankurtaran gibi tasarımları beraberinde getirir.

Anlambilimde tasarımlar yan anlam ve duygu değeri birbirine çok karıştırılan ve çeşitli terimlerle anılan kavramlardır. Tasarımlar, imgeler konusu, birçok kez duygu değeri ile örtüşmekte, en azından her iki öğe aynı göstergede bir arada bulunabilmektedir.

Konuya eğilen araştırmacılar arasından Bulanke'nin İngilizceden verdiği cottage sözcüğü de ilginçtir; bilgine göre bu sözcük küçük kır evi anlamına gelmekte, konuşanların ilgilerine göre onlarda göl, dağ, balık avı gibi tasarımlar uyandırmaktadır. Öte yandan aynı türden sözcüklerdeki değişik imgeler alışılmamış bağdaştırmalarda ön plana çıkarak anlatımı güçlü, renkli hale getirir. Söz konusu imgeler 1. Genel, belli bir toplumun kişilerine özgü, 2. Özel, kişisel olmak üzere ikiye ayrılır. Örneğin düğün ya da balık göstergelerinin belli birer temel anlam öğesi, dolayısıyla temel anlamı vardır. Bunlar Türkçe konuşan kimselerin zihninde aşağı yukarı birbirine yakın genel tasarımları canlandırırlar.

Özel tasarımlar ise kişinin yetiştiği çevreye, yaşam deneyimlerine, kültür düzeyine, cinsiyetine ve kişisel duygularına göre değişebilir. Köyden hiç çıkmamış yalnız köy düğünlerini bir kimsedeki düğün tasarımıyla büyük kentlerde yetişmiş belli bir yaşam düzeyindeki insandaki düğün tasarımları arasında farklar vardır.

Burada önemle belirtilmesi gereken bir yön, göstergelerin bu niteliklerinden yazın, özellikle de şiir dilinde geniş ölçüde yararlanıldığıdır. Böylelikle her dilin şairlikleri dinleyen-okuyan kimse de zengin imgeler uyandırabilir, duygu ve coşkusunu onlara aktarabilir. Şiir dilinde bunlara ek olarak bir takım uzak çağrışımlardan da yararlanılır. Kimi yapıtlarımızın yalnızca adları bile bir takım tasarımlar, imgeler ve duygular yaratacak niteliktedir. Refik Halit Karay'ın Sürgün, Mehmet Rauf'un Eylül romanlarının adları bu arada düşünülebilir.

Cahit Külebi'nin hikâye adlı şiirinde kullandığı kimi sözcükler bu bakımdan ilgi çekicidir.

'Benim doğduğum köylerde
Ceviz ağaçları yoktu
Ben bu yüzden serinliğe hasretim
Okşa biraz!'

Bu şiirde bir yandan çeşitli tasarımlar, imgeler ve uzak çağrışımlar yaratan göstergeler kullanılmakta bir yandan da bunlar arasında ilişki kurularak dinleyen-okuyanda zengin görüntüler oluşturmaktadır.

1.5.5. Duygu Değeri

Her dilde kimi sözcükler o dili konuşan bireylerde bir takım tasarımların yanı sıra duygulandırıcı öğeler de taşır. Şiir dilinde özellikle etkileyici öğe olarak geniş ölçüde yer alan bu tür sözcükler kimi zaman anlambilimcilerce tasarımlar imgelerle bir arada düşünülmüş, kimi bilginlerce onlardan ayrı olarak ele alınmıştır. Biz, Connotation terimi ile değinilen bu öğelere duygu değeri adıyla anmayı uygun buluyoruz. Çünkü herhangi bir dilden seçeceğimiz kanser, ölüm, cenaze gibi sözcüklerin ürperti, tedirginlik, korku, karamsarlık gibi duygusal etkilerde bulunacağını yadsımak olanaklı değildir. Bu göstergelerle karşılaşınca ilkbahar, kardelen, aşk gibi sözcüklerin iyimser bir hava yaratacağı da yadsınamaz. 'Kızla delikanlı lale zamanı buluştular' yerine 'Kızla delikanlı patlıcan zamanı buluştular.' Tümcesi söylenecek olsa uyandırdıkları duygular birbirinden farklı olacak ve ikinci tümce gülünç bir olay gibi algılanabilecektir.

Duygu değerini kimi araştırmacılar duygusal anlam adı altında ele alırlar. Etkileyici içerik diye adlandıranlar da vardır.

Özellikle şiir dilinde çok sık başvurulan bu öğeler şiir dilini günlük bildirişim amacının dışına çıkarmakta, dilin şiirsel işlevini, duygulandırmaya, etkilenmeye yönelik yönünü oluşturmaktadır. Bu nedenle kimi bilginler şiir dilini dil içinde ayrı bir dil sayarlar.

1.5.6. Tasarımlar ve Duygu Değeri Açısından Özel Adlar

Her ne kadar belli bir kişiyi, biri ülkeyi, bir yeri, bir coğrafya kavramını gösterseler de kimi özel adların bir takım tasarımlar, imgeler uyandırdıkları, kimi zaman duygu değeri taşıdıkları görülür. Bunlar insanın yetişme çevresine, kültür düzeyine, dünya bilgisine ve ruhsal yapısına göre kişiden kişiye değişse de her toplumda bir takım genel değerleri, etkileyici öğelere sahiptir. Türkler için Atatürk, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Süleyman gibi Türk büyükleri Fransızlar için Napoleon Bona parte adları olumlu duygular, değişik tasarımlar canlandıran böyle adlardandır. Buna karşılık Nazizmin öncüsü Hitler milyonlarca insan için tam tersi olumsuz çağrışımlara ve duygulara yol açan bir addır.

Yer adlarına gelince örneğin Çanakkale adı genellikle Çanakkale savunmasını anlatan, kahramanlık, vatanseverlik ve zafere gibi duygulandırıcı öğeleri taşıyan bir addır. Kudüs, Müslüman, Musevi ve Hıristiyanlar için aynı biçimde duygu değerleri taşır. Mekke, Medine, Kerbela Müslümanlarda çeşitli imgeler ve güçlü duygular uyandıran kent adlarıdır. Paris, Venedik, New York özellikle bu kentlerle ilgili yaşantıları, kişisel izlenimleri bulunan kimseler başta olmak üzere bu kentleri hiç görmemiş kimselerde bile bir takım imgeler ve tasarımlar uyandırabilen yer adlarıdır.

Özel adların insanda uyandırdıkları bu tasarım ve duygu değerleri, bu adların kendilerine önemli bir olayı, yaşantıyı, bir anıyı çağrıştırdığı, sevgi ya da nefret duygularını aşıladığı kimselerde ön plana geçebilir.

1.5.7. Yan Anlam

Hangi dilde olursa olsun bir sözlüğü karıştıracak olursak onun içinde yer alan sözcüklerin pek çoğuna birden fazla anlam verildiğini, bu anlamların numaralanarak açıklandığını görürüz. Çok anlamlılık dediğimiz bu durum kimi bilginlere göre evrensel boyutludur; dilin temel niteliklerinden birini sergiler. Bu nitelik insanoğlunun kavramları kimi zaman daha etkili daha somut, daha kolay biçimde

dile getirebilmek için aralarında biçim, işlev amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklanır. Zaman zaman benzetmeli, nükteli anlatım eğilimi içerir. Bu eğilim ve istek özellikle de deyim aktarmaları yoluyla gerçekleşerek sözcüklerin yeni anlamlar kazanmalarına neden olur. Başta organ adları, vücut bölümleri, çok kullanılan eylemler olmak üzere doğadaki nesenelere, doğadaki nesnelerin de insanlara aktarılması göstergeleri çok anlamlı duruma getirir.

Türkçedeki dil bugün ağzımızdaki organı anlatan bir temel anlam öğesine, dolayısıyla bir temel anlama sahiptir. Biçim ilişkisine, yakınlığına dayanılarak bu ad doğadaki, çevremizdeki nesnelere aktarılmış, nefesli çalgılardaki ince metal yaprak, terazi, kilit gibi aygıtlarda yassı, devinimli bölüm, doğada denize uzanan ve alçak kara parçası, makara içindeki oluklu, küçük tekerlek gibi somut nesneleri de anlatır duruma gelmiştir. Aynı sözcük pek çok dilde olduğu gibi iletişim sağlayan dizge, konuşma yeteneği gibi soyut kavramları da anlatır duruma gelmiştir.

Her dilde her göstergenin başlangıçta bir kavramın simgesi olduğu düşünülürse öteki kavramların sonradan eklendiği, sözcüklerin kullanıla kullanıla çok anlamlı duruma geldiği kabul edilir.

Her dilde yananlamlar genellikle dört doğrultuda göstergelere bağlanır:

1. Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi
2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi

1.5.8. Benzetme

Her dilde anlatımı güçlendirmek, canlı kılmak için yararlanılan dil olaylarından, söz sanatlarından biri benzetmedir. Benzetme, bir nesnenin niteliğini bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirilir. Her insan aynı yoldan kendine özgü benzetmelere başvurabilir. Ancak benzetmelerden bir bölümü her dilde kalıplaşarak yerleşir.

Benzetmeler aktarmaların ilk aşamasıdır. Bir insan için kullanılan fitil gibi sarhoş benzetmesi, ikinci bir aşamada yalnızca fitilin söylenmesiyle bir deyim aktarmasına dönüşür. Keçi gibi inatçı benzetmesi de o ne keçidir ya da inatçı keçi kullanımında artık bir deyim aktarmasıdır.

Tıpkı aktarmalar gibi anlatımı güçlendirici yönleriyle söz sanatı sayılan anlam olaylarından olan benzetmeler her ulusun yazın ve özellikle şiir dilinde çok yer verilen bir anlatım yoludur. Daha İ.Ö. IV. yüzyılda Aristoteles benzetmenin önemine dikkati çekerek onun doğal bir yaratma yetisinin işareti olduğunu belirtiyordu. Yüzyılımıza döndüğümüzde Chapman'in de 'İnsan aklı söz sanatları yapmaya belki de benzetme ile başlamıştır.' yargısıyla karşılaşıyoruz.

Eksiz benzetmelerde dört öğenin varlığı söz konusur. Bunlar benzeyen, kendisine benzetilen, benzetme yönü, benzetme ilgecidir.

1.5.9. Aktarmalar

Birçok dilbilimcinin, dillerin temel niteliklerinden saydığı ve çok anlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olayı, aktarmalara başvurulmasıdır. Aktarmalarda benzetmelerde olduğu gibi anlatılmak istenen kavram, onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılır. Böylece bir gösterge yeni bir anlam kazanır.

Eski retorik çalışmalardan beri güçlü, etkileyici anlatımı sağlayan söz sanatları arasında ele alıan aktarmalar aynı zamada anlam değişmelerine yol açmaları nedeniyle dilciler, düşünürler ve yazın uzmanları tarafından o çerçeve içinde incelenmiş Reisig'den, Breal'den başlayarak anlambilimcilerin üzerinde durdukları konu olmuştur.

1.5.9.1. Deyim Aktarması

Aktarmaların her dilde en yaygın türü, değişik çeşitleriyle deyim aktarması ya da iğretilemedir. Daha İ.Ö. IV. yüzyılda deyim aktarmaları türleri üzerinde durarak örnekler veren Aristoteles, Paoetica'sında, Enpedogles'te geçen ve yaşlılığı niteleyen yaşamın akşamı aktarmasından da söz ediyordu. Yüzyılımızın ortalarına doğru ünlü dil ruhbilimcisi Kainz deyim aktarmalarının dil yaşamının ilk belirtisi olduğuna değindikten sonra 'dil, metaforik bir temele dayanır. Her dil az ya da çok bir deyim aktarmaları sözlüğüdür.' görüşüne yer veriyordu. Günümüze gelinceye kadar pek çok dilbilimcinin ilgilendiği bu konuda bağımsız çalışmalar da yayımlanmıştır.

Bir genç kızın fidan gibi ince, narin yapılı ve çekici olduğunu belirtmek üzere, onun için fidan gibi ya da ceylan gibi benzetmeleri yapılır. Ancak benzetme

ilgeci kaldırılarak bu genç kız fidan ya da ceylan göstergeleriyle anlatılırsa burada artık birer deyim aktarması söz konusudur.[11]

Birçok halk türküsünde duyduğumuz ceylan aynı niteliktedir.

a.) İnsandan Doğaya Aktarma

Eğer başka dillerin sözlüklerini teker teker gözden geçirecek olursak organların ve vücut bölümlerinin adlarının aynı eğilimle doğadaki nesnelere aktarılarak yeni anlamlar kazandıklarını görürüz. Bu örnekler artık dile yerleşerek kalıplaşmış, yeni anlamlar oluşturmuş olan deyim aktarmalarının ürünüdür. Bu nedenle kimi bilginlerce ölü deyim aktarması olarak nitelenir.

Bilindiği gibi Türkçede baş sözcüğü temel anlamının yanında arazide en yüksek nokta dağ başı, bir şeyin toparlakca ucu çıbanın başı, başlangıç bir şeyin uçlarından biri köprü başı, tane bir baş soğan, bir şeyin yakını ya da çevresi ocak başı-mangal başı, bir topluluğ yöneten usta başı gibi yan anlamlar da taşır. Başka dilcilere bakacak olursak örneğin Fr. da çivinin başı, Alm. da yine çivi başı dendiğini görürüz.

Daha pek çok örneği bulunan bu aktarmalar kimi bilginlerce dilde tutumluluk eğilimini bir tanığı olarak görülmekte, bu eğilim olmasaydı her dile daha binlerce sözcük eklemek gerekeceği ileri sürülmektedir. Ancak bizce burada bu etkenden çok, kolay, etkili ve güçlü bir anlatıma eğilimin etkisi söz konusudur.

İnsandan doğaya aktarmanın bir türü insana ait fiziksel ve ruhsal özelliklerin doğadaki varlıklara aktarılmasıyla gerçekleştirilir. Özellikle yazın ve şiir dilinde görülen bu tür doğadaki varlıkları bir bakıma kişileştirdiği için kişileştirme adıyla anılır. Ancak bu aktarmalar yazar ve şairlerin kullanımlarında kaldığı için genellikle dilde kalıplaşarak yerleşmez. Dalgın akşam, haydut akşam, görmüş ve geçirmiş deniz gibi örnekler yazın incelemelerinde bir kapalı istiare örneklerinden olarak söz sanatlarından sayılır.

b.) Doğadan İnsana Aktarma

Yine her dilde yaygın olarak görülen bir deyim aktarması türü, doğadaki nesnelerin ve adlarının ve bunlarla ilgili sıfatların insanlar için kullanılmasıyla oluşur. Eşek, maymun, öküz, keçi, kaz gibi hayvan adlarından başlayarak özellikle argoda kullanılan armut, hıyar, kabak, kereste sözcüklerine ayrıca sert, yumuşak, tatlı gibi doğadaki nesnelerin özelliklerini gösteren sıfatlara kadar uzanan bu

[11] Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, s. 61-62

aktarmalarda da diller arasında benzerliklere rastlanır. Örneğin Türklerde din açısından mekruh sayılan domuz, insanlar için hain, aksi, inatçı anlamında kullanılırken din açısından böyle bir özelliği olmadığı halde batı uluslarında yine insanlara aktarılmakta Fr. daki ve Alm. daki pis herif anlamını da taşımaktadır.

c.) Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma

Doğadan insana aktarmalar gibi doğadaki varlıklar arasında da yine benzeliklere dayanan ve benzetmenin ileri bir aşaması olan aktarmalar her dilde görülür. Bunlar arasında hayvandan bitkiye, hayvandan hayvana aktarmalarına rastlanır. Örneğin kimi bitkilere biçim benzerlikleri nedeniyle kuşburnu, katırtırnağı, tavşankulağı gibi adlar verilmesi kimi hayvanlara da karatavuk, kırlangıçbalığı denemesi bu eğilimin örneklerindendir. Deişik dillerde özellikle bitki adlarında bu açıdan birbirine yakın adlandırmalarla karşılaşılır. Örneğin tohumlarının ucu turnanın gagasına benzeyen granium robertianum bitkisi Türkçede turnagagası adını alırken İng. ve Fr. da halk arasında aynı yolla adlandırılır.

ç.) Somutlaştırma

Deyim aktarmalarının bu yaygın türü her dilde olduğu gibi hatta daha geniş ölçüde Türkçede görülen anlam olayıdır. Bu olayda temel olan, soyut kavramların çeşitli durum, davranış ve duyguların somut göstergelerle dile getirilmesi, böylelikle daha canlı, elle tutulur, güçlü bir biçimde anlatılması eğilimidir.

Türkçede bir dünya görüşünü, bir zihniyeti anlatmak özellikle de bunu aşağılamak için Ar. kökenli yerleşik, somut bir kavram olan kafa kullanılır. bu kafa değişmedikçe…, Ne kafa bu! gibi kullanımlarda bu eğilim bellidir. Aynı zamanda kavrama ve anlayış yeteneğini belirtmek üzere kafalı, kafasız gibi türevlerinden yararlanılırken görüşleri birbirine yakın kimseler için kafa dengi deyimine başvurulur. İğne, iğnelemek, taş, taşlamak gibi sözcüklerin yananlamlarına bakarsak soyut kavramların somut göstergelerle dile getirildiğini görürüz.

Somutlaştırmanın en geniş ölçüde görüldüğü dil öğeleri deyimlerdir. Bir durumu bir olayı, bir davranışı dile getirmek üzere birden çok göstergenin bir araya getirilmesi ile oluşan deyimlerde soyut şeylerin anlatımı için somutlaştırmaya başvurularak çok canlı, etkili bir anlatım gerçekleştirilir. Örneğin Türkçedeki baltayı taşa vurmak, ipi ucunu kaçırmak, kendi yağıyla kavrulmak, iğneyle kuyu kazmak gibi binlerce deyim, olay, durum ve davranışları bir tiyatro sahnesinde sergilercesine canlandırarak öğelerdendir. Başka dillerde de aynı eğilime dayanan bu türden deyimler vardır.

d.) Duyular Arasında Aktarma

Deyim aktarmalarının bu türünde, farklı duyu alanlarına ait kavramların bir araya getirilerek canlı bir anlatım sağlanması söz konusudur. Dokunma duyusuyla ilgili olan sıcak sıfatının sıcak bir ses, sıcak bir bakış gibi başka duyularla ilgili adları nitelemesi kokular için keskin sıfatının yakıştırılması, çiğ renklerden söz edilmesi hep bu eğilimin tanıklarındandır. Bu aktarmaların bir bölümü hemen her dilde kendini gösterir.

1.5.9.2. Ad Aktarması

Eski retorik çalışmalarından beri ele alınan ve söz sanatlarından bir olarak görülen ad aktarması yine anlatımı kolaylaştıran ve ona güç kazandıran aktarmalardan biridir. Eski Yunan'da metonümia terimi ile adlandırılan bu olay da yazın ve özellikle şiir dilinde çok yararlanılan bir anlatım biçimine tanıklık eder. Bizde divan şiirimizdeki mecaz-ı mürsel sanatını karşılar.

Her dilde görülen bu anlam olayı, anlatılamak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir. Türkçede nasıl, bir kral, bir hükümdar için tahta çıkmak'tan söz ediliyor bununla yönetimi ele alması anlatılıyorsa Fr.da da aynı anlamdaki Monter sur le trône deyimi kullanılır. Birçok dilde bir bardak içme ya da bir tabak yemek bardağın ya da tabağın içindekileri yemek içmek için kullanılır.

Ad aktarmasının bir türü Yunancada sunekdokhé adı verilen aktarmaları kapsar ki iki ayrı yolla gerçekleşir: 1. bütün yerine parçanın anılması, 2. parça yerine bütünün anılması. Bunlardan birincisinde bir nesnenin bir parçası onun bütününü anlatmak üzere kullanılır. Tiyatro yerine sahne sinema için perde televizyon için de ekran denildiğinde yine bütün yerine parça anılmaktadır. İkinci türde ise bir nesnenin bütününün onun bir parçası yerine kullanılması, bir sanatçının ürününün onun adıyla anılması söz konusudur. Bir resmi seyrederken 'Bu bir Rembrand!' dendiğinde 'Dün gece Reşat Nuri'yi okudum' ya da 'Beethoven dinledik' gibi kullanımlar da bu türün örneklerini oluşturur.

1.5.10. Çok Anlamlılık

Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir. Çokanlamlılıkta gösterge temel

anlamını yitirmeden yananlamlar kazanmaktadır. Zaman içinde bunlar unutulabildiği gibi yeni yan anlamlarla daha da zenginleşebilmektedir. Türkçenin elimizdeki en eski ürünleri olan Orhun Yazıtları'ndaki kimi sözcükler bunun tanığıdır. Örneğin bugünkü değmek eylemi (tekmek) VIII. yüzyılda değmek, dokunmak anlamının yanında ulaşmak, erişmek kavramını da anlatıyor, aynı zamanda saldırmak, yakalamak demek oluyordu. Bugün bu anlamlarda değişmeler olmuştur.

Daha İ.Ö. V. yüzyılda Yunan düşünürü Demokritos'un değindiği çok anlamlılık konusu günümüze kadar pek çok araştırmacı tarafından ele alınmış, daha önce de belirttiğimiz gibi bu olayı dilin temel niteliklerinden biri olarak görenler olmuştur. Başta insandan doğaya aktarma eğilimi olmak üzere çeşitli aktarmalarla sözcüklerin yeni yeni anlamlar kazanmaları her dilin söz varlığını belli sınırlar içinde tutmuş, daha az göstergeyle pek çok kavramın dile getirilmesi kimi bilginlerce dilde tutumluluğun bir belirtisi olarak görülmüştür. Ulmann ünlü Fransızca sözlük Littré'de çok kullanılan eylemlerden gitmek eyleminin 39, koymak'ın 49, almak'ın 80 yapmak için de 82 anlamın yer aldığını değinir. Türkçede almak 40, gelmek 30, vermek eyleminin de 20 kadar değişik anlamının bulunduğu burada anımsanmalıdır.

Kimi dilciler çokanlamlılığı anlam bulanıklığı çerçevesi içerisinde ele alırlar. Konunun anlam bulanıklığı ile birlikte düşünülmesi her dilde birtakım çok anlamlı öğelerin eş adlı sözcüklerle kimi zaman karışabileceği ya da kullanım sırasında anlaşılma zorluklarının ortaya çıkabilceği düşüncesidir. Buna Türkçeden bir örnek verelim: 'çaya gittiler' gibi bir tümcede geçen Çince kökenli çay göstergesi hem bir bitkiyi hem de bu bitkinin kurutulmuş biçimini, hem bununla yapılan bir içeceği, hem de çay içilerek yapılan bir eğlenceyi toplantıyı anlatır. Öte yandan Türkçede bunun eş adlısı olan ve ırmaktan küçük akarsuyu gösteren çay göstergesi de vardır. 'çaya gittiler' tümcesi yalnız başına alınırsa elbette bir anlam bulanıklığı söz konusu olabilir. Ancak içinde geçtiği metin ve bağlama, konuya bakılınca kavram kolayca aydınlanır, bir anlaşılma zorluğu kalmaz. Çok anlamlılık bir göstergenin temel anlamının yanı sıra onunla mutlaka ilişkisi bulunan yeni anlamlar kazanmasıdır.

1.5.11. Eş Adlılık

Bir dil içinde, birbirinden tamamıyla ayrı iki ya da daha çok kavramın ses ya da yazım açısından aynı nitelikteki göstergelerle dile getirilmesidir. Bu göstergelere öteden beri Yun. homo (eş, benzer) ve onoma (ad) sözcüklerinden kurulu bir ad

verilmiştir. Türkçede kişi adılı olan ben ile tendeki ufak leke ya da kabartıyı gösteren ben bugün eş adlılardandır.

Bugün Türkçede sesçil bir yazım kullanılmakta ve yazımdaki eski biçimler genellikle yazıya yansıtılmamaktadır. Hâlbuki kimi dillerde eş adlılığın eş yazımlı ve eş sesli olmak üzere iki türünden söz edilir.

Bir dilin içinde eş adlılığın oluşmasında genel olarak iki etken ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi farklı anlamdaki iki ya da daha çok sözcüğün zaman içinde geçirdikleri ses ya da biçim değişikliği nedeniyle birbirlerine yaklaşması, sesteş duruma gelmeleridir. Örneğin Türkçede organ adı olan el, VIII. yüzyılda elig biçimindeyken bugünkü duruma gelmiş, bugün ele güne karşı, eloğlu gibi sözlerde görülen el ise VIII. yüzyılda halk, ülke, devlet demek olan il (el) sözcüğünün anlam ve biçim değişmesiyle ötekiyle eş adlı olmuştur.

Eş adlılığa neden olan ikinci neden yabancı dilden alınan bir sözcüğün yerli dildeki bir başkasıyla sesteş olarak birlite yaşar duruma gelmesidir. Örneğin Türkçede ince kamışları, hasır otunu anlatan eski bir söz olan saz, Farsçadan gelen ve ünlüsü olan çalgı anlamındaki sazla sesteş olmuş bulunmakta dilde her ikisi de yaşamaktadır.

1.5.12. Bağlam

Bundan önceki bölümlerde bir göstergenin çeşitli aktarmalarla nasıl çok anlamlı duruma geldiğini, kimi zaman da eş adlılık sonucunda nasıl birden çok kavramı yansıtabildiğini belirtmeye çalıştık. Burada hemen ekleyelim ki dilde ender rastlanan anlam bulanıklığı bir yana bırakılacak olursa göstergeler hemen her zaman içinde geçtikleri tamlamalar, tümceler ve sözcelerde, öteki sözcüklerle oluşturdukları bütünle kesinlik kazanır, belli bir kavramı eksiksiz yansıtır. Çekmek eyleminin kullanımında görülen aynı özellik görülür. Örneğin: gemi limandan ayrıldı, tümcesinde temel anlamında kullanılan ayrılmak eylemi kadın kocasından ayrıldı, tümcesinde boşanmak anlamına gelir. Ancak tümce kadın kocasından ayrılıp otobüse bindi biçiminde ise yine temel anlam söz konusu olacaktır.

Bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamı aydınlatan bu bütüne bağlam (Contex) adını veriyoruz. Göstergenin bağlama göre değer kazanması dilin bir dizge olduğunu da kanıtlar.

Geleneksel dilbilgisinde hatta dilbilimin eski dönemlerinde kimi bilginlerce sözcükler içine anlamların konduğu boş kutular olarak düşünülmüştür. Saussure'ün

gösterge kuramı ve daha sonraki çalışmalarda dizge anlayışının genelleşmesiyle sözcüklerin dil içindeki yeri ve dolayısıyla bağlam kavramı önem kazanmıştır. Bağlamsal anlam terimi de kullanılmıştır. İngiliz Firth, insanbilimci Malinowski ile başlatılacak bir akımı, bir görüşü savunmuş, anlamın belirlenmesinde dil içi ve dil dışı etkenleri devreye sokmuştur. Bilginin birliktelik anlamı adını verdiği anlam türünde bir sözcüğün anlamı, birlikte olduğu sözcükle belirlenir. Türkçeden örnek verecek olursak Ar. kökenli acayip sıfatı acayip işler'de olumsuz bir anlam taşırken acayip başarılı'da olumlu bir anlam yansıtır.

Firth'in bir başka kavramı, kökleri davranışçılık akımına kadar uzanan durum bağlamıdır. Anlamın belirlenmesinde dil dışı etkenleri konuşanların özelliklerini, içinde bulunulan durumu da hesaba katan bu kavramı da Türkçeden bir örnekle göstermeye çalışalım:

Bir iş için birlikte masraf etmiş olan iki arkadaştan birinin ötekine hesabı belirlemek üzere söyleyebileceği 'yarın akşam seninle hesaplaşırız.' tümcesinde hesaplaşmak eylemi ancak bir para hesabını görmek anlamlılığıdır. Ancak bir kimsenin kızgın olduğu bir başkasına karşı kullandığı 'yarın akşam seninle hesaplaşırız.' Tümcesi bambaşka bir anlam taşır, bir öc alma isteğini ve kararını, yerine göre de korkutma amacını yansıtır. Burada içinde bulunulan durum ve kişiler arasındaki ilişki anlamın belirlenmesinde etkili olur.

Chomsky kuramına katkılarda bulunarak yorumlayıcı anlambilimi oluşturanlardan Katz ve Postal'ın çalışmasında insan zihninde yer alan söz varlığındaki birimlerin anlamlarını, bu anlamlar için gerekli bilgilerle birlikte ilgili oldukları bağlam üzerindeki bilgilere de yer veriliyordu.

Kökleri Firth'e kadar uzanan ve 1960'lı yıllardan sonra dilbilimde yer eden metindilbilimi ve Harris'ten beri sözü edilen söylem çözümlemesi alanları tümcenin dışına taşarak tümceden büyük metinler, söylemler üzerinde durmakta, konuşanların içinde bulundukları durumu, özelliklerini de hesaba katarak iletişimin incelenmesine yönelmektedir. Öte yandan yine 1960'lı yıllardan başlayarak dilbilimde önem kazanan söz-eylem kuramı da iletişim sırasında kullanılan sözcelerin düşünceyle amaçla içinde bulunulan durumla ilgisini ayrıntılı bir biçimde aydınlatmayı hedef almıştır.

Eğer anadili Türkçe olan kimselere boğaz sözcüğü söylenecek olursa, bunların çoğunluğunun zihninde aydınlanan insan vücunun bir bölümü olacaktır. Ancak sözcük belli bir bağlam içinde alınınca bu kesinleşir: 'ancin hastalığı boğaz

mikozasının şişmesine neden olur' bu tümcede bağlamla birlikte konu da bellidir. Buna karşılık 'şimdi boğaz konusunu ele alıyoruz' tümcesinde konu tam belli değildir. Tümce tıp fakültesinde bir derste geçiyorsa insan boğazını anlatacaktır. Coğrafya dersinde kullanılmışsa denizdeki ya da karadaki boğaz kavramıyla ilgilidir.

1.5.13. Eş Anlamlılık

Dilbilimde genellikle benimsenen bir yargı, hiçbir dilde, başlangıçta, bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılamayacağı biçimindedir. Bir başka deyişle aynı dilde iki ayrı gösterge bütünüyle aynı anlama gelemez. Bu gerçek N. Goodman tarafından mantık açısından da kanıtlanmıştır. Durum böyleyken birbirine yakın anlamlı sözcükler için Yunancada kullanılan sün 'birlikte, eş' ve onoma 'ad' sözcüklerinden kurulu sünônümos terimi bütün dillerde yaygınlaşmıştır.

Bir dilde birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini, işlenmişliğini gösteren özelliklerdendir. Örneğin Türkçede darılmak, küsmek, gücenmek, incinmek, alınmak gibi, aynı kavram alanından, aralarında ince kullanım ayrımları olan göstergelerin bulunması bunun tanıklarındandır.

Dil Devrimiyle Türkçeye türetilerek kazandırılan birçok sözcükle Osmanlıcadaki ve Batı dillerinden gelen öğelerin birlikte oluşturdukları eş anlamlı çiftlerinden bir bölümü bugün dilde bir arada yaşamaktadır. Örneğin sebep / neden, ihtiyaç / gereksinme-gereksinim, âlim / bilgin, tecrübe / deney, deneyim, muvazene / denge, cemiyet / toplum, teklif / öneri ve rejisör / yönetmen, komünikasyon / iletişim çiftleri bunlardan ancak birkaçıdır. Burada hemen belirtmeliyiz ki, her dilde, ister, biri yabancı kökenli olsun, ister de her ikisi de yerli olsun, bu türden eş anlamlı çiftlerine ilişkin bir olgu göze çarpar: Birbirine eş ya da çok yakın anlamlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur; bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir; kimi zaman da Türkçede olduğu gibi, ancak ikilemelere tutunarak dilde kalmayı başarır. Örneğin daha Kök-türkçe döneminde kullanılan ebirmek (evirmek) bugün unutulmuş, ancak evirmek çevirmek ikilemesinde kalmıştır. Aynı biçimde ar- kökünden gelen argın kullanılmazken yorgun argın ikilemesinde yaşamını sürdürmektedir. Her ikisi aynı anlama gelen ev ve bark sözcüklerinden ikincisi de ev bark ikilemesi ile bugüne kadar yaşayabilmiştir. Dil Devrimi ile türetilerek kavramı iyi karşıladığı için kolaylıkla tutunan üretim istihsal'i üretici müstahsil'i, tüketici müstehlik'i unutturmuştur. Bunlara daha birçok örnek gösterilebilir. Kimi bilginler tümceler açısından eş anlamlılık üzerinde de dururlar.

1.5.14. Ters Anlamlılık

Anlambilimde ele alınan konulardan biri de birbirine karşıt, ters anlam taşıyan sözcüklerin oluşturduğu ters anlamlılıktır. Bu tür öğeler için Yunanca anti 'ters, karşıt' ve onoma 'ad' sözcüklerinden kurulan terim kullanılmakta, batı dillerinde olayın adı olarak örneğin Fr. antonymie, İng. antonymy, birbirine karşıt anlamdaki sözcükler için de Fr. antonyme, İng. antonymous terimlerinden yararlanılmaktadır.

Dilbilimciler ters anlamlıların birçok türlerini belirlemişlerdir. Bilginlerin birbirlerine zaman zaman uymayan bu sınıflamaları arasında yön gösteren, dereceli, ilişkisel, ikili, kutupsal, biçimsel ilişkili gibi türler de belirlenmiştir. Türkçedeki ters anlamlılık bölümünde birçok örneğini verceğimiz bu türlerden başlıcaları şunlardır:

Sözcük düzeyindeki karşıtlık türlerinden yön gösteren ters anlamlılara Türkçeden aşağı-yukarı, ileri-geri, sağ-sol, kuzey-güey gibi örnekleri gösterebiliriz. Dereceli ters anlamlılara sıcak-ılık-serin-soğuk, açık-aralı-kapalı örnekleri gösterilebilir. İlişkisel ters anlamlılar olarak nitelenenlere ise almak-satmak, satılık-kiralık, usta-kalfa-çırak sözcükleri uymaktadır. Leech'in ikili sınıflandırma adını verdiği örnekler Türkçedeki canlı-ölü, zengin-fakir, genç-yaşlı sözcükleri uymaktadır.

Dilbilimciler ters anlamlıların değişik sözcük türlerinden olabildiklerini de belirtirler. Leech, bunların sıfat, ulaç, ad, eylem gibi türlerinin bulunmadığıa değinir.[12]

[12] Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, s. 73-81

BİRİNCİ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIĞIN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Eş Anlamlılık

Eş anlamlılığı ele alırken önce ilgili terimler üzerinde kısaca durmak gerekir. Bir bilimsel kavrama birden çok terimin karşılık bulunduğu dilimizde terimlere açıklık kazandırmak sık sık başvurulan bir yol haline gelmiştir.

Türk diline Fransızca yoluyla girmiş bulunan, gerçekte ise "syn-+onyma" unsurlarının birleşmesiyle Eski Yunancada ortaya çıkan "synōnymos synonymous"un yansızı (nötrü) durumundaki "synōnymon" kelimesi, Lâtinceye "synonymum", orta İngilizceye "synonyme" biçiminde ve tabiî ki birbirinden az çok farklı birer ses yapısı içinde geçmiş bulunmaktadır. Sonraki dönem İngilizcesinde, bugün de kullanılan şekli olan "synonym" imlâsına ulaşan bu kelimenin belli başlı Avrupa dillerinde ya tek başına ya da bazı dillerin kendi kelimesinin, meselâ Almancanın "bedeutungsgleich" karşılığının yanı sıra kullanılageldiği görülmektedir.

Sinonim kelimesiyle kastedilen kavram, Türkiye'nin Batı uygarlığına henüz geniş ölçüde yönelmemiş bulunduğu çağlar içinde acaba Türk dilinde hangi ifade ile karşılanmakta idi? Arapça "redf" mastarından bu dilin kendi kurallarına uyularak türetilmiş olunan "müterâdif" kelimesi, İmparatorluk Türkiye'sinin son yüzyılında, ya doğrudan doğruya veya bu kelimeye verilen anlamlardan biri olarak, Batı dillerinde kullanılmakta bulunan sinonim teriminin ifade ettiği kavramı karşılamakta idi. Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî'si ile Şemseddin Sami'nin Kamus-ı Türkî adındaki sözlüğünde yer alan "müterâdif" maddesi, belirtilen durumun örnekleri arasında gösterilebilir: "müterâdif: is. Bir mânâda olan kelime", "müterâdif" {ş. Ar. j: müterâdife. 'redf'ten sf tefâ'ül Bir mânâya gelen, mânâsı bir olan, hem-mânâ: elfâz-ı müterâdife; müterâdif lugatler. Beyninde yine az çok fark vardır.}

"Sinonim" teriminin Türk dilinde kullanılmaya başlanılması yine aynı dönemde kaleme alınmış buluna ancak çok dilli türde olan sözlüklerdedir. Nitekim Şemseddin Sami'nin, ilk basımı 1883'te gerçekleştirilen, 1898'de ise genişletilerek yeniden bastırılan (Kamus-ı Fransevî, Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı) Dictionnaire Français-Turc sözlüğünde "synonyme" maddesine verilen karşılıklar arasında "müterâdif" de bulunmaktadır: "synonyme [İz. ş] Mânâları bir olan kelimelere ıtlak olunur, müterâdif, hem-mânâ, müşterekü'l-mânâ." Bu eserin birinci

basımından iki yıl sonra yayımlanan ve bu kez Türkçe-Fransızca olarak hazırlanan sözlükte, "sinonim" teriminin, Osmanlı Türkçesinde kullanılan "müterâdif" kelimesinin Fransızca karşılıkları arasındaki yerini aldığı görülmektedir: "müterâdif: mutérâdyf, adj. [redf, terâdüf] Qui se suivent l'un l'autre. § Synonyme. Fém. Et pl. müterâdife" Özellikle tarihî Türkiye Türkçesinin en önemli sözlüklerinden biri sayılan, asıl adı A Turkish And English Lexicon olduğu hâlde "Redhouse Lugati" diye tanınan, Türkçe-İngilizce 1890 yılı basımı Redhous Sözlük'ünde de müterâdife verilen karşılıklardan biri yine aynıdır: A. müterâdif a. (fem. müterâdife) 1. Consecutife. 2. Synonymous.[13]

Eskiden *'müteradif'* veya *'müradif'* diye adlandırılan bu terimin Türkçe karşılığı yaygın terimleriyle 'eş anlamlı' sözüdür. Cumhuriyet döneminde *'eş anlamlı'* sözüyle birlikte *'yakın anlamlı', 'anlamdaş'* ve *'yakın anlamdaş'* terimleri de ileri sürülmüştür. Aynı kavram için dilimizde Fransızcadan alınmış 'sinonim' terimi de bulunmaktadır. Fransızca bir sıfat olan 'synonyme' terimi İngilizce ve Almancada da 'synonym' şeklinde ortaktır. Bu terimin isim şekli ise, 'synonymie' olup Almancada aynı imlâ ile yazılır. Kökü Yunancaya dayanan bu terim İngilizcede de isim olarak 'synonymy' şeklinde geçer.

Sinonim terimi yanında Fransızcadan dilimize geçen 'antonim' (Fr. antonyme, İng. ve Alm. antonym) terimini de hatırlamak gerekir. Karşılıklı olarak kullanılan bu terimin isim şekli Fransızca ve Almanca 'antonymie', İngilizcede ise, 'antonymy'dir. Birbirleriyle sıkı ilişkileri olan bu iki söze 'homonim' terimini de ekleyerek konuyu bütünleyelim.

Batı dilleriyle paralellik kurularak Dilbilim ve Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü'nde tespit edildiği gibi bu terimlerden sinonim, sıfat olarak eş anlamlı, isim olarak eş anlamlılık; antonim, sıfat olarak karşıt anlamlı, isim olarak karşıt anlamlılık sözleriyle karşılanmıştır. Son olarak A. Topaloğlu da bu terimleri benimsemiş ve sözlüğünde madde başı yapmıştır.

Birbirlerine yakın olan bu terimlerde bir başkası ise 'homonim'dir. Homonim (Fr. homonyme)'e B. Vardar, eş adlı demiştir. Sıfat olan bu biçimin ismi eş adlılık (Fr. homonymie)'tır. A. Topaloğlu ve V. Hatiboğlu bu terimi eş sesli diye adlandırmışlardır. Kanaatimce eş adlı, eş adlılık bu kavram için daha uygun bir terimdir. Eş sesli olsa olsa homofon (Fr. homophonie) terimine karşılık olur.

[13] Halil Ersoylu, Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mart 2001, C: 2001/I, S: 591, s. 250-266

Eş anlamlı, karşıt anlamlı ve eş adlı diye söz konusu ettiğimiz bu üç terimden karşıt anlamlı ve eş adlı terimlerini şu şekilde tanımlayabiliriz.

Karşı anlamlı (karşıt anlamlılık), içerdikleri ses ve yapıları bakımından birbirine benzemeyen ve anlamları bakımından da birbirlerine zıt olan *ak, kara; büyük, küçük; dar, geniş; acı, tatlı* gibi kelimelerdir.

Eş adlı (eş adlılık), içerdikleri ses ve yapıları bakımından birbirine benzeyen ama anlamları farklı olan kelimelerdir. *kara (Ar. karra)* 'toprak parçası', kara 'renk' örneğinde olduğu gibi. Bunlardan bazılarının dayandıkları diller farklıdır. Bir askerî terim olan *alay* Farsça; biriyle eğlenme, küçümseme anlamındaki *alay* ise, (alagion) Yunancadır. 'Akarsu' anlamında Türkçe *'çay'* kelimesine benzeyen ve bir bitkinin yapraklarından elde edilen ürünün adı olan *'çay'* Çincedir ve bu kelime Almancaya, İngilizceye, Fransızcaya, Farsçaya, Arapçaya da geçmiştir. 'Dikey duruma getirmek' anlamında *'dikmek'* fiili ile 'iğne geçirip iplikle tutturmak' anlamındaki *'dikmek'* fiilinin ikisi de Türkçedir. Ortak seslere sahip bu iki fiil aynı fiildir. 'Delmek, geçirmek' temel anlamına dayanan bu fiil tarihî dönemler içinde birbirinden uzaklaşan anlamlarıyla iki ayrı fiil haline gelmiştir.[14] Dil canlı bir varlık olduğundan tarihi gelişimi içerisinde birtakım alam değişme ve gelişmelerine uğraması doğaldır. Sözcükler bu süreç içerisinde çok anlamlılık kazanır. Ortaya çıktığı gibi temel anlamıyla kalan hiç yan anlam kazanmayan sözcük olması dilin canlı bir varlık olması ilkesine ters düşmektedir.

Türk dilinde ister eskiden kullanılan Arapça 'müterâdif' ister Batı dillerinden birinin aracılığıyla Türkçeye getirilen 'sinonim' isterse bütün bu kelimelerin yerine ve onlara karşılık olarak kullanılması amacıyla Türk dilinin kendi imkânlarına, kurallarına uygun biçimde türetilmiş bulunan 'anlamdaş' kelimesi ile değişik kişi veya kurumlardaki farklı imlâ anlayışlarının, birbirine zıt bir yazım tutumunun sürdürülmesi yüzünden ya ayrı ayrı yazılmış iki kelimeli tamlama hâlinde 'eş anlamlı' ya da bitişik yazılmış bir birleşik kelime hâlinde 'eşanlamlı' biçimi içinde yazılarak ifade edilen kelime olsun, bu dil bilgisi, aynı zamanda da dil bilimi kavramı ve bunu karşılamak için kullanılan, bu kavrama ad olarak verilen terim üzerindeki tartışmaların bugün henüz son şeklini almadığı bir gerçektir.

Aslına bakılırsa eş anlamlılık terimiyle belirtilmek, adlandırılmak istenen kavram, özellikle dil bilimcilerin baştan beri itirazlarına uğramış bulunmaktadır. Bu

[14] Hamza Zülfikar, Eş Anlamlılık ve Ziya Gökalp'ın Eş Anlamlılık ile İlgili Düşünceleri, **Türk Dili**, C: 1990 / II, S. 463, Temmuz 1990, s. 1-7

itirazların temelini dünyadaki hiçbir dilde, anlam bakımından 'birbirinin aynı, birbirinin tam olarak eşi' durumunda olan ve o dili yalnızca kendi kaynaklarından gelen kelimelerin bulunamayacağı görüşü meydana getirmektedir.[15] Sözcükler üzerinde eski dönemlere uzanılarak yapılan incelemeler, sözcüklerin ortaya ilk çıktıkları dönemlerde farklı anlamlara geldiği, bunların çeşitli anlam olayları sonrasında birbirlerine yaklaştıkları neticesini verir.

Eş anlamlılık teriminin birbirinden çok az farkla ayrılan tanımlarıyla karşılaşmaktayız. Söyleniş ve yazılışları ayrı, anlamları aynı sözcükler eş anlamlı sözlerdir. Hemen her dilde eş anlamlı sözler vardır.[16] Anlamları aynı olan sözcüklere eş anlamlı sözcükler; anlamları yakın olan sözcüklere de yakın anlamlı sözcükler denilmektedir. Her ikisini kuşatmak üzere üstterim olarak da anlamdaş sözcükler terimini kullanılmaktadır.

Hemen her dilde sözcüklerin (sözcük, terim, deyim, kalıpsöz) eş anlamlı ve yakın anlamlı karşılıkları bulunmaktadır. Bu duruma anlamdaşlık adı verilmektedir. Bundan da anlaşılacağı gibi anlamdaşlık hem eş anlamlılığı hem de yakın anlamlılığı içerir.

Anlamdaşlık anlama ilişkin bir durumdur ve genellikle de kullanıldığı bağlama bağlıdır. Hemen bütün dillerde anlamdaş sözcüklerin varlığı bildirişime kolaylık sağladığı gibi dilin gerek anlatım olanakları (üslup), gerek sözvarlığı açısından değişmesine ve gelişmesine de önemli katkılarda bulunmaktadır.[17] Anlamdaş sözcüklerin sanat yapmaya olanak sağlaması, tekrara düşmeyi engellemesi gibi işlevleri sayesinde dillerde tutunmaları özellikle edibi kullanıcılar tarafından sağlanmaktadır. Dilde varlıklarını korumalarının bir sebebi de aslında bu sözcüklerin anlamları arasında küçük anlam farklılıklarının oluşudur. Buradan hareketle birbirinin yerini her kullanımda tam olarak tutamayan yakın anlamlı olarak değerlendirebileceğimiz sözcüklerin de eş anlamlılık başlığı altında ele alındığı durumlarla da karşılaşıyoruz.

Dilciler eş anlamlılık konusunda tam bir uzlaşma içerisinde değillerdir. Bazı dilciler dillerde eş anlamlılık bulunmadığını ileri sürmüşler, bazılarıysa dillerde eş anlamlı sözcüklerin varlığının yadsınamayacağını belirtmişlerdir. Eş anlamlı

[15] Halil Ersoylu, Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mart 2001, C: 2001/I, S: 591, s. 250-266

[16] Fuat Bozkurt, **Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem**, İstanbul, 3. Basım, Kapı Yay., 2004, s. 190

[17] Yusuf Çotuksöken, **Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü**, İstanbul, Özgül Yay., 1992, s.7

sözcükler sesleri ayrı; fakat anlamları aynı ya da birbirine çok yakın sözcüklerdir. Aslında bir dilde aynı kavramı karşılayan ikinci bir sözcük yoktur. Eş anlamlı sözcüklerin biri ya yabancı kökenlidir; okul-mektep, ayrıntı-detay, örnek-misal…

Ya da bunların anlamları arasında ince ayrım vardır. Bunlar dilde her zaman birbirinin yerine kullanılamazlar: Duymak, işitmek sözcükleri sesi işitmek/sesi duymak örneğinde eş anlamlı gibi görünse bile acı duymak / acı işitmek aynı anlamı vermez.[18] Renk adı ak / beyaz sözcükleri, olarak eş anlamlı gibi görünüyor. Ancak, "Adam bu işten de aklandı.", denebildiği halde, "Adam bu işten de beyazlandı." denemez.

"Kafa bulmak" deyiminde kafa yerine eş anlamlısı gibi düşünerek baş kelimesini kullanamayız. "Başı dumanlı dağlar" yerine "kafası dumanlı dağlar" da diyemeyiz.

Bir dilde birbirine yakın anlamda birçok kelimenin bulunması, aslında o dilin zenginliğini ve işlenmişliğini gösterir.

Bir şarkı sözünde şair,

Sana ey canımın cânı efendim

Kırıldım, küstüm, incindim, gücendim

demekle aynı kavramı, kullanımdaki ince ayrımlarla birden çok kelime ile tekrarlamış, güftedeki duygu ve anlam zenginliğini artırmıştır.

Ayrı köklerden gelerek, bazı gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşan dilemek / istemek, çevirmek / döndürmek, darılmak / küsmek / incinmek gibi kelimeleri, eş anlamlı değil, yakın anlamlı kelimeler olarak düşünmek gerekir.

Değişik kültürlerin etkisi ile yabanı dillerden dilimize giren kelimeler, dilde zaten var olan kelimeler ile birlikte kullanılır. Eş anlamlılık yabancı dillerden alınan öğelerle oluşur:

Üzüntü / elem, keder, gam (Ar.)

Kaygı / endişe (Far.)

Baba / peder (Far.)

Sayrı / hasta (Far.)

Yönetmen / rejisör (Fr.)

[18] A. Necip Hatiboğlu, **Üniversitede Türk Dili Dersleri Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Ankara, Seçkin Yay., 2000, s. 119-120

İkisi de Türkçe kelimeden ya da biri Türkçe, diğeri yabancı kökenli bir kelimden oluşan eş anlamlı kelimelerden biri zamanla kullanımdan düşer ve sayrı / hasta örneğinde olduğu gibi unutulur.

Günümüzde eş anlamlı kelimeler; ya artmak / çoğalmak, bıkmak / bezmek / usanmak, duymak / işitmek / dinlemek gibi tamamen Türkçe kelimelerle veya ilgi / alâka, içerik / muhteva, çeviri / tercüme, yazım / imlâ gibi Türkçesi ile birlikte yabancı dilden alınma kelimelerle kullanılmaktadır.[19] İkilemelerde varlığını koruyan "argın, bark, evirmek" kelimeleri bugün tek başlarına kullanılmamaktadırlar. Ancak varlıklarını "yorgun argın, ev bark, evirmek çevirmek" ikilemelerinde koruyabilmektedirler.

Türkçe Sözlük'te "sözler arasında anlam birliği olması durumu" olarak açıklanan eş anlam ve "anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan (kelimeler), anlamdaş, müradif, müteradif, sinonim" olarak açıklanan eş anlamlı kavram karşılıkları, dillerin canlı kalmasını sağlayan unsurlardır. Yazılışları farklı, üstlendikleri anlamları aynı olan bu kelimeleri, Türkçenin tarihi seyri içerisinde de çok sayıda görmemiz mümkündür. Türkçe "baş" kelimesi, Arapça "kafa" kelimesi ve Farsça "ser" kelimesi kaynaklarda birbirlerinin eş anlamlısı olarak gösterilmektedir.[20]

Uygur Türkçesi döneminde özellikle ikilemelerde eş anlamlı sözcüklere rastlamaktayız. Çincede kısaca Altun Yaruk 'Altın Işık' adıyla çevrilen ve Budizm ilkeleriyle Buda'nın yaşamını, öykülerini anlatan bu yapıttan konuyu örneklemesi açısından birkaç satır alıyoruz:

"…ol ödün bu agır ulug yagız yir altı türlügin tepredi, kabşadı. ince kaltı ulug yil kelip köl suvın togub yaymış teg yogaru kodı yayıldı, yaykaldı. kök kalıg yüzinteki kün teñri rahuka sigirtmiş teg yarugsuz yaşugsuz öñsüz ölez boldı. buluñ yıñak barça bütürü karardı. kara tuman öze örtüldi."

(O zaman bu ağır, büyük, yağız yer, altı kere deprendi, sarsıldı. Böylece büyük bir yel gelip göl suyunu dalgalandırmış, yükseltip sarsmış gibi yayıldı, sallandı. Gökyüzündeki gün Tanrısı Rahu'ya tutulmuş gibi ışıksız, soluk, ölü gibi oldu. Bütün çevre tümüyle karardı; kara dumanla örtüldü.)

---

[19] Yusuf Tepeli, Cafer Gariper vd., **Türk Dili, Anlam Bilgisi Eşanlamlılık**, İstanbul, 1. Baskı, Lisans Yay., 2009, s. 118

[20] İlhan Uçar, "Baş, Kafa, Ser" Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve "Baş" Kelimesine Divanü Lugati 'T-Türk Merkezli Bir Yaklaşım, **Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, (The Journal of International Social Research)**, Cilt: 4, Sayı: 17, Bahar 2011, s. 186-203

Uygur metinlerinin önemli bir özelliği de yazıtlarda gördüğümüz ikilemelerin (hendiadyoin) aşırı derecede sık kullanılmasıdır. Yukarıdaki kısa parçada bile tebremek, kabşamak 'deprenmek, sarsılmak', yaruksız-yaşuksız 'ışıksız', buluñ-yıñag 'çevre, köşe bucak' gibi örnekleri bulunan bu ikilemelerin anlatıma güç kazandırdığı kuşkusuzdur.

Karahanlı Türkçesi dönemi ürünlerinden Atabetü'l Hâkayık'tan aldığımız beyitler de aynı açıdan ilgi çekicidir:

"biligsiz er ölti atı ölmedi
Biligsiz tirig erken atı ölüg"
(Bilgili insan öldü, adı ölmedi. Bilgisiz diriyken adı ölüdür.)

"biligsizge hak söz tatıgsız kelür
Añar pend nasihat asıgsız erür
Ne türlüg arıgsız arır yumakın
Cahil yup arımaz arıgsız erür"
(Bilgisize hak söz tatsız gelir; ona öğüt, nasihat faydasızdır. Ne türlü kirli yıkamakla temizlenir. Cahil yıkayıp temizlenmeyen kirlidir.)

Dikkat edilecek olursa bu parçalarda da biligsiz ve Arapçası câhil bir arada geçmekte, aynı yapıtta görülen öğüt'ün yanı sıra Farsçası pend ve Arapçası nasihat da kullanılmaktadır.

Sözcükbilim bakımından asıl ilginç olan özellik, daha sonra yerleşerek Türkçelerini unutturan Arapça ve Farsça kimi sözcüklerin o dönemde henüz Türkçelerinin yaşamakta olmasıdır. Örneğin Kutadgu Bilig'de henüz Farsçadan alınma süvari geçmezken atlı yer almakta, yine Farsçadan gelme para görülmediği halde bunun karşılığı olan yarmak hem Divan'da hem de Kutadgu Bilig'de görülmektedir. Farsça kökenli terzi yerine aynı anlamda Divan'da yiçi geçmektedir ki bunun kökü olduğu anlaşılan yi 'elbise dikişi', aynı yapıtta karşımızı çıkar. Arapçadan alınma bazen karşılığında Eski Türkçeden beri kullanılan ara sözcüğü bulunmaktadır.

Yunus'un dilinde de İslamlık ve tasavvuf terimleri başta olmak üzere eş anlamlı sözcüklere rastlanır. Yunus, günah (Far.) gibi bir sözcüğün yanında Eski Türkçede de geçen yazık (yazuk) sözcüğünü de kullanmakta, deva (Ar.) ve derman (Far.) ile birlikte Türkçesi olan aynı anlamdaki em'e de yer vermektedir. Onun şiirinde pend (Far.) ile birlikte nasihat (Ar.) ve öğüt de geçer. Cennet (Ar.) yanında uçmak, cehennem (Ar.) yanında tamu, ışk'ın yanında sevi sözcükleri görülür. Allah

sözcüğü ile birlikte, Eski Türkçeden beri gelen Tanrı ve Çalap sözcüklerine de rastlanır. Köktürkçede kamag biçimindeki 'hep, bütün' anlamındaki sözcük kamu, üküş 'çok', öküş; 'ateş' anlamındaki od; 'gece' demek olan tün, dün biçimiyle yaşamaktadır. Yani Yunus'un şiirlerinde de biri yabancı dilden gelmek üzere eş anlamlı sözcükler kullanılmıştır.[21] Anlama ilişkin bir durum olan eş anlamlılığın anlam aralarını tanımlama özelliğiyle iletişimi kolaylaştırması, alt anlamların daha iyi ifade edilmesini sağlaması gibi özellikleri tercih sıklığını artımıştır. Anlama katkıları nedeniyle özellikle sanatçılar eş anlamlı sözcükleri aynı metin içerisinde kullanmıştır.

1.2. Eş Anlamlılığın Oluşma Şekilleri

Eş anlamlılık konusu genellikle bir kelimenin anlam çerçevesi içinde ele alınmaktadır. Lyons "leksikal parçanın anlamı"nı diğer parçalarla bağlantılı şekilde anlam ilişkilerinin bir bütün seti olarak kabul eder. Lyons'a göre parçalar paradigmatik ve sentagmatik olarak yani düşey ve yatay ilişkiler içinde olabilirler. Eş anlamlılar açısından özellikle belirleyici olan paradigmatik ilişkiler, cümlelerin aynı söz dizimi içerisinde birbirinin yerine geçebilen "leksikal parçalar" arasındaki mantık ilişkilerinin temeli üzerine kuruludur. Lyons'taki bu temel ilişkileri Lipka şu şekilde özetlemiştir:

Anlam İlişkileri (Sense-relations):

1. Eş Anlamlılık (synonymy) : ricy - wealthy
2. Alt Anlamlılık (hyponymy) : fulover - tulip
3. Zıtlık (oppositeness) [=Geniş anlamda zıt anlamlılık (Antonymy)]
   - a.) Tamamlayıcılık (complmentarity): male/female
   - b.) Zıt Anlamlılık (antonymy): good/had
   - c.) Karşıtlık (converseness): Huy/sell

[21] Doğan Aksan, **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını**, Ankara, 5. Basım, Bilgi Yayınevi, 2007, s. 38-48

Lyons'a göre bunlar söz varlığının yapılmasında anlamın en temel paradigmatik ilişkileridir.

S1 ve S1 karşılıklı olarak birbirlerini çağrıştırıyorsa (S1ç S1), S1 ve S1 denktir(S1 ç S1). Bunun yanı sıra iki denk cümlenin söz dizimi yapıları aynı ise ve birbirinden yalnızca birinde x diğerinde y'nin bulunması yönünde ayrılıyorsa x ile y eş anlamlıdır. Görüldüğü üzere Lyons'la eş anlamlılık sadece leksikal birimlerle ilgili bir mesele olarak alınmamaktadır. Lipka da Lyons'ın eş anlamlılık kavramını denk leksikal birimler ötesinde leksem gruplanna yaymasına dikkati çekmektedir. Lyons için eş anlamlılık, özellikle alt anlamlılık (hyponymy) ile karşılaştırıldığında yapı ile ilgili bir ilişki sergilememekte ve bağlam bağıntılı eş anlamlılıkta zihni ve kültürel unsurlar da devreye girebilmektedir. Azimov da eş anlamlıların ortaya çıkış sebeplerini belirtirken çok anlamlı kelimelerde her bir anlamın bir sinonim birliği meydana getirebilme potansiyeli olduğundan söz etmiş ve ayrıca Türkmen ağızlarındaki (tahya, b:örük; göle, ta:na; ata, ka:ka, däde; ta:mıñ üsti, üçek gibi kelimeleri örnek vererek) kelimelerin edebî dilde kullanılmalarını da eş anlamlıların ortaya çıkmasındaki bir diğer etken olarak göstermiş, "korkak" kavramını veren yel yürek, "ağlamak" kavramını veren gözyaşı dök- ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, metaforik anlatımların ve örtmecenin (euphemizm) de eş anlamlılığın ortaya çıkmasındaki diğer etkenlerden olduğunu belirtmiştir. "Ölmek kavramını anlatmak üzere a:radan çık-, yo:k bol- / yoğol- / yoğal-, vepat bol-, dünyäden öt-, sa: nağlısı dol-, san bol-, dünyä bilen hoşlaş-, gutar-, gurban bol- gibi bir çok kullanım örtmece (euphemizm) ve ayrıca metaforik anlatım örnekleridir. "Dinlemek (T.T.; diñle- Trkm.T.; dinlä- Az.T.) kulak as- (gulak as- Az.T., Trkm.T.) gibi; "durmak" kavramını ifade etmek üzere ayak çek- (Trkm.T.) gibi deyim aktarmaları da eş anlamlılığa yol açmaktadır.[22]

Bir kelimenin anlam ve üslup özellikleri de eş anlamlılığın oluşmasında rol oynayabilir. Türkiye Türkçesinde ve Türk lehçelerinde kullanılan bütün sinonimler anlam ve üslup bakımından farklıdır. Her bir sinonim belirtilmiş anlam farklılıklarına sahiptir. Bazı sözler aynı mefhumu ifade ederken, bazıları ise aynılarını değil birbirine yakın olan anlamları bildirir: ayrılıq-hicran-fèraq, qış-zimistan, yaz-bahar, eynèk-gözlük-çeşmèk vs. gibi sinonim sözler aynı durumu ifade ettiği halde, külèk-

[22] Melek Erdem, **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.: 853**,** Zeynep Korkmaz Armağanı**,** 2004, s. 147-162

meh-yel, baş-kėllė-qafa, soğuq-sahta, nėm-sulu-hoyüş-yaş vs. bu gibi sinonimler birbirine yakın anlamları ifade eder.

Bunun için dilde kullanılan bütün sinonim sözler anlam ve üslup farklılığı bakımından iki gruba bölünür:

1. Anlamlarına göre sinonimler
2. Üsluplarına göre sinonimler

Anlamlarına göre olan sinonimlerin görevi dilde fikri ve düşünceyi doğru ifade edebilmektir. Anlamlarına göre olan sinonimler:

a. İfadenin farklılık derecesini
b. Sözlerin geniş ya da dar anlamda işlenmesini
c. Soyutluğu ya da kesinliği vs.

Üsluplarına göre sinonimler ise diğer sinonimlerden yalnızca kendi üslup özelliklerine göre farklılık gösterir. Örneğin, yüz-çehre-sima-sûhsar-cemal, hėdiyė-armağan-peşkėş-töhfė gibi sinonim sözlerin birinci kısmının üslubu nötr, sonraki sözler ise çeşitli üslup yaratıcılığına bağlıdır. Yüz, sima, çehre sözleri yazı dilinde ve konuşma dilinde kullanıldığı halde; ruhsar ve cemal sözleri ise yalnız şiir dilinde kullanılır.

Üsluplarına göre sinonimle genellikle şu şekilde gruplandırılır:

a. Üslup benzerliklerine göre çeşitli sözler: herkes tarafından kullanılan sözler, yazı dili, konuşma dili, sade sözler ya da argolar.
b. Dilin tarih itibariyle var olduğu vakitten beri çeşitli alakalarla olan sözler: eski ve yeni sözler,
c. Halkın konuşma dilinde ve lehçelerde olan sözler: sanat ve sanatçılıkla ilgili olan sözler, jargon sözler,
d. Ortaya çıkışına göre çeşitli sözler: Rusça ve diğer dillerden alıntı sözler,
e. Eşyanın ifade ettiği gerçek sözler ve ince sözler,
f. Söz ve deyimler[23]

Neredeyse bütün dillerde varlıklarıyla karşılaştığımız eş anlamlı sözcükler arasında kimi zaman oldukça büyük, kimi zaman pek küçük anlam farkları vardır. Bu farklılıklar kendini daha çok kullanımda ortaya koymaktadır. Sözcüğün kullanıldığı bağlam, yüklendiği duygu değeri anlamını etkilemekte ve böylece her sözcük her

[23] Yaprak Altunhan, Neriman Seyideliyev ve Tamella Kurbanova'nın Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lugatı Adlı Eserini Türkiye Türkçesine Çevirme, Danışman: Nesrin Güllüdağ, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, s. 1-2

durumda birbirinin yerini alamamaktadır. Bu bakımdan bu gibi öğeleri yakın anlamlı kelimler olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Kaldı ki dilin başlangıçta bir kavramı bir ses birleşimi ile karşıladığı, tıpatıp aynı anlama gelen iki öğenin bulunamayacağı benimsenen ve akla en uygun gelen görüştür.

Bir dilde eş anlamlı kelimelerin oluşu dilin yaşıyla doğrudan ilişkilidir. Uzun bir tarihi geçmişe sahip farklı coğrafyalara yayılmış her dilde tarihi süreç içerisinde çeşitli anlam olayları gelişir. Bu anlam değişme ve gelişmeleri, anlam iyileşmeleri eş anlamlılığın ortaya çıkmasında rol oynar. Bugünkü yazı dilimizde yollamakla eş değerde olan göndermek fiilini geriye doğru izlersek sözcüklerin başlangıçta ayrı anlamlara geldiğini, dilin tarihi gelişim süreci içerisindeki anlam değişme ve gelişmeleri yoluyla birbirlerine yaklaştıklarını ve bugün her bağlamda birbirinin yerine kullanılabilecek tam eş anlamlı sözcükler halini aldığını görürüz.

Eski Anadolu Türkçesinde XIII-XIV. yüzyıllardan beri bugünkü göndermek biçimine ve günümüzdeki anlamına rastlıyoruz: ‘bendeni uçmaḳ’a göndergil’ (Behcetü’l Hādaiḳ) Bursa nüshası (88:19); ‘ḳonuḳı göre almak kerimler işi durur, ḳonuḳı göndermek leyimler işi durur.’ (a.y. 144:1); Teźkiretü’l Evliyā’da (sözlükte verilmiştir; sayfa kaydı yok)

Başka lehçelere bakarsak fiil aynı anlamda ve könder- biçiminde görülmektedir.

Bu kelimenin yanı sıra Eski Anadolu Türkçesinde göndür-‘in çok yaygın olduğu göze çarpıyor. Tarama Sözlüğü’nde ‘uğurlamak’ ve ‘göndermek’ anlamları ve XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar çeşitli tanıkları gösterilen kelime (III. Cilt), gönder- fiilinin geçtiği Behcetü’l Hādaiḳ’ta hemen aynı sayfalarda karşımıza çıkıyor: ‘sini selâmet uçmaḳa göndüre’

Kumancaya XIV. yüzyılın başına uzanırsak orada yalnızca könder- fiilinin ve könderü kelimesinin geçtiğini, fiilin ‘doğrultmak, düzeltmek’ anlamını taşıdığını görüyoruz: ‘egrimizni ol könderir’

Karahanlı Türkçesine kadar uzanalım; Kutadgu Bilig’de ‘doğrultmak, yöneltmek’ anlamında köndür- fiili ile karşılaşıyoruz:

‘bu ay toldı itti kör at ton tolum
Ayur köndüreyin tapuġḳa yolum’
‘havaka bulun bolma köndür köngül
Kişige ḳatılġıl yorıġıl amul’

Divan'da bir yandan aynı anlamda köndgür- fiili geçerken bir yandan da köndgär- 'doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak, ikrar ettirmek' ve köngär- biçimlerine rastlanır. Bunların içinden könd gör bizim için önemlidir.

Bu karışık bir durumu bir yana bırakıp daha eskiye Uygurcaya gidecek olursak, orada bu fiillere rastlanmamakta köni, könilig 'adil, doğru', köntürmek 'dürüst yöneltilmek' öğeleri ile karşılaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, fiilin kön- 'düzelmek, doğrulmak' köküne dayandığı, bunun ettirgeni olduğu ortadır. Gösterdiğimiz verilerin yanı sıra kön- fiilinin dönüşlü biçimi könül- ile aynı fiilin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Bütün bu veriler göz önünde bulundurulursa Karahanlı Türkçesinde geçen köndür- ve könder- fiillerinin çağlar boyunca değişik alanlarda yaşamını sürdürerek Anadolu Türkçesine değin geldiği, aynı kavram çekirdeğine bağlanan bu iki fiilin gerek yapı gerek anlam bakımından birbirine karışarak XVIII. yüzyıldan sonra Anadolu'da gönder- biçiminin yerleşip kesinleştiği ortaya çıkar.

Ancak bizim için burada önemli ve unutulmaması gerekli olan sorun, bugünkü göndermek fiilinin daha XI. yüzyılda 'yollamak' anlamını kazanmaya başlamış olması ve 900 yıldan beri bunu sürdürmesidir. Anlam değişmelerinin ve genellikle anlam olaylarının önemli bir niteliğini gösteren bu durum, dilin bütün öğeleri ve özellikle eş anlamlılar için üzerinde durulması gereken sorundur. Yollamak fiiline gelince Türkçede en eskiden beri çok anlamlı bir öğe olarak görülen yol adının Uygurcada yolun-, yola- 'gitmek', Karahanlı Türkçesinde yolġır-, Kumancada joluq-, jolux-, joluγur-. Değişik lehçelerde Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonraki evre dil ürünlerinde pek nadir geçen kelime Evliya Çelebi'de 'uğurlamak' anlamında yine karşımıza çıkıyor. Bugün çeşitli lehçelerde günümüzdeki anlamda kullanıldığı görülüyor. (Kazan, Kırım, Kırgız)

Bu durum dilimizde anlatımı göndermek fiilinden ayrı bir kavramdan, 'yol' kavramından yararlanılarak gerçekleştirilen bu öğenin yine eski bir öğe olduğunu her ne kadar pek yaygın bir kullanılış yeri bulunmuyorsa da uzun bir süre sonunda anlamca değişmeye uğradığını göstermektedir.

Bu örnekleri incelendikten sonra, onlardan daha uzun bir süre içinde, anlamları değişmeden yaşamını sürdüren, dolayısıyla bu bakımdan çok daha önemli sayılabilecek pek çok örneğin bulunduğu görülür.

Bugün eş anlamlı sayılabilecek olan bezmek-bıkmak-usanmak takımı teker teker incelenecek olursa her öğenin Eski Türkçede birbirinden çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülür: bäz- fiili Uygurcada 'titremek, ürpermek' anlamında geçmekte, kork- fiili ile birlikte, ikiz kelime olarak da kullanılmaktadır: 'qorqdı, bäzdi'. Aynı öğeye Kaşgarlı Mahmud (soğuktan) 'titremek' anlamını veriyor; ayrıca bezgek, bezik, bezitmek kelimeleri de Divan'da yer alıyor. Kumancada 'vazgeçmek, el çekmek' demek olan fiil başka başka lehçelerde değişik anlamlarda gözümüze çarpıyor. (Kazakçada uzlaşmak)

Kutb'un Ḫüsrev ü Şi̧rin'inde geçen 'bäzärmän bu köñüldin' tümcesindeki usanmak kelimesinin aşağı yukarı XIII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş bugünkü anlamını aldığı ve 700 yıldan beri anlamca değişmeden kullanıldığı görülüyor.[24]

usan- fiili tekrarlanması, uzun sürmesi dolayısıyla bir şeyden hoşlanmaz veya sıkılır duruma gelmek, bıkmak anlamına gelmektedir: Genellikle osa- köküne bağlanan (Uygurcada osal 'gamsız, kedersiz') bugünkü usan- fiilimiz Karahanlı Türkçesinde kimi türevleri ile birlikte ve yaygın olarak görülüyor. Divan'da geçen usayuk 'gafil' ve usal 'gafil, iş bilmez' ile Brockelmann'ın gösterdiği usañarmaq 'faul sein' gibi öğeler de aynı köke bağlanmalıdır. Bu kökün 'kayıtsız olmak, gafil olmak, boş bulunmak' anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig'de ise; 'gafil olmak, boş bulunmak' demek olan usan- oldukça sık geçer. Ancak daha sonraki metinlerde bugünkü anlamına geçtiğine göre kelimenin XIII. yüzyıldan önce anlamca değiştiğini ve yeni anlamının bugüne değin süregeldiğini söyleyebiliriz.

Burada da 700 yıldan beri yerleşmiş ve değişmeden yaşayan anlamla karşı karşıya bulunmaktayız. Bu durum da aynı anlam olaylarının uzun süre meydana geldiği ve yeni anlamlarının yerleşmesinin uzun bir süreyi gerektirdiğini göstermekte, en eski belgelerdeki öğeler için de aynı şeyin söz konusu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu duruma göre eş anlamlılardan, bir yazı dilinin eskiliğinin saptanması konusunda yararlanma olanağımız vardır diyebiliriz. Eğer bir dilin en eski belgelerinden anlamları birbirine yakın iki kelime, iki eşanlamlı bulunuyorsa, göndermek-yollamak, bezmek-bıkmak-usanmak örneklerinde olduğu gibi bunlar başlangıçta ayrı, farklı anlamları karşılayan kelimeler oldukları dolayısıyla aynı anlamı taşır duruma gelinceye değin uzun bir zaman geçmesi için, dilin yazı dili durumuna gelişi, bu en eski belgelerden de önceye, hem de çok önceye

[24] Doğan Aksan, "Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yaralanma", **Türkoloji Dergisi**, 6. Cilt, 6/1, Ankara DTCF, s. 1-14

götürülebilir. Hele en eski belgelerde göndermek-yollamak örneğinde olduğu gibi tam eş anlamlı görünümünde olan öğeler göze çarpıyorsa, bunların bu duruma gelmeleri için gerekli zaman- aynı nitelikteki başka öğelerin yardımıyla- kestirilebildiği takdirde dilin o tarihlerden yaklaşık olarak daha ne kadar geriye götürülebileceği kendiliğinden meydana çıkar.

Bugün kullanılış yeri bakımından bütün bütün ayrı olan iki kelimemizin Eski Türkçede aynı anlamda, aynı çağda, aynı yazıtta hatta aynı cümle içinde kullanıldığını görüyoruz: Bunlardan biri olan ince sıfatı Köktürk ve Uygur dil ürünlerinde göze çarpar: 'yinçge erklig üzgeli uçuz' (ince olanı kırması kolay, Tonyukuk, Güney 6),'yinçkä sawlarda', 'iđi yinçke yol bu tapuġçı yolı; inçke; Radloff da 'dünn', 'fein', 'subtil', 'delikat' anlamlarını verir. Bu sıfatın yanı sıra aynı anlamda ve yine deyim aktarmasından türemiş mecaz anlamıyla kullanılan yuka (bugünkü yufka) sıfatıyla karşılaşıyoruz: 'yuyķa erkli toplagalı uçuz ermiş' (ince olanı katlaması kolaymış, XI. yüzyılda Divan'da kelimenin yuwġa, yuwķa ve yufķa biçimlerine rastlanmakta, çokanlamlı olduğu, 'ince, zayıf, ucuz', hatta 'yufka' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Başka lehçelerde 'ince' anlamı süre gelmiş bulunmakta, bugün Türkiye Türkçesinde, yazı dilinde yaygın bulunan 'açılmış hamur yaprağı' anlamının yanı sıra 'ince' anlamı yaşamakta, Anadolu ağızlarında 'ince' (Trabzon, Kayseri, Kütahya, Kocaeli), 'nazik' (Tekirdağ, İzmir), 'hafif' (Erzurum), 'derin olmayan su' (Kocaeli, Bursa, Trabzon) anlamları yaygın ve yerleşik olarak yaşamını sürdürmektedir.

Ayrı köklerin türevi olan bu iki öğenin 1200 yıldan fazla bir zamandan beri anlamca değişmeden yaşamakta olması, üstelik o çağda tam eş anlamlı durumunda, aynı cümle içinde geçmesi, bizce yine en eski dil ürünlerimizde görülen öğelerin bu ürünlerden önceki yaşamlarını aydınlatıcı niteliktedir. On iki yüzyıldan beri anlamca değişmemiş bulunan bu öğelerin daha önce de bir takım morfolojik ve semantik gelişmeleri arkada bırakmış olamaları doğaldır.

Soyut ve yazı diline özgü bir kavram olması gereken 'övmek' fiili Eski Türkçede iki ayrı kelime ile iki eş anlamlı ile anlatım bulmaktadır. Bunlardan biri ög- , öteki de alqa- fiilleridir.

Bugüne değin anlamını yitirmeyen ög- fiili Orhon yazıtlarında ve Uygurcada sık geçmekte, Uygurcada ög'e, ögdilik gibi türevleri ile birlikte karşımıza çıkmaktadır.

Alqa- fiili ile türevi olan alqış da çok anlamlı bir öğe olarak karşımıza çıkmaktadır. Ög- ve alqa- fiilleri ayrıca ikiz kelime olarak da kullanılıyordu. Her iki öğe eş değerli duruma gelinceye değin uzun bir süreninin geçmiş olması gerekir sanıyoruz. On iki yüzyıldan beri anlamca ve biçim bakımından değişmeyen ög- fiili herhalde ilk kez VIII. yüzyılda kullanılmış olmamalıdır; öte yandan, her iki öğenin de soyut kavramlar oluşları, alqa- fiilinin de çok anlamlı duruma gelinceye değin zaman gereksinmesi oluşu, bu kelimelerin çok daha eskiye uzanmalarını zorunlu kılmaktadır.

Eski Türkçede tam eş anlamlı görünen öğelerden bir çift de erk ve küç kelimeleridir. Bunlardan küç (bugünkü güç, kuvvet) Orhun yazıtlarında sık geçer: 'teñri küç birtüg üçün kanın kaġan süsi böriteg ermiş' iş kelimesi ile birlikte ikileme olarak da kullanılan küç Uygur belgelerinde de aynı anlamda geçmekte, günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Ancak Arapçadan alınan kuvvet ile uzun bir süre çekiştiğini, yazı dilinde kuvvet'in geniş kullanılış alanı bulmasına karşın halk dilinde ve ağızlarında güç'ün bütün canlılığıyla yaşayarak dil devrimimizden sonra yeniden güçlendiğini de belirtmemiz gerekir. Divan'da çokanlamlı olarak geçen kelime bütün lehçelerde ufak tefek biçim ayrımlarıyla ve çokanlamlı olarak yaşamış ve yaşamaktadır.

Orhon harfleri ile yazılı Altun Köl yazıtında ilk olarak geçen erk bunun olumsuzluk eki taşıyan sıfatı erksiz ve çeşitli türevleri Uygurcada geniş bir kullanılış alanı gösterir. Clauson'ın iki temel anlamının bulunduğunu belirttiği kelimenin kimi lehçelerde erig / erik biçimi vardır.

Moğolca (erke) ve Macarcaya da (erkin) geçmiş bulunan kelimenin bizim için asıl olan yönü en eski belgelerimizde göçe çarpan çokanlamlılığı ve özellikle küç öğesi ile tam eş anlamlı durumunda bulunuşudur. Bir yandan çokanlamlı duruma gelinceye değin, bir yandan da böyle eşdeğerli bir nitelik kazanabilmek için uzun bir sürenin geçmiş olması gereklidir.

Aynı şekilde Eski Türkçede 'kötü' kavramının temsilcisi yabız ile bununla aynı kelime ailesinden yablaq kullanılırken bir yandan da ayıġ (anyıġ, anıġ) göze çarpmakta, yabız aynı zamanda yablaq ile ikiz kelime olarak da kullanılmaktadır. Aşağı yukarı XVI. yüzyıl sonuna kadar 'kötü' anlamını koruyan ve bugün yavuz biçiminde ilgi çekici bir anlam iyilenmesi ile yaşamını sürdüren kelime böylece on iki yüzyıldan beri Türkçede canlılığını korumakta ve aşağı yukarı son dört yüzyıl içinde anlamca değişiklik geçirmiş bulunmaktadır. Bu durum, kelimenin Orhun

yazıtlarından önceki yaşamı açısından da bir belirti bir işaret sayılabilir; daha önce de uzun bir süre eski anlamının canlı olduğuna tanık sayılabilir kanısındayız.

Eski Türkçede ‘gece’ anlamında ‘tün’ ve ‘kiçä’ kelimelerine rastlıyoruz. Bunlardan tün Orhun yazıtlarında oldukça sık geçmekte, ayrıca tünle, tünlük, tünär- gibi türevlerine rastlanılmaktadır. Bugün bir yandan Türkiye Türkçesinde tüne-, tünek gibi türevlere anlamını koruyan kelime pek çok lehçede aynı anlamda yaşamakta, bir yandan da bir önceki günü anlatmak üzere dün biçiminde birçok lehçede ve Türkiye Türkçesinde canlı durumda bulunmaktadır.

Bugün gece biçiminde kullandığımız öğe Uygur metinlerinden beri göze çarpmakta aşağı yukarı on yüzyıldan beri aynı anlamda yaşamaktadır. tün ve kiçe eş anlamlı takımı eldeki en eski dil ürünlerinde bugünkü anlamlarına kullanımlarına göre, o tarihlerden herhalde uzun bir süre önce de aynı anlamda kullanılmış olmalıdırlar.

Eski Türkçede ‘tatlı’ kavramı için de iki sıfatla karşılaşıyoruz. Bunlardan biri bugünkü tatlı kelimemiz ‘tatıġlıġ’, öteki de ‘suçig’dir. Başlangıçta somut kavramlar için kullanılmış olması gereken her iki sıfat da Eski Türkçe’nin belgelerinde belirli bir anlam gelişmesi ve deyim aktarması eğilimiyle soyut kavramlara da yakıştırılmış olarak karşımıza çıkıyor. Sıfatı olarak kullanılan tatıġlıġ kelimesi tat- fiilinden türemiş olup anlatım yolu, tatma işlemi ile ilgilidir. Eski Türkçede yerleşik ve yaygın bir kelimedir.

Eski Türkçede rastladığımız suçig sıfatının da sembolik kullanılışı vardır: ‘tabġaç budun sabı suçig aġısı yımşaq’. Burada şunu belirtmeliyiz ki kelimenin kökeni kesinlikle belli değildir. Ancak kökeni ne olursa olsun belli olan şudur ki kelime tatlı’da başka bir kökten, başka bir yoldan aynı kavramı yansıtır duruma gelmiştir; onunla eş değerli ve eş anlamlıdır. Aynı dilin başlangıçta tek bir kavram için iki ayrı öğe kullanması olanak dışı olduğuna göre iki ayrı öğe, belirli bir anlam gelişmesi evresini geçirdikten sonra eş değerli duruma gelmiş olacaklardır.

Aynı kavram alanı içine giren ve ‘ün, şöhret’ anlamına gelen çeşitli öğeler de konumuz bakımından ilgi çekicidir. İsim anlamına gelen ad, aynı zamanda ün demektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde geçen adı batmak, adı belirsiz, adı çıkmak, adı kalmak gibi deyimlerle ad-san ikiz kelimesi normal bir semantik gelişme sayılabilecek olan ad>şöhret gelişmesinin ürünü olan bu anlamın on iki yüzyıldan beri yaşamını sürdürdüğünü göstermektedir.

Kimi yazarların Çince ch'ü kelimesinden gelme olduğunu ileri sürdükleri küg hem Orhon hem Uygur belgelerinde geçer. Orhon yazıtlarında haber anlamı görülen kelime doğrudan doğruya 'şöhret' anlamında da kullanılmıştır. Uygurcada da anlamı süregelen kelime Eski Türkçede çokanlamlıdır.

'çav' kelimemizde eskiden beri 'şöhret' anlamıyla karşımıza çıkar. Uygurcada çawıq- 'ün kazanmak' fiili görülmektedir. Kutadgu Bilig'de de tam bu anlamda görülür: ' eşittim yıraktın anıng çawını'; Divan'da çaw, çawıg- ve çawlan- öğeleri geçer.

Bunlara ek olarak 'söz, haber' anlamında eski Türkçeden beri yaşayan saw kelimemizin de aynı zamanda 'şöhret' anlamını taşıdığı kimi yazarlarca gösterilmektedir.

Bu dört öğe içinden küg Çince kaynaklı olsa bile hem Orhon hem Uygur belgelerinde yaygın ve yerleşik durumdadır; aynı zamanda geniş bir çokanlamlılık gösterir. Ad kelimesi ile birlikte ikileme olarak kullanılışı da onun yerleşikliğine bir başka tanıktır.

Eski Türkçede kullanılan 'günah, hata' anlamında 'yazuq' ve 'yazınç' öğeleri ile Uygur belgelerindeki irinçü aynı anlamda kullanılmaktadır.

Köktürkçede, aynı kavram alanına giren üç öğeden kurulu bir eş anlamlı takımı vardır: kürlüg-täblig-armaqçı. Kültigin anıtında geçen ve kür 'hile, fesat, kandırma' adının sıfatı olduğu anlaşılan kürlüg Uygur metinlerinde de görülmektedir. Täblig aynı cümlede ve aynı anlamda kullanılıyor. Her biri ayrı köklerden türeyen bu öğelerin Köktürkçede aynı anlamda kullanılmaları için yine bir gelişme evresini geride bırakmış olmaları gerekir.

Eski Türkçede özellikle Uygur yazı dilinin kelime hazinesinde meydana gelen olağanüstü genişleme sonucunda aynı kelime ailesinden eş anlamlıların ortaya çıktıklarını da burada belirtmeliyiz. Uygur çağı ürünlerinde eş anlamlıların fazlalılığı daha çok yabancı öğenin dile girmesi olgusu ve yabancı kavramları karşılamak üzere yeni öğelerin türetilmesi ile açıklanabilir. Burada da yabancı, özellikle dilsel metinlerin çevirileri rol oynamıştır. Bunların yanı sıra her ikisi de 'kör' anlamına gelen közsiz ile körmäz; 'güzel' anlamında kökrklüg ile körglä ve körtlä; Köktürk yazıtlarından Tonyukuk'ta her ikisi birlikte 'öldürmek' anlamında kullanılan ölür- ve ölüt- fiilleri örnek olarak gösterilebilir.

Arqış ile tirkiş 'kervan' anlamında kullanılır ve bu öğelerin ayrı köklerin türevleri oldukları apaçıktır. Yolçı 'kılavuz' ile yine aynı anlamdaki yerçi aynı türden

örneklerdir. Aynı zamanda ikiz kelime olarak kullanılan köz ve qaraq eş anlamlı takımından köz (göz) kelimesinin anlamı kesinlikle bellidir. Qaraq öğesinin asıl anlamı gözbebeği'dir. Uygur çağı ürünlerinde sık geçen ve Divan'da da görülen qaraq, köz'le birlikte ikiz kelime biçimine girince bu birleşim yine göz anlamında geçer.

Sonuç olarak, söz konusu ettiğimiz eş anlamlıların, dilimizin en eski ürünlerinde yaygın, yerleşik durumlarda oldukları; bu tür eş anlamlıların büyük çoğunluğunun 700 ya da 1200 yıldan beri biçim ve anlam yönünden pek az değişmiş durumda bulundukları gerçeği ortaya çıkacaktır.

Bu durum göz önünde bulundurulursa eş anlamlıların, özellikle tam eş anlamlı görünümünde olan öğelerin başka başka köklerden, belirli birtakım anlam olayları, değişmeleri sonucunda meydana gelebilmeleri için yine bu süre kadar bir zamanın geçmiş olması, dolayısıyla Türk yazı dilinin VIII. yüzyıldan bir o kadar geriye götürülmesi gerektiği görüşü kolaylıkla benimsenebilir.[25]

Örneklerde de anlaşılacağı üzere hiçbir dilde başlangıçta eş anlamlı sözcüğün olamayacağı, ayrı köklerden gelen bu kelimelerin önceleri farklı anlamlara geldiği, zaman içerisinde çeşitli anlam değişme ve gelişmeleriyle birbirlerine yaklaştıkları ve tam eş anlamlı duruma geldikleri tezi kuvvetlenmektedir. Dilin işlenmişliğinin birer göstergesi olan bütüncül eş anlamlı sözcükler, dilin eskiliğine ve zenginliğine işaret etmektedir.

Dildeki eş anlamlı sözcüklerin varlığının dilin canlılığını, zenginliğini yansıtmasının yanı sıra yaşını da belirleyebileceği, dilin bir medeniyet, kültür, bilim dili olduğunu ispatlamaya imkân sağlayabileceği düşünülebilir. Eş anlamlı sözcüklerin bu unsurlara ışık tutabileceği ihtimalini bir kenara bırakırsak oluşumunun belirli bir işlenmişlik sonucunda anlam olaylarından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

İkilemelere bağlı olarak yaşamlarını sürdüren pek çok eş anlamlı sözcük vardır. Bunlardan bazıları: ev bark, ufak tefek, evirmek çevirmek, od ocak, yorgun argın ikilemelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Bugün kullandığımız ev, çok eski bir sözcüktür ve 'çadır, karargâh' anlamında Köktürk yazıtlarında geçer. Aynı biçimde ev bark ikilemesi de VIII.

[25] Aksan, "Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yaralanma", s. 11-14

yüzyılda yaşamıştır. Bark sözcüğü de aynı metinlerde ‘ev, barınak, konut, türbe, anıt-kabir’ biçiminde açıklanmaktadır. Uygur metinlerinde de ev bark ikilemesine rastlanır. Bu kaynaklarda äw barq ‘ev ve saray’ biçiminde açıklanmaktadır. XI. yy. da Kâşgari’de de bark’ın her zaman ev’le kullanıldığını görüyoruz.

Türkiye Türkçesinde bugün ancak evirmek çevirmek ikilemesinde geçen evir- sözcüğü de çok eski bir Türkçe sözcüktür. Köktürkçede ebir- biçiminde ‘döndürmek’ anlamında geçen sözcüğe Taryat yazıtında da rastlıyoruz. Uygur metinlerinde ise bu eylem hem çokanlamlılık gösterir hem de birçok türeve sahiptir; eylemlik olan evirmek’in yanı sıra evirmeklig, evirt-, evril-, evrilinçsiz, evrilme-, evrinçkençig, evriş, evrig hatta evir türevlerine rastlanır. Bunlardan içinden ‘sarsılmaz, dönmez, çevrilmez’ anlamındaki evrilinçsiz ve evir-‘in ‘tercüme et-‘ anlamında kullanılışı ilgi çekicidir. Karahanlı dönemine gelindiğinde aynı eylem yine yaygındır: evür-, evrül-“yönelinen yerden çevrilmek’ biçiminde karşımıza çıkar.

Eski Anadolu Türkçesinde evir- daha az kullanılır olmuştur; ancak onun türevi olan ve çevre, etraf anlamına gelen evre sözcüğüne de rastlarız.

İlginç bir durum, sözcüğün bugünkü Anadolu ağızlarındaki görünümünde ortaya çıkıyor. Evir- bugün 1. ‘hamur aç-‘ 2.’ekmek pişirmek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak pek çok değişkesi bulunan evirgeç ‘sac üstünde yufkayı çevirmeye yarayan tahta araç’, evirgen ‘işini bilen, tedbirli’ ve büyük olasılıkla evirli aynı sözcüğün türevleri olarak yaşamaktadır. Unutulan, zamanla kullanımdan düşen kimi öğelerin biçim ve anlam yönünden değişerek kendilerini ya da türevlerinin yaşamlarını nasıl sürdükleri bu örneklerde açıkça görülüyor.

Bugün Türkiye Türkçesinde ancak yorgun argın ikilemesinde geçen argın sözcüğü çok eski ve aynı aileden birçok türevi bulunan Türkçe bir sözcüktür. Eski Türkçede arı- ‘gücünü yitirmek, yorulmak’ köküne dayanan eylem Karahanlı Türkçesinde argur- ve argar- ‘yormak’, argurt- ‘yordurmak’, argurtur- gibi değişik çatılarla karşımıza çıkmakta, argın sıfatı tek başına eski Anadolu Türkçesinde görülmekteydi.

“Gün giçe erişt be gāyet argındum” XV. yüzyıla ait olan bu örneğin yanında aynı dönemde arnug(k) ‘yorgun’ ve arnukluk ‘yorgunluk’ sözcükleri i,le de karşılaşıyoruz. Bugün argun’a Başkurt lehçesinde arığan, Özbek lehçesinde hàrğın, Tatar lehçesinde arığan, Uygur Türkçesinde harığan biçiminde rastlıyoruz.[26] Bir

[26] Doğan Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı,** Ankara, Engin Yayınevi, 2000, s. 68–73

öğesi unutulan ikilemelere, bugün ancak ufak tefek kelimesinde yaşayan tefek'i de ekleyebiliriz. Eski Anadolu Türkçesinde de ikileme olarak kullanılan sözcük bugün Anadolu ağızlarında 'asma, asmanın koruk olacak çiçekleri, yaprak' gibi anlamlarda karşımız çıkıyor.

Ad, sıfat, belirteç gibi sözcük türlerinin hemen hepsinden alınma öğelerle kurulmuş, yerli ve yabancı kökenli sözcüklerle oluşturulmuş ikilemelerde eş anlamlı sayılabilecek unsurlara rastlanır. Kol kanat, eksik gedik, it köpek, gibi eş anlamlılar bir araya gelebilmektedir.[27] Yabancı dilden giren kelimelerin dışında yerli dildeki örneklere bakacak olursak başlangıçta farklı anlamlara gelen sözcüklerin zaman içerisinde çeşitli anlam değişmeleri neticesinde anlamca birbirine yaklaştığını ve eş anlamlı duruma geldiğini görürüz. Bugünkü Türkçemizde de bu sözcükler varlıklarını korumaktadır.

Önceleri ayrı anlamdayken zaman içinde birbirine yaklaşarak "tam eş anlamlı" durumuna gelmiş öğeler bir dildeki eş anlamlılar arasında çok nadir görülen bir tiptir. Daha önce değindiğimiz gödermek ve yollamak fiilleri bu istisna durumun en belirgin örnekleridir. Türkiye Türkçesinde bugün tam eş anlamlı durumundaki göndermek / yollamak sözcüklerinden; biri, öteki yerine kullanılabilecek niteliktedir. "Bana para göndermiş / Bana para yollamış", "Haber göndermiş / Haber yollamış" örnekleri bunu göstermeye yeter. Ancak tarih boyunca anlam bakımından gelişmeleri izlenecek olursa bu iki sözcüğün başlangıçta farklı anlamları bulunduğu görülür. Bugünkü 'göndermek', XI. yy. da, Kutadgu Bilig'de 'köndürmek' biçiminde ve 'doğrultmak, yöneltmek' anlamında kullanılıyor, Kâşgarlı'nın Divan'ında 'ködgürmek' yazılışıyla 'doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak, ikrar ettirmek' anlamlarında karşımıza çıkıyor. Kökeni, Uygur metinlerinde beri rastlanan kön- 'doğrulmak, düzelmek'ti. Yollamak ise yol köküne dayanmakta, XIII.-XIV. yüzyılda İbnü Mühennâ Sözlüğünde 'yola salmak', Evliya Çelebi de 'uğurlamak' anlamında görülmektedir.

Bir dilde "tam eş anlamlılar"ın bulunması bir başka yoldan, yabancı dillerden alınan öğeler nedeniyle de gerçekleşir. Dilde bir kavramı karşılayan bir gösterge varken gerekli gereksiz, bir yabancı dilden alınan aynı anlamdaki öğe de yerleşebilmektedir. Türkçenin Eski Türkçe döneminde dilde sü 'asker, ordu' sözcüğü kullanılırken sonradan Arapçadan asker alınmış, yine aynı dönemde us ve ög/ök

[27] Doğan Aksan, **Türkçenin Gücü**, Ankara, 11. baskı, Bilgi Yayınevi, 2008, s. 65–66

yaygınken Arapçadan akıl sözcüğü girmiştir. Dilde üzüntü varken Arapçada elem, keder, gam; Farsçadan gelen dert kullanılmaya başlayan, tasa ve kaygı yerine de Farsça endişe kendince yer edinmiştir. Daha sonraki dönemde giren ve yakın zamana kadar-toplum kesimlerine göre- kulanı alanı değişerek kullanılan Far. peder (baba), mader (anne), Fr. kuzen (erkek yeğen), kuzin (kız yeğen), Ar. mahdum (oğul), zevc (erkek eş), zevce (kadın eş) gibi pek çok öğe bu arada gösterilebilir. Dilde, aşağıda değineceğimiz bir olgu nedeniyle bu eş anlamlılardan biri tutunabilmekte, öteki zamanla unutulmaktadır.[28]

Hiçbir dilde, başlangıçta, iki ya da daha çok sözcük aynı kavramı yansıtamaz. Bir başka deyişle aynı dil içinde iki ayrı gösterge, bütünüyle aynı anlama gelemez görüşü yerli ve yabancı dilbilimciler tarafından benimsenen, akla yatkın bir ifadedir. Caynoy, Bloomfield, Collinson, Goodman gibi bilginler bu konu üzerinde durmuşlar bunlardan N. Goodman, tıpatıp aynı anlama gelen birden çok sözcük bulunamayacağını mantık açısından ispatlamıştır. 'göndermek-yollamak, bezmek-bıkmak-usanmak' eylemleri de bu türden başka örneklerde olduğu gibi, başlangıçta birbirlerinden farklı anlamlara geldiği halde zamanla yaklaşmıştır. Kaynaklara inecek olursak Karahanlı Türkçesinde göndermek eyleminin (köndürmek biçimiyle), 'doğrultmak, yöneltmek' anlamında kullanıldığını görüyoruz. Divan'da 'köndgürmek' eylemiyle karşılaşırken bir yanda da 'köndgermek' biçimi görülmekte, buna 'doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak' anlamı verilmektedir. Daha önceki Uygur döneminde köntülmek 'gerçeğe yöneltilmek, doğrultulmak' eylemi ve 'doğru, gerçek' anlamındaki 'köni' sözcüğü ile karşılaşıyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde geçen:

"Haber oldu Alemşah bindi ata
Alup gönüldü ol yirden Hümāya"

(Işkname, 3795)

beyiti aynı sözcüğün ve anlamın bu dönemde de yaşayageldiğini göstermektedir. Görüleceği gibi, göndermek eyleminin eski anlamı 'doğrultmak, doğrulmak, yöneltmek, yönelmek' kavramı ile ilgilidir. Yollamak eylemine gelince, bunun da önceleri başka anlamda olduğu, 'uğurlamak, yola selametlemek' kavramını karşılamak üzere kullanıldığı görülüyor. Zaman içinde beliren bu anlam değişmeleri bugün Türkçede birbirine anlamca çok yakın olan bezmek-bıkmak-usanmak eş

[28] Doğan Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, 4. Basım, Engin Yay., 2009, s.78-81

anlamlılarında da kendini göstermektedir. Uygur döneminde bezmek eylemi 'titremek, ürpermek' anlamında ve korkmak'la birlikte ikileme olarak kullanılmaktaydı. Divan'da 'soğuktan titremek' olarak açıklanıyordu. Usanmak da Karahanlı döneminde 'kayıtsız olmak, gafil olmak, boş bulunmak' anlamındaydı.[29] Anlam değişmesi, anlam iyileşmesi, örtmece gibi çeşitli anlam olayları neticesinde bu sözcükler eş anlamlı duruma gelmiştir.

Eş anlamlı kelimelerin bir kısmı, aynı dil içerisindeki söyleyiş zenginliğinden kaynaklanırken, bir kısmı da diller arası kelime alışverişinden kaynaklanmaktadır. Diğer dillerden alınan eş anlamlı kelimelerin bazıları da kavramlardaki küçük farkları ortaya koymaktadır.

Eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasında kelimelerdeki anlam değişmesi ve anlam iyileşmesinin de etkisi vardır. Eski Türkçedeki "zahmet, eziyet" anlamına gelen emgek sözcüğündeki g sesinin düşmesi ve anlam iyileşmesiyle emek şekline gelmiştir. Tuncer Gülensoy, bu sözcüğün köken bilgisini açıklarken emgek sözcüğünden hareketle emge- eylemini de vermekte ve sözcüğün Türkiye Türkçesindeki türemişlerini emek+(çi/çilik/leme/li-/lilik/siz/tar/tarlık) olarak göstermektedir. Bu kelime, kazandığı yeni anlamıyla bazı deyimler ve bileşik kelimler oluşturmuştur: "emeği geçmek, emek çekmek, emek harcamak, emek vermek, emek olmadan yemek olmaz, el emeği, göz emeği v.b." ayrıca emek sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki "kafatasının ön kısmı" anlamı, yan anlamla bağlantılıdır.

14. yüzyıldan itibaren kalem alınmış tıp eserlerinde, bitki adlarının haricinde diğer kelimelerde de eş anlamlılık söz konusudur. Bu eş anlamlı kelimelerin bir kısmı Türkçe ve yabancı kelimelerin bir arada kullanılması sonucunda ortaya çıkarken, bir kısmı da aynı kavaramı karşılayan Türkçe kelimelerden oluşmaktadır: yaşlı-koca, gebe-yüklü gibi. Bir kavramın birden fazla kelimeyle karşılanması Aksan'ın da belirtmesiyle Türk dilinin eskiliğiyle bağlantılıdır. Aralarında küçük farklar olan bazı kelimeler de günümüze eş anlamlı kelimeler olarak gelmiştir: baş ve kafa gibi. Eserler tıp konulu olduğu için hasta, hastalık, tabip v.b. kelimelerin bütün eş anlamlıları her eserde karşımıza çıkmaktadır. Bazen anı sayfada, bazen de aynı satırda kelimenin farklı dilerdeki şekillerinin kullanılması, eş anlamlılık olarak açıklanabilir. Ancak bu konu müellifin veya müstensihin özentisiz davranmasından

[29] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 68-73

da kaynaklanmaktadır. Çeviri eserlerde Türkçe kelimenin yabancı eş anlamlısının kullanılması eserin çevirisinin yapıldığı dile göre değişiklik göstermektedir. Arapçadan yapılan çeviri eserlerde Arapça eş anlamlı kelime, Farsçadan yapılan çeviri eserlerde ise Arapçanın yanında Farsça eş anlamlı kelime çokluğu dikkat çekmektedir.

Baş, hatun / kadın, ağrı / buru / sancı, sayru, sayruluk, yüklü, yaşlı / koca, kişi, yürek, aru, bal, sinir, bögrek, kusmak, tuz, kavuk, kırılmak / sınmak, öksürük, yara, sarı, ak v.b. kelimelerin çok sayıda yabancı eş anlamları olmasına rağmen bu Türkçe kelimeler, incelediğimiz hiçbir eserde atlanmamış, mutlaka kullanılmıştır. Bu durum Arapça, Farsça ve Grekçe dillerine ait çok sayıda kelime kullanan müelliflerin Türkçe kelimeleri de dikkatli bir şekilde kullandıkları sonucunu çıkarmaktadır.[30]

Dilimizde eş anlamlıların sayısının artmasında yabancı dillerden alınmış sözcükler büyük rol oynamıştır. Yazı dilimize öteden beri bulunan kavramların tam karşılıkları gerekli gereksiz Arapçadan, Farsçadan alınan sözcüklerle doldurulmuştur.[31] Sayıdaki bu artış eş anlamlılar arası tercih sorununu beraberinde getirmiş ve bazen yerli kelimenin dilden silinip yabancı karşılığının yerleşmesine neden olmuştur.

Dilimizde bir kavramın birkaç kelimeyle karşılanması yeni bir olay değildir. Bu duruma tarih boyunca başka dillerle kurulan kültürel alışverişin etkisi büyük olmuştur. Tanzimat döneminde Batı dilleriyle yüz yüze gelindiğinde konu açığa çıkmış, anlamları sınırlı ve dar olan terimler ele alındığında ise, bu anormal durum daha da açıklık kazanmıştır.

Tanzimat'tan önceki dönemlerde olduğu gibi bir kavramın birkaç kelimeyle karşılanmasına, anlatıma zenginlik katan, aruzla şiir yazmayı kolaylaştıran, dilde sanat yapmayı, hüner göstermeyi sağlayan bir imkân olarak bakılmıştır. Bu anlayış Servet-i Fünun ve Fecriati dönemlerinde de sürüp gelmiş, şairler, edipler Arapça ve Farsça bilgilerini göstermek amacıyla eş anlamlı kelimelerden bolca yararlanmışlardır.

Konuyu terimler düzeyinde ele aldığımızda durum aşağı yukarı aynıdır. Oysa bu alanda tek kavrama tek karşılık bulunması gerekir. Çünkü terimler bir bilim dalının veya sanat kolunun özel kelimeleridir. Birçok Batı dili arasında bir kavrama

[30] Uçar, "'Baş, Kafa, Ser' Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve 'Baş' Kelimesine Divanü Lugati 'T-Türk Merkezli Bir Yaklaşım", s. 186-203
[31] Bozkurt, **Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem**, s. 190-191

bir tek ortak terim karşılık olurken bizde terim düzeyinde bir kavrama birkaç kelimenin karşılık olması gerçekten düşündürücüdür. İlgili bilim adamları da bu konuda çaresiz kalmışlardır. Seslerin titreşimli veya sakin olmasına bağlı olarak sekiz ünsüzü iki grupta toplamaktayız. Bu iki grubu adlandırmak için kullanılan terimler ise şunlardır. titreşimli-titreşimsiz, ötümlü-ötümsüz, sedalı-sedasız vb.

Bir bilim adamı istem, bireşim, kösnüllük terimlerini tercih ederken öteki bilim adamı eserinde irade, sentez, erotizm terimlerini kullanır. Belli bir zaman içinde geçen olgular kavramını bir bilim adamı senkronik, ötekisi eş zamanlı terimiyle karşılar. Buna paralel olarak aynı kavramın karşıtı olan diakronik ve art zamanlı terimlerini birlikte görürüz.

Bugün bir kavrama birden çok adın karşılık bulunmasıyla ilgili örnekleri iki grup altında toplayabiliriz. Bu gruplardan ilkini genel dilde bir kavrama birden çok adın bulunduğu kelimeler; ikincisi ise, çeşitli bilim ve sanat kollarında bir kavrama birden çok adın bulunduğu kelimeler oluşturur. Her iki grupta da yer alan kelime fazlalığı Türkçeleştirme çabaları sırasında ortaya çıkmıştır. Geçici bir süre karışıklık yaratan bu kelimelerin büyük bir bölümü zaman içinde Türkçe şekillerin ağır basmasıyla halledilmiş, bir kavram tek şekille karşılanmış ve dolayısıyla herhangi bir problem kalmamıştır. Örneklerden birkaçı şunlardır: *önerge-takrir* (Ar.), *ödenek-tahsisat* (Ar.), *özet-hulâsa* (Ar.), *gensoru-istizah* (Ar.), *yön-cihet* (Ar.), *atılım-hamle* (Ar.), *ödün-taviz* (Ar.), *tepki-aksülamel* (Ar.), *yenilgi-mağlûbiyet* (Ar.), *kavram-mefhum* (Ar.), *olumlu-müsbet* (Ar.), *konut-mesken* (Ar.) vb.[32]

Netice olarak eş anlamlılığın oluşma şekillerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Tarih boyunca başka dillerle kurulan kültürel alışverişin etkisiyle dile alıntı kelimelerin girmesi,

2. Tarihi süreç içerisinde kelimelerde anlam iyileşmeleri, anlam değişme ve gelişmelerinin olması,

3. Ağızlarda kullanılan kelimelerin edebi dilde kullanılması,

4. Metaforok anlatımlara başvurulması ve örtmecenin kullanılması,

5. Edebi anlatımlarda deyim aktarmalarına başvurulması,

6. Terim alıntılarının yapılması.

[32] Zülfikar, "Eş Anlamlılık ve Ziya Gökalp'ın Eş Anlamlılık ile İlgili Düşünceleri", s. 1-7

1.3. Eş Anlamlılığın Ortaya Çıkış Nedenleri

Eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkış şekillerinden birinin yabancı dillerden yapılan alıntılamalar olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu alıntılamalar başlangıçta birer özenti alıntısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dile alınan ve zaman içerisinde kullanış sıklığıyla birer bilgi alıntısı haline gelen bu kelimeler, kelimenin temsil ettiği kavram alanındaki alt anlamların adlandırılmasında önemli bir rol oynar. Dilde Türkçesi varken yabancı dillerden yapılan bu alıntılamalar sözlü ve yazılı anlatımda bir kolaylık sağlar. Sağladığı bu kolaylık dilde eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olarak düşünülebilir.

İnsanların hayatında çok önemli olan bilgi ve kavramların adlarını, dolayısıyla kullanılış sıklığı yüksek olan kelimelerin özenti alıntısı durumlarında ise, yabancı bir dilden alınmalarına rağmen bu tür özenti alıntıları, tıpkı bir dili olgunlaştırıp geliştiren iç alıntılar gibi anlam alanlarının daha küçük parçalarına ayrılmasına kaynak ve bu yolla bilgi alıntısı haline gelerek yeni bilgilere ad, alındıkları dilin söz ve anlam dünyasının birer üyesi olabilmektedirler. Türkçenin ak ve kara kelimelerine rağmen önceleri birer özenti alıntısı olarak Türkçeye alınan Arapça beyaz ve siyah kelimeleri insan hayatında çok önemli yer tutan iki bilginin, iki özelliğin adları oldukları için, kullanılış sıklıkları yüzünden zamanla bilgi alıntısı haline gelmişler, Türkçenin ak ve kara kelimelerinin anlam alanlarının bölünmesine yardımcı ak ve kara kavramları altında gelişen anlamların bir kısmına ad olmuşlardır. Arapça şemsiye ‘güneşlik’ > Türkçe ‘şemsiye’, Arapça kameriye ‘kameriye’ >Türkçe kameriye ‘kameriye’ gibi alıntılar Türkçeye yeni bilgiler getiren bilgi alıntıları olarak Türkçenin sözvarlığının birer üyesi haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında eş anlamlılığın dillerin bir zenginliği olduğu görüşüne ulaşabiliriz.

Yabancı dillerden Türkçe karşılıkları olduğu halde yapılan özenti alıntıları dilde eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasına ve bölünen anlam aralarının adlandırılmasında bir kolaylığın oluşmasına yol açmıştır.[33] Böylelikle eş anlamlı sözcükler dilin işlevsel özelliğe sahip olan birer üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eş anlamlı sözcükler daha çok yabancı kökenli sözcüklerin Türkçeye çevrilmesinden ortaya çıkar. Bu nedenle eş anlamlı sözcüklerden genellikle birisi

[33] Günay Karaağaç, **Dil Tarih ve İnsan**, İstanbul, 1. Baskı, Kesit Yay., 2009, s. 138

yabancı kökenlidir.[34] Çeviri → tercüme, boyunbağı → kravat, eşek → merkep, değer → kıymet, çevirmen → mütercim, uçak → teyyare.

Yabancı dillerden alınan kelimelerin dile yerleşmesinin sonrasında, Arapça ve Farsçanın güçlü etkisiyle kimi yerli sözcükler unutulmuş (us, ög/ök, sü gibileri burada anımsanmalıdır), Cumhuriyete, Dil Devrimi'ne kadar süregelen yabancı sözcük akımı yerlileri ile birlikte bir arada yaşayan birçok yabancı öğenin dilde tutunmasına neden olmuştur. Tanzimattan sonra Fransızcanın, II. Dünya Savaşı'ndan başlayarak İngilizcenin güçlü etkisi Türkçedeki eş anlamlıların bir başka yoldan artmasına yol açmıştır. Bu durumun izleri bugünkü Türkiye Türkçesinde de görülmektedir.[35] Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca gibi dillerden yapılan alıntılamalar küçük anlam aralarının tanımlanmasını sağlamış ve böylece dilde tutunma imkânı bulmuşlardır. Bu kelimeler bugün dilimizde eş anlamlılarıyla birlikte varlıklarını sürdürmektedirler.

Eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkış nedenlerinden bir diğerinin de edebi kulanımlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu sözcüklerin anlatıma zenginlik katması, söyleyiş kolaylığı sağlaması, aruzla şiir yazmayı, sanat yapmayı kolaylaştırması dilde eş anlamlı sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aynı zamanda eş anlamlı sözcüklerin anlatımda tekrara düşmenin önüne geçerek akıcılığı sağlama işlevini de göz önünde bulundurarak konuyu değerlendirirsek dilde eş anlamlılığın ortaya çıkış gerekçelerini daha iyi ifade etmiş oluruz.

1.4. Eş Anlamlı Sözcüklerin Kullanılış Amaçları

Uzun bir tarihi geçmişe sahip her dilde rastlanan eş anlamlı kelimeler, özellikle edebi anlatımlarda, sanatçılara geniş anlatım olanakları ve kolaylıkları sağladığı içi sıklıkla kullanılmıştır. Şair ve yazarlar, eserlerini oluştururken tekrara düşmemek için eş anlamlı sözcüklere başvurmuştur. Sanat yapmak, iletilmek istenen mesajı daha net aktarmak ve anlatımı güçlendirmek amacıyla eş anlamlı sözcüklere başvurmalarının örneklerine ilk yazılı metinlerimiz olan Orhun Abideleri'nden beri rastlamaktayız.

Orhun yazıtlarında, bugünkü işit- ve dinle- eylemleri aynı tümce içinde aynı anlamda kullanılıyordu:

"Bu sabımın edgüti eşit, katıgdı tıñla"

[34] Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, s. 383-384
[35] Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, s.126-129

Kültigin yazıtı, güney 2

(Bu sözümü iyice işitin sıkıca dinleyin)

Bu şekilde yapılan bir yinelemeyle dinleyicilerin dikkatini yoğunlaştırmanın, anlatılacakların önemine işaret etmenin, anlatımı güçlendirmenin amaçlandığını düşünebiliriz.

Eş anlamlı kelimelerin kullanılmasının bir diğer amacı alt anlamları, anlam aralarını daha iyi anlatma isteğidir. Dede Korkut'ta geçen "Benim bahadırlığım, yiğitliğim, cesurluğum Rum'a, Şam'a gitsin yayılsın." cümlesinde aynı anlama gelen üç sözcüğün yan yana kullanılması gibi. Bu sözcüklerin anlamları arasında az da olsa bir fark söz konusudur, böylelikle alt ve ara anlamlar da okuyucuya düşündürülmekte ve dilin zenginliğine de bir gönderme yapılmaktadır. Eş anlamlıların tercihi meselesinde kullanılan üslup ve bağlamın da önemli etkisinin olduğu yadsınamaz. Yunus'un dilinde de İslamlık ve Tasavvuf terimleri başta olmak üzere eş anlamlı sözcüklere rastlanır. Yunus, günah (Far.) gibi bir sözcüğün yanında Eski Türkçede de geçen yazık (yazuk) sözcüğünü de kullanmakta, deva (Ar.) ve derman (Far.) ile em'e (T.) de yer vermekte, yine pend (Far.) ile birlikte nasihat (Ar.) ve öğüt; cennet (Ar.) yanında uçmak, cehennem (Ar.) yanında tamu, ışk'ın yanında sevi, ateş'in yanında od sözcükleri görülür. Yani Yunus'un şiirlerinde de biri yabancı dilden gelmek üzere eş anlamlı sözcükler kullanılmıştır. Burada da tercihi belirleyen faktörün tekrara düşmeme kaygısı ve sözün kullanıldığı bağlamın anlam üzerindeki belirleyici etkisi olduğu düşünülebilir.

Eş anlamlı kelimeler, dilimizin anlam zenginliğini yansıtan unsurlardır. Eş anlamlılık, anlamla ilgili bir olgudur ve eş anlamlılığın dile katkıları ve dilde kullanılış amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Konuşma dilini zenginleştirir,
b. Dili zarifleştirir,
c. Anlamı kuvvetlendirir,
d. Dilde duygu yaratır,
e. Düşünceyi ifade etme yeteneğinde önemli rol oynar,
f. Fikri ifade etmek için onu açıklayıp doğru bir şekilde ortaya çıkarır.[36]

[36] Altunhan, Neriman Seyideliyev ve Tamella Kurbanova'nın Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lugatı Adlı Eserini Türkiye Türkçesine Çevirme, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Lisans Bitirme Tezi

1.5. Eş Anlamlı Sözcüklerin Sınıflandırılması

Dilciler arasında eş anlamlı sözcüklerin varlığına dair tam bir fikir birliğinin olmamasının yanı sıra sınıflandırılması konusunda da farklı yaklaşımlarla karşılaşılmaktadır. Sözcüklerin zihinsel ve duygusal değerlerindeki eş değerlilik için ve bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen kelimeler için farklı terimler kullanılmaktadır.

Bugün ölçünlü dildeki eş anlamlıların şu öbeklerde toplanabileceği söylenebilir:

1. Dilin kendi öğelerinden oluşan eş anlamlılar.
    a. Tam eş anlamlılar
    b. Eş anlamlı olarak nitelenen yakın anlamlılar
2. Yabancı kökenliler ile yerlilerin oluşturdukları eşanlamlılar
    a. Özleştirmeden önce kullanılanlar
    b. Özleştirilmiş öğelerle eş anlamlılık oluşturan öğeler[37]

1.5.1. Eş Anlamlı Sözcüklerin Anlam Bakımından Sınıflandırılması

Lyons *Kuramsal Dilbilimine Giriş* adlı kitabında eş anlamlılığı şu şekilde tarif eder: "Birinin yerine ötekinin konması sonucu ortaya çıkan cümlelerin anlamı aynı ise iki (veya daha çok) öğe eş anlamlıdır.". Lyons, Ullmann'ın fikirlerine de yer vererek bütüncül eş anlamlılık ve tam eş anlamlılık kavramlarını değerlendirirken aslında daha çok zihni eş anlamlılık (cognitive synonym) üzerinde yoğunlaşmıştır. Hem zihni hem de duygu değerine ilişkin eş değerlilik için tam eş anlamlılık, (tam olan veya olmayan) bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen kelimeler içinse bütüncül eş anlamlılık terimlerini kullanmıştır. Lyons bu sınıflandırmanın; 1) Tam ve bütüncül eş anlamlılık, 2) Tam ama bütüncül olamyan eş anlamlılık, 3) Tam olmayan ama bütüncül eş anlamlılık, 4) Tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık olmak üzere 4 tür eş anlamlılığa imkân sağladığını belirtmiştir.[38]

1.5.1.1. Bütüncül Eş Anlamlılık

Tam, mutlak eş anlamlılık olarak da adlandırılan bütüncül eş anlamlılık, hemen bütün kullanım bağlamlarında birbirinin yerine geçebilen sözcüklerden oluşmaktadır.

[37] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 157-159
[38] Erdem, **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)**, s. 147-162

Bütüncül eş anlamlılık, hemen bütün dillerde sınırlı sayıda örnekte görülmektedir. Bütüncül eş anlamlılık sözcüklerin bilişsel ve duygusal anlamlarıyla yakından ilgilidir. İki sözcüğün bilişsel ve duygusal anlamları eşit olduğunda, örtüştüğünde bütüncül eş anlamlılıktan söz edilebilir.

Bunu Türkçeden örneklendirmek gerekirse, göndermek ve yollamak sözcüklerini inceleyebiliriz. Bu iki sözcük her bağlamda birbirinin yerini tutar; bilişsel ve duygusal anlamları örtüşür. Şu kullanım örneklerine bakalım:

göndermek-tam eşanlamlısı- yollamak

Malları ne zaman göndereceksiniz? (…yollayacaksınız?)

Kardeşine mektup gönderdin mi? (…yolladın mı?)

Oğullarını tahsil için Amerika'ya gönderdiler. (…yolladılar.)

Hemen gelmesi için haber gönderdik. (…yolladık)

Türkçeye yabancı dillerden girmiş olan sözcüklere (özellikle terim değerindeki sözcüklere) bulunan karşılıklar da bu bağlamda değerlendirilebilir:

sözcük (yabancı)	**tam eşanlamlısı (Türkçe)**
alfabe	abece
bibliyografya	kaynakça
egzistansiyalizm	varoluşçuluk
hasta	sayrı
idrak	algı
iltihap	yangı
kravat	boyunbağı
netice	sonuç

Ancak bu karşılıklar, bilişsel anlamları örtüşse bile her zaman tarihsel-kültürel alan, ideoloji vb. yönlerden tam eş anlamlılık kapsamına girmemektedir. Söz gelimi okul, mektep'in; il, vilayet'in tam eş anlamlısı değildir. Bu bakımdan genellikle terim olanların dışındaki karşılıkları kısmi eş anlamlılık bölümünde değerlendirmek gerekir. Ölçünlü dili besleyen yerel ağızlar ile özel silerdeki sözcükler (özellikle terim niteliğindekiler) tam eş anlamlı örneklerini verirler.[39]

[39] Çotuksöken, **Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü**, s.8

Bu öbekte yer alanlar içinde bir bölüm örneklerin tam eş anlamlı niteliği taşıdıkları görülmektedir. Ancak hiçbir dilde tam eş anlamlı birden çok öğe bulunamayacağı ilkesi burada gerçekleşmekte, dilin eski dönemlerine gidildikçe bunların değişik anlamlarda kullanıldıkları, zamanla anlamca birbirlerine yaklaştıkları gözlemlenmektedir.[40] Günümüz Tütrkçesinde bütüncül eş anlamlı olarak değerlendirebileceğimiz göndermek / yollamak, bıkmak / usanmak / bezmek, bitmek / tükenmek gibi örneklerin sayısı oldukça sınırlıdır. Genel olarak bu durum dillerde çok istisnai olarak karşımıza çıkar.

Dilbilimde benimsenen, hiçbir dilde birbiriyle bütünüyle aynı anlama gelen birden fazla sözcüğün bulunamayacağı ilkesini göz önünde bulundurulduğunda Türk dilinin ilk örnekleri olan yazıtlardaki eş anlamlılık özelliği taşıyan kelimeler dikkat çekicidir. Eğer bir dilde, Türkiye Türkçesinde tam eş anlamlı sayılabilecek olan göndermek ve yollamak gibi öğeler yaşıyorsa bunlar farklı anlamlara gelirken zamanla birbirine yaklaşmış sözcükler olmalıdırlar. Nitekim bunların da eskiden farklı anlamlarda kullanıldıkları saptanmış bulunmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz örnekler içinden bu türden olanlara dikkat edilmelidir. Bunların yanı sıra ‘eksiksiz, tümüyle, bütün’ anlamına gelen tüketi ve kalısız sözcükleri; ‘sevinmek’ kavramı için hem ögirmek hem de sebinmek eylemlerinin bulunuşu; ‘dinlemek’ kavramı için eşidmek ve tiñlamak eylemlerinin kullanışı; ayrıca tuymak eyleminin var oluşu; ‘kaçmak’ anlamında kaçmak’la birlikte tezmek eylemine rastlanması bu örnekler arasındadır.[41]

Bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen bütüncül eş anlamlı kelimeler Oğuz Grubu Türk Lehçeleri içerisinde mevcuttur. Öncelikle Türkiye Türkçesinde birbirinin yerine kullanılabilen gönder-, yolla- eş anlamlı kelimelerdir. Türkmen Türkçesinin edebi dilinde ise gonder-, yolla- kelimelerinin yanı sıra daha çok i:ber- kullanılmakta ve aynı bağlam içerisinde kullanılabildiğinden bu kelimenin de diğerleri ile bütüncül eş anlamlı sayılması gerekmektedir.

T.T.	Az.T.	Trkm.T.
Ayda on beş lira kardeşime göndereceğim.	Ayda on beş manat gardaşıma göndäräcäyäm.	Ayda on bäş manat doğanıma

[40] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 157-159
[41] Aksan, **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını**, s. 34-35

		i:bercek/göndercek.
Kardeşim mektup yolladı.	Gardaşım mäktub yolladı.	Doğanım hat i:berdil/yo: lladı.

Benze- (T.T.; bänzä- Az.T.; meñze- Trkm.T) kelimesi oğşa- (Trkm.T.; ohşa- Az.T.) kelimesi ile; götür- (T.T.; Az.T.) kelimesi äkit- (Trkm.T.) kelimesi ile bütüncül eş anlamlı olmaktadır. Yu:ka (Trkm.T.; yu-ha Az.T.) kelimesi ile i:nçe (Trkm.T.; incä Az.T.) kelimesi de bütüncül eş anlamlı olurken yufka kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde daha farklı bir anlam kazanmıştır.

T.T.	**Az.T.**	**Trkm.T.**
Sen hiçbir zaman ona benzemezsin.	Sän heç bir vaht ona bänzämäzsän.	Sen hi:ç haçan oña meñzemeyä:rsiñ.
Çocuk annesine benziyor.	Uşag anasına ohşayır.	Ça:ğa ecesine ohşaya:r.
Çocuğa da götürdü.	Uşağı da götürüb getdi.	Ça:ğa:nı hem äkitdi.

Türkiye Türkçesinin edebi dilinde bul-, Türkmen Türkçesinin edebi dilinde tap- kelimesi kullanılırken Azerbaycan Türkçesinde tap- kelimesi görülmektedir. Bu iki kelime de eş anlamlıdır. Aynı şekilde geç- (T.T.; keç- Az.T.) ile öt- (Trkm.T.); kardeş (T.T.; gardaş Az.T.) kelimesi ile doğan (Trkm.T); ser- (T.T.; sär- Az.T.) ile yaz (Trkm.T) kelimeleri Lyons'un bütüncül eş anlamlılarına örnek teşkil etmektedirler.[42]

T.T.	**Az.T.**	**Trkm.T.**
Aradığım kitabı buldum.	Ahtardığım kitabı tapdım.	Gözleyä:n kita:bımı tapdım.
Aslanın yardımıyla dağları geçtiler.	Aslanın kömäyi ilä dağları keçdilär / ötdülär.	Aslanıñ kömäyi bilen dağları geçdiler / ötdiler.
Üç kardeşim var.	Üç gardaşım var.	Üç doğanın ba:r.
Gazeteyi masanın üstüne serdi.	Gäzeti stolun üstünä särdi.	Gazeti sto:luñ üstünde yazdı.

[42] Erdem, **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)**, s. 147-162

1.5.1.2. Bağlamsal Eş Anlamlılık

Bu öğeler arasında Türkiye Türkçesinde olduğu gibi başka dillerden alınanlarla eş anlamlı niteliği kazanan seksen-heştad, ya da her ikisi yabancı dillerden gelen abstrakt-mücerred, temrin-ıstılah gibi örnekler vardır. Öteki Türk lehçelerinde de aynı durumla karşılaşıyoruz. Örneğin Kazakçada manzara anlamında körinis'in yanında panorama, Türkmenlerde gömüş ve panorama sözcüklerine rastlamakta, güvercin anlamında kögerşin'le birlikte Kazakçaya Farsçadan geçen kepter bu lehçede bir arada kullanılmaktadır. Türkmen lehçesinde de göğerçin'le birlikte kepderi biçimindeki aynı Farsça sözcük yaşamaktadır. Köktürk metinlerinde geçen, Türkçenin en eski sözcüklerinden kut 'şans, talih' sözcüğü bugün Kazak, Kırgız, Tatar lehçelerinde yaşarken bununla birlikte Farsça baht sözcüğü de kullanılmaktadır.[43]

Kimi sözcükler, belirli bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilir. Bu gibi durumlarda kısmi (parçalı, bağlamsal) eş anlamlılıktan söz edilebilir. Kısmi eş anlamlılıkta bilişsel anlam ile duygusal anlam aynı değerde değildir; yani örtüşmez. Sözgelimi:

Her gün evine üç ekmek götürür.

Ekmeğini taştan çıkarırdı.

örneklerinde ekmek'in birinci cümledeki anlamı ile ikinci cümledeki anlamı farklıdır. 1. cümlede ekmek 'tahıl unundan yapılan yiyecek', 2. cümlede ise 'yaşamak için gerekenleri sağlama, geçim' anlamında kullanılmıştır. Duygusal anlamları aynı olmakla birlikte bilişsel anlamları farklıdır.[44]

Sözcük	**Kısmi eşanlamlıları**
ACI	
Dışarıda acı bir soğuk vardı.	Sert, şiddetli
Odadan acı çığlıklar geliyordu.	Tiz, keskin
Yaralılar çok acı çekiyorlardı.	Istırap
Lütfen acımızı tazelemeyin.	Keder, üzüntü
Dudaklarında acı bir gülüş belirdi.	Kederli, dokunaklı
Acı haber tez yayıldı.	Üzücü, kötü

[43] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 68-73
[44] Çotuksöken, **Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü**, s.8

Acı söz insanı dinden çıkarır.	Kötü, incitici
AÇMAK	
Şu düğümü açabilir misiniz?	Çözmek
Kollarınızı biraz yana açınız.	Ayırmak
Bahçeye bir kuyu açmamız gerekir.	Oluşturmak
Belediye surların çevresini açmayı düşünüyor.	Genişletmek
Televizyonu ne zaman açacaksınız?	Çalıştırmak
Bakanlık yeni bir sınav açacak mı?	Düzenlemek
Sevdiği insanlara yazlığını açar.	Tahsis etmek
Bu elbise seni çok açtı.	Yakışmak

Kelimelerin çok anlamlılığı, deyim aktarmaları veya yan anlamların benzerliği ile ortaya çıkan sinonim birlikleri, zihni (cognitive) ve aynı zamanda duygu değerine ilişkin bir eş değerlilik sağladığından tam eş anlamlılığı göstermektedir. Bu tür kelimeler, her bağlamda birbirlerinin yerine kullanılamamaktadır. Eş zamanlı olarak bakıldığında Türkiye Türkçesindeki düşün- kelimesi ile anla- kelimesi eş anlamlı olmaktadır. Fakat düşün- kelimesi ile anla- kelimesinin eş anlamlı hale gelmesi için bir süreç gerekmektedir. Bu süreçte yan anlamlar, zihni ve kültürel olarak devreye giren metaforik kullanımlar önemli rol oynamaktadır. Aynı şekilde Azerbaycan Türkçesinde başa düş- ve düşün- ifadeleri de "anlamak" kavramını dile getirmektedir. Dolayısıyla deyim aktarmaları (metaphor) ile bir kavram birden fazla şekilde dile getirilmiştir. Bu durumda Azerbaycan Türkçesinde metaforik bir süreçten geçtiği açıkça belli olan başa düş- kelimesi ile düşün- kelimesi arasında zihni veya metaforik yollarla sağlanmış bir tam eş anlamlılık söz konusu olmaktadır.

T.T	**Az.T.**	**Trkm.T.**
Anlamıyorum, benden ne istiyorsunuz?	Başa düşäbilirmiräm, mändän nä istäyirsiniz?	Düşünemok, menden näme isleyärsiñiz?

ara- (T.T, Az.T.; a:ra- Gagavuz T., Trkm.T) kelimesinin yanı sıra Azerbaycan Türkçesine ahtar- ve yine Türkmen Türkçesinde gözle-, ağtar- kelimeleri de ilgili

bağlamlarda kullanıldığında tam eş anlamlı olabilmektedir. Aynı zamanda bu kelimeler başka bağlamlarda başka başka anlamlara da gelebilmektedir.

T.T	Az.T.	Trkrn.T.
Kitabı ne kadar aradıysam da bulamadım.	Kitabı nä gädär ahtardımsa, tapa bilmädim.	Kitabı näçe gözlesem de tapıp bilmedim.
O arkadaşlarını bekliyordu.	O yoldaşlarını gozläyirdi.	O yoldaşlarına garaşya:rdı.
Onda nasıl bir edep arıyorsun / bekliyorsun.	Onda nä ädäp ahtarırsan.	Onda näme edeb gözleyārsiñ.
Ararsa bulur.	Ahtarsa tapar.	Ağtarsa tapar.

Bu cümlelerden anlaşıldığı üzere bekle-, gözle-, garaş- aynı bağlam içerisinde de kullanılabilmektedir. Diğer yandan gözle- kelimesi, Türkmen Türkçesinde "bakmak" kavramını da ifade etmektedir.

Alla gözümi açıp gözlemesem bolmadı. 'Allah! Gözümü açıp bakmasam olmayacak.';

Gülnar gı:zıñ giden ta:yın gozleyä:r. 'Gülnar kızın gittiği tarafa bakıyor.'

Bak- ve gara- kelimelerinin Türkmen Türkçesinde kullanılan ve 'gözlemek, aramak, beklemek; bakıp büyütmek, bakımını yapmak' gibi anlamları olan i:de- ile de çeşitli bağlamlarda eş anlamlı olabildiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde bak- kelimesinin 'bakmak' temel anlamının yanı sıra 'yetiştirmek' (Oları çekdirme bilen bakdı.) anlamı da vardır. Bu kelimenin içinde 'hayvan bakmak' anlamı da mevcuttur ve ilgili bağlamda i: demek (Rayonıñ köp kolhozlarında sağılya:n sığırları yatakda bakmak ve gö:leleri enelerinden ayrı i:detmek guralıpdır. –TDS) ile eş anlamlı olmaktadır. Buna karşılık gara- kelimesi sadece 'gözle bakmak' ve 'tabi olmak' anlamıyla kullanılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Lyons'un da belirttiği gibi; hem tam hem bütüncül anlam, tam ama bütüncül olmayan, tam olmayan ama bütüncül eş anlamlılar da olabilmektedir. Aslında kelimelerdeki çok anlamlılık özelliği buna imkân sağlamaktadır.[45]

[45] Erdem, **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)**, s. 147-162

Bütün dünya dillerinde, eş anlamlı kabul edilen yakın anlamlılar, kullanım yerleri genellikle birbirinden ayrılan sözcüklerdir. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinden bunlara şu örnekleri verebiliriz:

darılmak / küsmek / gücenmek / kırılmak / incinmek / alınmak

çevirmek / döndürmek

dayamak / yaslamak (dönüşlü biçimlerde: dayanmak/yaslanmak)

duymak / dinlemek/işitmek

toplamak / toparlamak

yıkılmak / devrilmek

kıvırmak / bükmek

küçük / ufak

ıslak / yaş

büyük / iri / koca / kocaman[46]

Diller arasında kelime alışverişi dil kullanıcılarının bilgiyi alma veya bilgiyi verme ihtiyaçlarından kaynaklanır. Türkçe de değişik dönemlerde ihtiyaçları doğrultusunda diğer dillerden bazı kelimeler almış, diğer dillere bazı kelimeler göndermiştir. Eski Türkçe döneminden günümüze birçok Türkçe kelime hem Türkçede hem de diğer dillerde yaşatılmıştır. Türkçenin en eski kelimelerinden biri de "baş" kelimesidir. Bu kelime Orhun kitabelerinde "baş, doruk, tepe" anlamlarında kullanılmaktadır: t(a)m(a)g ıduk b(a)şda süñ(ü)şd(ü)m(i)z / (Onlarla) Tamag kutsal tepesinde savaştık; yüz[(i)ñe] b(a)şıña bir t[(e)gm(e)di….] / (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi. Clausen de "yüziñe başıña bir t[egmedi] örneğini vermektedir.

Uygur metinlerinde de "baş" kelimesi "baş, başkan, uç, sınır" anlamlarında kullanılmaktadır: ötrü tegin başın töğitip…. / o zaman prens baını eğip...

Türkçenin lehçe ve şivelerinde "baş" kelimesi Türkiye Türkçesindeki anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kelimenin "baş" ekli Türkiye Türkçesi, Azeri, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçelerinde yaşamaktadır. Türkçenin bazı şivelerinde (Kazak Türkçesi) ve ağızlarında (Tunceli Ağzı) kelimenin "bas" olarak yaşaması Eski Türkçenin s / ş karşıtlığından kaynaklanmaktadır. Eski Türkçedeki s / ş karşıtlığını, A. Batmanov'un tespit ettiği gibi bir s ve ş ağız farklılığı olarak kabul etmek ve bazı çağda Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen benzer şekilleri de bu s ve ağızlarının devamı

[46] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 157-159

olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira yakın boğumlanmalı bu iki ünsüz arasında böyle bir ağız farklılığının doğması kabul edilebilir bir fonetik olaydır. Baş kelimesi fonetik değişmelerle Türkçenin bütün varyasyonlarında kullanılmaktadır. Bu kelimenin yanında Arapça kafa kelimesi, KE'den başlayarak EAT, Çağatayca ve Oğuz grubu lehçelerinde; Farsça kelle kelimesi ise Özbek, Uygur, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Genel Türkçede ş'li bir kelimenin Çuvaşçada l olması gerekiyorken baş kelimesi puš biçiminde kullanılmaktadır. S. Çağatay, bu durumunun teklik 3. kişi iyelik eki +şe eklenmesiyle pul+şe > puşşe > puš değişimleriyle oluştuğunu düşünmektedir.

Talat Tekin, Altay dilleri Teorisi'nin temel direklerinden olan r//z ve l//ş ses denkliklerinden hareketle "baş" kelimesindeki /ş/ foneminin daha eski bir /l/ foneminden geldiğini köken bilim açısından ifade ederek "balıq" kelimesiyle bağlantısını kurmaktadır.

"Baş" kelimesi Eski Türkçeden günümüze birçok eserde kullanılmış ve bu kelimeyle çok sayıda deyim ve atasözü yapılmıştır. Türkçenin en eski kelimelerinden olan "baş", dünya dillerinin birçoğuna da Türkçedeki anlamlarıyla birlikte gönderilmiştir. Çincede "baş, başkan"; Arapçada "baş, başkan, reis, önde gelen"; Farsçada "baş, başkan, üst makam"; Urducada "baş, lider, önder", Rusçada "kafa, kelle"; Ermenicede "başkan, reis, hayvan başı, kelle"; Macarcada "baş ağa"; Romencede "başkan, amir"; Bulgarcada "birinci, ilk, yönetici, başkan"; Sırp-Hırvatçada "baş, başkan, öncü, geminin ön tarafı"; Arnavutçada "başkan, müdür"; Yunancada "baş, başkan, yönetici" anlamlarında kullanılmaktadır. Çıban anlamındaki "baş" kelimesinin ise Bulgarcada ve Arnavutçada kullanımı vardır.

Anadolu ağızlarında "çıban, yara" anlamının yanında, "reis; iyi, güzel, ölçüde tartının üzerine çıkan" anlamları da vardır.

Baş, kafa, ser" kelimelerinin eş anlamlılığı**:** Eş anlamlı kelimelerin bir kısmı, aynı dil içerisindeki söyleyiş zenginliğinden kaynaklanırken, bir kısmı da diller arası kelime alışverişinden kaynaklanmaktadır. Diğer dillerden alınan eş anlamlı kelimelerin bazıları da kavramlardaki küçük farkları ortaya koymaktadır. Dilimize alınan eş anlamlı kelimelerin dile yerleşmesinden sonra, kullanım sıklığı açısından, eş anlamlı kelimeler arası tercih sorunları ortaya çıkmaktadır. Türkçede "baş, kafa, ser" kelimeleri eş anlamlı olarak birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu ve Dokuz Eylül Üniversitesi Dil Bilimi Bölümünün ortaklaşa hazırladığı Eş ve Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü'nde "baş" kelimesinin eş ve yakın anlamlıları

“sarrafiye / esas / temel / başlangıç / ser / kafa / çıban” olarak gösterilmektedir. Bu sözlükte “kafa” kelimesi için ise “ser / bellek / zihin / zekâ / zihniyet” kelimeleri eş ve yakın anlam olarak gösterilmektedir. “Ser” kelimesi için de “kafa / baş / reis / başkan / limonluk” kelimeleri eş ve yakın anlam olarak verilmektedir. Eş ve Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü’nde “baş, kafa, ser” kelimelerinin eş ve yakın anlamlısı olarak “kelle” kelimesi gösterilmezken, “kelle” kelimesinin eş ve yakın anlamlısı olarak “baş, kafa” kelimeleri gösterilmektedir. Güncel Türkçe Sözlük’te ise “kelle” kelimesinin anlam genişliğinde “teklifsiz konuşmada baş, kafa” karşılığı verilmektedir.

Deyimi oluşturan kelimelerin yerleri değiştirilemez. Bir dildeki deyim başka dile kelime kelime aktarılamaz. "Başı çekmek" öncü, lider anlamında bir deyimdir. "Baş" ile "kafa" kelimeleri eş anlamlıdır. Ancak bu deyimde "baş" kelimesi "kafa" kelimesiyle değiştirildiğinde, “başı çekmek” deyimiyle ilgisi olmayan, farklı bir deyim ortaya çıkar: "Kafayı çekmek." Bu yeni deyimin eski deyimle hiçbir anlam bağlantısı yoktur. “Baş” kelimesinin bir insan organı anlamının haricinde diğer anlamlarda kullanılması diğer dillerde de söz konusudur. Başla ilgili deyimler arasında başın asıl anlamı dışında birçok farklı anlamlarını içeren deyimler bulunmaktadır. Baş; "düşünce", "karar" gibi soyut anlamlarda kullanılabildiği gibi hem Türkçede hem de Korecede "başlangıç" anlamında kullanılmaktadır.

“Baş” kelimesiyle oluşturulmuş birçok yer adı da vardır. Birçok yer adında geçen baş’a, coğrafi anlamda genellikle ‘kaynak, suyun çıktığı yer’ gibi anlamlar verilmişse de bir ırmağın bir başka ırmakla birleşme noktası olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi tıp eserlerinde de “baş” kelimesi farklı anlamlarıyla kullanılmıştır. Bu dönemde “kafa” kelimesi “baş” kelimesinin eş anlamlısı olarak bazı eserlerde geçerken; “kafa” kelimesinin doğrudan kafatası anlamında kullanımı da vardır: “Amma bilgil kim başuŋ kafası iki pare kemükdür ve çeŋe iki pare kemükdür”. Kafatası karşılığı olarak Tuhfe-i Mübarizi’de “baş çanağı”, Miftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur’da “baş çenakı”, Hulasa-i Tıbb’ın Kütahya nüshasında “baş çomcesi” olarak da kullanılmıştır. Ayrıca “yara” anlamındaki “baş”ın sözlüklerde farklı madde başına taşınmasıyla paralel olarak “baş başı / yara başı” şeklinde bir kullanım Tuhfe-i Mübarizi’de karşımıza çıkmaktadır.

Celâlüddin Hızır Paşa’nın Müntahab-ı Şifâ’sında; Şirvanlı Mahmud’un Kemâliyye’sinde; İbn-Şerif’inYadigar’ında; Sabuncuoğlu Şerefeddin’in

Cerrahiyyetü'l-Haniye, Mücerrebnâme ve Terceme-i Akrabâdîn-i Harezm âhî adlı eserlerinde "baş" kelimesinin eş anlamlısı veya kafatası anlamında "kafa" kelimesinin kullanımına rastlanmamıştır.

Güncel Türkçe Sözlük'te "baş, kafa, ser" kelimelerinin anlamları:

Türkçe "baş" kelimesine Güncel Türkçe Sözlük on dört, Arapça "kafa" kelimesine altı, Farsça "ser" kelimesine ise iki anlam vermektedir. Bu kelimelerin eş anlam farklılığını göstermek açısından Güncel Türkçe Sözlük'teki anlamlandırmalar önem taşımaktadır. Her üç kelimenin de anlamlandırmasında birbirlerine gönderme yapılmasına rağmen anlam genişliği açısından farklılıklar göstermektedir.

Güncel Türkçe Sözlük'te "baş" kelimesinin anlamları:

İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.

Bir topluluğu yöneten kimse.

Başlangıç.

Temel, esas.

Arazide en yüksek nokta.

Bir şeyin genellikle toparlakça ucu.

Bir şeyin uçlarından biri.

Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet.

Sarraflık hakkı.

Bir şeyin yakını veya çevresi.

"Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün" anlamlarında birleşik kelimeler yapan bir söz.

denizcilik Deniz teknelerinde ön taraf.

Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği: "Başa güreşmek."

denizcilik Deniz teknelerinde ön taraf.

eskimiş Çıban

Güncel Türkçe Sözlük'te "kafa" kelimesinin anlamları:

İnsan başı, ser.

Hayvanlarda genellikle ağız, göz, burun, kulak vb. organların bulundu u vücudun en ön bölümü.

Çocuk oyunlarında kullanılan zıpzıp taşının veya cevizin büyük boyu.

Güncel Türkçe Sözlük'te "kafa" kelimesinin anlamları:

İnsan başı, ser.

Hayvanlarda genellikle ağız, göz, burun, kulak vb. organların bulunduğu vücudun en ön bölümü.

Çocuk oyunlarında kullanılan zıpzıp taşının veya cevizin büyük boyu.

Mekanik bir bütünün parçası.

mecaz. Kavrama ve anlama yeteneği, zekâ, zihin, bellek

mecaz. Görüş ve inançların etkisi altında beliren düşünme ve yargılama yolu, zihniyet.

Güncel Türkçe Sözlük'te "Ser" kelimesinin anlamları:

Baş, kafa.

Başkan, reis.

Divanü Lugati't-Türk'te "baş" kelimesinin kullanımı ve anlam genişliği: Divanü Lugati't-Türk'te "baş" kelimesi ağırlıklı olarak,"insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm" anlamında kullanılmıştır. Bu anlamdan başka; bir şeyin genellikle toparlakça ucu, herhangi bir nesnenin uç kısmı; başlangıç; arazide en yüksek nokta, yüksekte olan taraf; ileride olan, en önemli, en üstün; arpa, buğday, yulaf vb. ekinlerin tanelerini taşıyan kılçıklı bölümü ve yara, çıban anlamlarında da kullanılmıştır.[47]

Divanü Lugati't-Türk'te insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm anlamında baş:

Öküz adhakı bolġınça, buzaġı başı bolsa yeġ / Öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir " (DLT I, 2006:59).

Erik erini yaġlıġ , ermegü başı kanlıġ / Çalı anın dudağı yağlı, erinenin başı kanlı (DLT I, 2006:70).

Ütrük ötün ogrılayu yüzge bakar / Hileci alçak kimse hırsız gibi yüze bakar

Elkin taşup bermiş aşıġ başra kakar / Misafiri kovarak vermiş olduğu yemeği başına kakar (DLT I, 2006:102).

Öpkem kelip ogradım / Öfkem geldi uğradım

Arslan layu kökredim / Arslan gibi kükredim

Alplar başın togradım / Yiğitlerin başını doğradım

Emdi meni kim tutar / Şimdi beni kim tutar (DLT I, 2006:125).

Ol başıġ ütti / O başın saçlarını yaktı, üttü (DLT I, 2006:171).

Koy başı ütüldi / Koyunun başındaki kıllar ütüldü (DLT I, 2006:193)

[47] Uçar, "'Baş, Kafa, Ser' Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve 'Baş' Kelimesine Divanü Lugati 'T-Türk Merkezli Bir Yaklaşım", s. 186-203

Er başın orpattı / Adam başını ürpertti, saçını dağıttı (DLT I, 2006:259).

Anıŋ başı aġrıdı / Onun başı ağrıdı (DLT I, 2006:273).

Bir toyın başı aġrısa kamuġ toyın başı aġrımaz / (Müslüman olmayan) bir din ulusunun başı ağrırsa bütün din ulularının başı ağrımaz (DLT I, 2006:274 / (DLT III, 2006:169)).

Bulun bolıp başı tıgdı / Tutsak olup baş eğdi (DLT I, 2006:307).

Anıŋ başı isirgendi / Onun başı isiriklendi (DLT I, 2006:290).

Tangut süsin üşikledi / Tankut askerini üşümüşken vurdu

Kişi ışın elikledi / O kişilerin işiyle alay etti

Erin atın belikledi / Askerlerini, atlarını armağan kıldı

Bulun bolıp başı tıgdı / Tutsak olup baş eğdi (DLT I, 2006:307).

Taz başı ıjmaklandı / Kelin başı bozuldu, kelliği arttı (DLT I, 2006:313).

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas / Acemsiz Türk, başsız börk olmaz (DLT I, 2006:349).

Telim başlar yuwaldımat / Birçok başlar yuvarlandı

Yağı andın yawaldımat / Düşman ondan yavaşladı

Küçü anıŋ keweldimet / Kuvveti gevşedi

Kılıç kınka küçün sıġdı / Kılıç kına gücün sığdı (DLT I, 2006:397).

Abang kolsam udhu barıp /Eğer isteseydim ardısıra varıp

Tutar erdim süsin tarıp / Askerini dağıtarak onu tutardım

Bulun kılıp başı yarıp / Tutsak edip başını yarardım

Buluġ barça manga yıġdı / Nesi varsa kurtulmak içim önüme yığdı (DLT I, 2006:399).

Eşyek ayur başım bolsa sundurida suw içgeymen / Eşek, başım esen olsa denizden su içerim, der (DLT I, 2006:492).

Itım tutup kudhı çaldı / Köpeğim onu tutup yere çaldı

Anıŋ tüsin kıra yoldı / Onun tüyünü büsbütün yoldu

Başın alıp kudhı saldı / Başını koparıp aşağıya saldı

Boġuz alıp tükel boġdu / Boğazını yakalayıp tamamen boğdu (DLT II, 2006:24).

Olar ikki başra kakışdı / Onlar birbirlerinin başına vuruştular (DLT II, 2006:105).

Başra kakıldı / Başa kakıldı (DLT II, 2006:135).

Er başın tamka süsündi / Adam başını duvara vurur göründü (DLT II, 2006:152).

Uragut başın sukındı / Kadın başını yıkadı (DLT II, 2006:153).

Er başı tazġardı / Adamın başı kelleşti (DLT II, 2006:178).

Ol anı bş a kakturdı / O, onun başına kakturdı (DLT II, 2006:191).

Anıŋ tonı başıŋa sarmaldı / Onun elbisesi başına toplandı, dolandı (DLT II, 2006:233).

Anıŋ başıŋa taş kırçaldı / Onun başına taş değdi (DLT II, 2006:234).

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas / Tatsız Türk, başsız börk olmaz (DLT II, 2006:281).

Anı başra kaktı / O, onun başına hafifçe vurdu (DLT II, 2006:293).

Basmıl süsin komıttı / Basmıl askerini coşturdu

Barça kelip yumıttı / Hepsi gelip toplandı

Arslan taba emitti / Arslan tarafına yöneldi

Korkup başı tezginür / Korkup başı döner (DLT II, 2006:312).

Er başın tüngitti / Adam başını eğdi (DLT II, 2006:326).

Yaşnat kılıç başnı üze kakkıl yara / Kılıcı onun başı üstünde parlat; ona kak, yarala

Bıçlıp anıŋ boynı takı kalkan tura / Onun boynunu ve tura kalkanını da biçerek (DLT II, 2006:356).

Yunt başın yularlap… / At başını yularlayarak, bağlayarak ye (DLT III, 2006:9).

Tapuġ taş yarar, taş başıġ yarar / Hizmet taşı yarar, taş başı yarar (DLT III, 2006:58).

Uragut başın yoldı / Kadın başını kurtardı (DLT III, 2006:64).

Korkmış kişige koy başı koş görünür / Korkmuş adama koyun başı çift görünür (DLT III, 2006:126).

Baş / baş (DLT III, 2006:151).

Söbi baş / Yuvarlak olmayan uzun ve sivri olan baş , kafa ((DLT III, 2006:217).

Eren ıdhıp söke turdı / Adamlar gönderip diz üstü oturdu

Başı boynın söke turdı / Başına boynuna söğmekte devam ederdi

Ufut bolup büke turdı / Utanarak büküldü

Udhu kama tiben tigdi / Beni kovalama diye baş eğdi (DLT III, 2006:230-231).

Divanü Lugati't-Türk'te bir eyin genellikle toparlakça ucu, herhangi bir nesnenin uç kısmı anlamında "baş":

Iwrık başı kazlayu / İbrik başı kaz gibi

Sağrak tolu közleyü / Sürahi dolu göz gibi

Sakınç kudhı kizleyü / Çukura (kuyuya) gizleyerek

Tün kün bile sewnelim / Gece gündüz sevinelim (DLT I, 2006:100).

Böriniŋ ortak, kuzgunuŋ yıġaç başında / Kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında (DLT I, 2006:439).

Divanü Lugati't-Türk'te ba langıç anlamında "baş":

Erdem başı tıl / Edebin başı dil (DLT I, 2006:107, 336 / DLT III, 2006:133).

Divanü Lugati't-Türk'te arazide en yüksek nokta, yüksekte olan taraf anlamında "baş":

Ögreyüki mındaġ ok / Gerçekten âdeti böyledir

Munda adhın tegdeğ ok / Bundan başka ortaya çıkan sebep de vardır

Atsa ajun uġrap ok / Dünya ok atsa

Tağlar başı kertilür / Dağların başı kertilür (DLT I, 2006:160).

Kaklar kamu kölerdi / Kuru yerler hep gölerdi

Tağlar başı ilerdi / Dağ başları göründü

Ajun tını yılırdı / Göze ilişti, dünyanın soluğu ılıdı

Tütü çeçek çerkeşür / Türlü çiçekler sıralandı (DLT I, 2006:179).

Edgülügni suw adakında kemiş başında tile / İyiliği su ayağına at, başında ara (DLT II, 2006:112).

Art başı talġurdı / Dağ başında tipi koptu (DLT II, 2006:179).

Kaklar kamuġ kölerdi / Kuru yerler büsbütün gölerdi

Tağlar başı ilerdi / Dağ başları göründü, göze ilişti

Ajun tını yılırdı / Dünyanın soluğu ısındı

Tütü çeçek çerkeşür / Türlü çiçek sıralandı (DLT II, 2006:283).

Divanü Lugati't-Türk'te ileride olan, en önemli, en üstün anlamında "baş":

Yağını aşıklasa başka çıkar / Düşman aşağı görülürse başa çıkar (DLT I, 2006:305).

Divanü Lugati't-Türk'te arpa, bu day, yulaf vb. ekinlerin tanelerini taşıyan kılçıklı bölümü anlamında "baş":

Konak başı sedhregi yėg / Çavdar başının seyreği iyidir (DLT I, 2006:384).

Divanü Lugati't-Türk'te yara anlamında "baş":

Baş alıktı / Yara azdı bozuldu (DLT I, 2006:191).

Başı anıŋ alıktı / Onun yarası azdı

Kanı yozup turuktı / Kanı çok akıp durdu

Balığ bolup tagıktı / Yaralanıp dağa çıktı

Emdi anı kim tutar / Şimdi ona kim yetişir (DLT I, 2006:191).

Yıglap udhu artadım / Arkasından ağlayarak bozuldum

Bagrım başım kartadım / Bağrımın yarasını deştim

Kaçmış kutuġ irtedim / Kaçan saadeti aradım

Yağmur küni kan saçar / Gözüm yağmur gibi kan saçar (DLT I, 2006:272).

Baş yinetti / Yara sağaldı, yeğnildi (DLT II, 2006:317).

Bu baş ol eligi ışka buşulġan / Bu, daima kanı akan bir yaradır (DLT III, 2006:53).

Er başka yakıġ yakdı / Adam yaraya yakı yaktı (DLT III, 2006:62).

Yüknüp manğa imledi / Boyun eğip bana işaret etti

Közüm yaşın yamladı / Gözüm yaşını sildi

Bagrım başın emledi / Bağrımın yarasını sağalttı

Elkin bolup ol keçer / Konuk olup geçti (DLT III, 2006:84-85).

Ol başka yakıġ yakturdı / O yaraya yakı yapıştırttı (DLT III, 2006:96).

Köni barır keyiknin közinde adhın başı yok / Düz giden geyiğin gözünden başka yarası yok (DLT III, 2006:151).

Baş bütsedi / Yara iyileşmeye başladı (DLT III, 2006:283).

Ol başın tüknedi / O, yarasını dağladı (DLT III, 2006:301).

Anı yetip sünğüledi / Ona yetişip süngüledi

Başın yandru yanğıladı / Yine yarasını yeniledi

Eren bayup münğiledi / Adamlar zenginleşip nimet buldular

Anın alpın kara bogdı / Onun yiğitlerini kırarak boğdu (DLT III, 2006:406).

Bitki adlarının bir kısmı organ adlarından yararlanılarak yapılmıştır. Bitki adlarında tespit ettiğimiz 39 tane "baş" kelimesi kullanılarak yapılan kelime olmasına rağmen "kafa ve ser" kelimeleri kullanılarak oluşturulmuş bitki adları pek bulunmamaktadır.

Eski Türkçeden günümüze bazı kelimelerde görülen anlam daralması "baş" kelimesinde görülmemiş; bu kelime anlam bütünlü ünü koruyarak günümüze kadar gelmiştir. Divanü Lugati't-Türk'te de "baş" kelimesinin kullanımı ve anlam genişliği günümüzdeki anlamlarıyla bağlantılıdır. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm; bir şeyin genellikle toparlakça ucu, herhangi bir nesnenin uç kısmı; başlangıç; arazide en yüksek nokta, yüksekte olan taraf, ileride olan, en önemli, en üstün; arpa, buğday, yulaf vb. ekinlerin tanelerini taşıyan kılçıklı bölümü ve yara anlamlarında "baş" Divanü Lugati't-Türk'te de kullanılmıştır.[48]

"Baş, kafa, ser" kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanılması özellikle kalıplaşmış ifadelerde anlamın değişmesine yol açmaktadır. Bu kelimelerin eş anlamlı olarak kullanılması bazı bağlamlarda mümkünken her zaman aynı anlamı

[48] Uçar, "'Baş, Kafa, Ser' Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve 'Baş' Kelimesine Divanü Lugati 'T-Türk Merkezli Bir Yaklaşım", s. 186-203

karşılamaları hususunda mümkün olmamaktadır. Bunun nedenleri arasında bağlamın sözcüğün anlamına olan etkisi düşünülmekle beraber bu sözcüklerin kısmi (bağlamsal) eş anlamlılığa örnek oluşturduğunu da söyleyebiliriz.

1.5.2. Eş Anlamlı Sözcüklerin Köken Bakımından Sınıflandırılması

Eş anlamlı kelimelere bir dilin kendi öz kelimeleri arasında, çok sık olmamakla, rastlanmakla beraber yabancı dillerden yapılan alıntılamalar yoluyla da rastlanmaktadır. Bugünkü dilde, her öğesi Türkçe olan eş anlamlı sözcüklerle birlikte (demek-söylemek) Türkçesiyle yabancı dillerden giren karşılıklarından oluşan biri yerli, diğeri yabancı olmak üzere (ilgi-alâka) ikisi bir arada yaşayan eş anlamlı sözcüklerle de karşılaşmaktayız. Türkiye Türkçesindeki eş anlamlıların köken bakımından aşağıdaki türlerini belirleyebiliriz.

1.5.2.1. Her Öğesi Türkçe Olan Eş Anlamlı Sözcükler

Bunlar genellikle eskiden beri yaşayagelen yerli sözcükler olup kullanım sıklılıkları çoğunlukla fazla olan sözcüklerden oluşmuştur.

duymak/işitmek/dinlemek/	çoğalmak/artmak
küsmek/darılmak/gücenmek	çoğaltmak/artırmak
demek/söylemek	doğru/düzgün
bıkmak/bezmek/usanmak	geri/arka
kaçınmak/çekinmek	

1.5.2.2.Türkçesi ile Birlikte Yabancı Öğeleri de Yaşayan Eş Anlamlı Sözcükler

Türkçesi ile Birlikte Yabancı Öğeleri de Yaşayanlar: Türkiye Türkçesinde bugün Dil Devrimi döneminde türetilerek dilde yerleşen pek çok sözcükle bunların Osmanlıcan gelen, yabancı dillerden giren karşılıkları bir arada yaşamaktadır.

etki/tesir	yüzyıl/asır
kapsam/şümul	anlaşma/muahede
uyruk/tabiyet	dilekçe/arzuhal
ilgi/alâka	olanak/imkân
görev/vazife	olasılık/ihtimal
öğrenim/tahsil	özgürlük/hürriyet

içermek/ihtiva etmek	içerik/muhteva
doğal/tabii	uğraş/meşgale
yapay/suni	çoğunluk/ekseriyet
sözcük/kelime	yazım/imlâ
kural/kaide	özel/hususi
mutlu/mesut	yüzyıl/asır

Osmanlıcadan gelen bu öğelerin yanı sıra batı dillerindeki karşılıkları ile yaşayanlar da vardır.

ilke/prensip	sorun/problem
etken/faktör	bunalım/kriz
ayrıntı/detay	simge/sembol
seçenek/alternatif	güncel/aktüel
güldürü/komedi	sömürgeci/emperyalist
eşcinsel/homoseksüel	saplantı/idefiks

Burada birkaçını vermekle yetinilen bu örneklerin bir bölümü [etken(âmil), sorun(mesele), bunalım(buhran), saplantı(fikri sabit) çiftlerinde olduğu gibi] Osmanlıca karşılıklarıyla bir arada yaşayagelmiş ve kullanılmıştır.

Değişik bilim ve sanat alanlarındaki terimlerde de sayıları binleri bulan Türkçeleştirilmiş terimler kullanılmaktadır:

atardamar/arter	gizilgüç/potansiyel enerji
toplardamar/ven	asalak/parazit
yapısalcılık/strüktüralizm	toplumsal/sosyal
izlenimcilik/empresyonizm	iletişim/komünikasyon
dilbilgisi/gramer	göstergebilim/semiyoloji
sözdizimi/sentaks	gerçeküstü/sürrealist

Bu öbekte yer alan örnekler temel söz varlığımıza kadar giren yabancı öğelerle bugün birlikte kullanılan Türkçelerini ve Dil Devrimi'nden sonra yerleşen karşılıklarla eş anlamlı çiftleri oluşturan örnekleri içermektedir.[49]

[49] Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, 126-129

ak/beyaz	kavram/mefhum
kara/siyah	anlam/mana
baş/kafa/kelle	ulus/millet
biricik/yegâne	özel/hususi
eski/köhne	mutlu/mesut
yabancı/ecnebi	mutluluk/saadet
güç/zor	güvence/teminat yaşam/hayat
ün/şöhret	sözleşme/mukavele
değer/kıymet	olanak/imkan
duygu/his	yenilgi/mağlubiyet
kıyı/sahil	antlaşma/muahede
doğru/dürüst	ilerleme/terakki
dil/lisan	saptamak/tespit etmek
boyunbağı/kravat	abartmak/mübalağa etmek
onarmak/tamir etmek	savunmak/müdafaa etmek
gidermek/izale etmek	tutuklamak/tevkif etmek
anı/hatıra	ertelemek/tehir etmek
önlem/tedbir	atamak/tayin etmek
sakınca/mahzur	onaylamak/tasdik etmek
konu/mevzu	üretmek/istihsal etmek
durum/vaziyet	tüketmek/istihlak etmek
deprem/zelzele	sorun/mesele

Bu öbekte yer alan eş anlamlılar, aynı türden pek çok örneğin ancak bir kaçıdır. Öbeklerdeki sözcükler incelenirse türetilen öğelerin tutunmaları açısından elde edilen başarı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır.[50]

[50] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 157-159

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIK VE BAĞLAM

2.1. Bağlam

Bağlam terimine açıklık kazandırarak konuya başlamak daha yerinde olacaktır. Sölüklerde bağlam: (Alm. Kontext, Fr. contexte, İng. context) 1. Bir dil bilimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz. Konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü. (İç bağlam, dil içi bağlam da denir.) 2. Duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinsel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tümü. (Dış bağlam, dil dışı bağlam da denir.)[51] şeklinde geçmektedir.

Üretimsel dilbilim, yapısal dilbilim tarafından yapılan çalışmaların yetersiz kaldığı 'dip yapı' sorunlarına bazı çözüm yolları getirdiği için, yöntem bakımından bir atılım sağlamıştır. Bununla birlikte, üretimsel dilbilim de, tıpkı yapısal dilbilim gibi, dar bir biçim kalıbı içinde sıkışıp kalmış ve bildirişmenin varlık nedeni olan anlam sorununa, ancak biçimsel oluk üzerinden yaklaşabilmiştir. Oysa bildirişim işlemi, yalnızca iki kişinin ağızları ve kulakları arasında var olan bir olgu değil, bu iki kişinin tüm yaşantılarını içeren bir eylem olduğundan, çok daha kapsamlı bir tutumun gerektiği, özellikle son birkaç on yılda daha da iyi belli olmuştur. Göstergelerin düzenlenişini inceleyen dizimbilim dalı ile anlamlarını inceleyen anlambilim dalı dışında uzun yıllardır pek ele alınmamış olan kullanımbilim dalı ön sıraya geçmeye başlamış gibidir. Böylece, göstergelerin hem düzenlenişini, hem de anlamlanışını içeren 'bağlam' kavramı önem kazanmaya başlamıştır. Bu bakımdan, yeni dilbilim çalışmalarına, henüz bir ad bulunmamış olmakla birlikte 'Bağlamsal Dilbilim' adının verilmesi yerinde gibi görülmektedir.

İşlevsel sözce denilen sözlü birim kişiler arası bildirişimde bulunulmak üzere daha önce kafada tasarlanmış bir sözün, karşıdaki insan üzerinde belli bir etkide bulunması amacı ile gerçekleştirilmiş bir biçimidir. Böyle bir bildiri biriminin başarılı olması için de karşıdaki kimse tarafından bunun doğru anlaşılması gerekir.[52] Anlaşmanın olması 'yaşantı ortaklığı' ile yani 'genel bağlam' yolu ile sağlanır.

[51] Berke Vardar, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yay., 2007, s. 31
[52] Özcan Başkan, **Bildirişim İnsan Dili ve Ötesi**, İstanbul, Multilingual Yay., 2003 s. 209

Yaşantı ortaklığı sözcüklerin bağlamda kazandığı anlamların derhal çözülmesine ve anlamlandırılmasına zemin hazırlayacak ve etkili bir iletişim sağlanmış olacaktır.

Sözcüklerin, sözcük öbeklerinin ve cümlelerin konuşma ya da metin içerisinde yanında bulunan diğer öğelere göre değişik anlamlar kazanmasına bağlam denir. Bütün sözcüklerin, söz öbeklerinin ve cümlelerin kendilerine özgü anlamları vardır. Ancak, bu anlamlar konuşma ya da metin içerisinde diğer öğelerin durumuna göre değişir. Örneğin kardeş sözcüğünün temel anlamı aynı anne babadan doğan ya da anne ve babalarından biri aynı olan çocuk demektir. Bu yanına gelen diğer öğelere göre pek çok anlam değiştirir.

'Babam küçük kardeşimle beni tiyatroya götürdü.' cümlesinde gerçek bir kardeşlik söz konusudur. 'Sevgili kardeşlerim! Sevgili vatandaşlarım!' cümlelerinde kardeş sözcüğü halka hitap için kullanılmaktadır.

'Değerli kardeşim Sacit Bey, sana bu mektubu İstanbul'dan yazıyorum.' cümlesinde kardeş sözcüğü yakın bir dostu belirtmektedir.

Kardeş kavgası, din kardeşi, kardeş payı, üvey kardeş, öz kardeş gibi tamlamalarda kardeş sözcüğü pek çok değişik anlam kazanır. Bu durum cümlelerde de görülür.

'Babayı dün öldürmüşler. Böylece ülke bir mafya liderinden daha temizlendi.' cümlesinde baba sözcüğü bir mafya liderini göstermektedir.

'Babayı dün öldürmüşler; çocukların üçü de öksüz kaldı.' cümlesinde baba sözcüğü bir aile reisini yansıtmaktadır.

Çoğu zaman aynı sözcük cümlelerin durumuna göre değişik anlamlar yansıtır:

- Yarın okula gelecek misin?
- Evet.
- Yarın okula gelmeyecek misin?
- Evet.

Bu konuşmada evet sözcüğü yanına gelen cümlelerin durumuna göre okula geleceğim, okula gelmeyeceğim diye bir olumlu bir de olumsuz anlam yansıtmaktadır.

Küçük yaştaki insanlara çocuk denildiği halde kimi zaman bu sözcüğün yanına gelen diğer öğeler çocuk sözcüğüne yetişkin insan ya da bebek anlamını verir.
Çocuklar bahçede oynuyorlar.
Çocuklar askere gitti.
Çocukları evlendirdik.

Anne çocuğu emziriyor.[53]

Cümlelerden de anlaşılacağı üzere çocuk sözcüğü değişik bağlamlar içinde, değişik anlamlar kazanmıştır. Bu durumda sözcüklerin tek başınayken karşıladıkları anlamların, sözcük cümlede kullanıldığında yanına gelen diğer kelime, söz grupları ile etkileşime girerek değişime uğradığı görülmektedir. Dil; maddi dünyanın bir soyutlaması olan sözcüklerin duygusal ve bilişsel değerleriyle bir bağlam içinde bir araya getirmesiyle oluşan, değişen, gelişen canlı bir varlıktır denilebilir.

2.2. Eş Anlamlılık ve Bağlam İlişkisi

Eş anlamlılık olarak adlandırılan kavram, öteden beri pek yerinde sayılmayacak bir terimle anlatılmıştır; çünkü hiçbir dilde, birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı, bütün bilginlerce benimsenen bir gerçektir. Bugün Türkçedeki göndermek ve yollamak ya da bezmek, bıkmak, usanmak örneklerinde olduğu gibi, tam aynı anlamda varsayılabilecek öğeler de aslında ayrı köklerden gelen, değişik gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşmış sözcüklerdir. Bu bakımdan, dilemek / istemek, çevirmek / döndürmek, darılmak / gücenmek / küsmek gibi eş anlamlıları, "yakın anlamlı öğeler" olarak düşünmek gerekir. Ancak, tam aynı anlamda olan boyunbağı / kravat; deprem /zelzele / yer sarsıntısı; değer / kıymet gibi eş anlamlı çiftlerinde birer öğe (kravat, zelzele, kıymet) yabancı kökenlidir ki, her dilde görülebilen bu durum, kuralı değiştirecek nitelikte değildir. Kaldı ki, genellikle yabancı kökenlilerle yerlilerin dilde kullanılışları sırasında -bunlar anlamca birbirine çok yaklaşmış bile olsa- kurdukları bağlantılar, bağdaştırdıkları öğeler açısından çoğunlukla ayrım vardır. Örneğin Türkçe baş ile Arapça kökenli kafa (asıl anlamı: başın arka bölümü), kimi kullanımlarına bakılarak eş değerli görülseler bile kafalı adam dendiği halde başlı adam denmemekte, kafasız yerine başsız kullanılamamaktadır. Ya da kullanıldıkları takdirde aralarıda bir anlam farkı oluşmaktadır. Yine Türkçedeki ak ile dile yerleşen beyaz (Ar.) tam eş anlamlı sayılabilecekleri halde beyaz kâğıt, beyaz peynir, beyaz çimento tamlamaları yerine ak kâğıt, ak peynir, ak çimento tamlamaları genelleşmiş değildir. Bu örnekleri olaylıkla çoğaltabiliriz.[54] Bu noktada karşımıza bağlam çıkmaktadır. Yalnız başınayken bütüncül eş anlamlı gibi görünen sözcüklerin cümle içerisinde kullanıldığında birbirinin yerini tam olarak tutmaması, eş anlamlılık

[53] Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, s. 393-394
[54] Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, s. 190-192

konusuyla bağlamın iç içe olduğunu, anlamın asıl belirleyicisinin tek başına kelimelerin olmadığını, bağlamın sözcüğün bilişsel ve duygusal değeri üzerindeki belirleyici etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Dilimizin yabancı asıllı kelimelerden tamamıyla temizlenmesini isteyenler "eş anlamlı" Arapça, Farsça kelimelerin bırakılmasını, hiç kullanılmamasını istiyorlar. Ancak bu istenirken eş anlamlılıkla bağlam ilişkisi dikkatlerden kaçırılıyor, dile yerleşen biri yerli diğeri yabancı eş anlamlılık özelliği gösteren iki sözcüğün sanki her durumda birbirinin yerine kullanılma imkânı varmış gibi yabancı sözcüğün dilden atılması isteniyor. Hâlbuki biraz sonra ele alacağımız örneklerde de açıkça görülüyor ki yürek-kalp, beyaz-ak gibi sözcük düzeyinde bütüncül eş anlamlı gibi görünen kelimeler bile her bağlamda birbirinin yerine kullanılmaya imkân tanımıyor. Dilde özleşme çabalarının bir sonucu olan bu eğilimin temelinde dilimize giren kelimenin millileştiğinin kabullenilmemesi yatmaktadır. Oysa dilimize giren kelimelerin ses bakımından artık millîleştiği ve bizim kelime hazinemizin bir zenginliği haline geldiği düşünülmelidir.

Konuyla ilgili olarak Talat Tekin, İskender Ohri'nin bir yazısından hareketle görüşlerini belirtiyor ve ulaştığımız sonucu destekleyen çıkarımlarda bulunuyor. İskender Ohri bir yazısında konuyla ilgili düşüncelerini şöyle belirtiyor: "Hiçbir dilde, bizdeki gibi, aynı kavram için hem Türkçesi, hem de Arapça ve Farsçası olmak üzere birkaç kelime yoktur, kullanılmamaktadır. Halk; gök, yürek, gebe, eşek derken bir azınlık sema, kalp, hamile, merkep diyor. Oysa en ileri diller olan Fransızca ile İngilizcede bir tek kelime var. Herkes gebe, eşek der. Başkası, kibarcası yoktur." Bu ifadeleriyle Ohri ak ve kara varken beyaz, siyah diyenlere, yürek varken kalp kelimesini kullananlara da şu sözleri söylüyor: "Bu bir dil zenginliği değildir. Dilimize çok zararı dokunmuş ve dokunmaktadır. Yabancı kelimeler Türkçe karşılıkların yerini almakta, bizimkiler kullanılmaz olmaktadır. Mesela kara, ak kelimeleri gibi. Hep beyaz, siyah kullanılmaktadır. Halk yürek kelimesini kullanırken, ne hikmetse şairler, yazarlar ve doktorlar hep kalp kelimesin, kullanıyorlar."

Bu ve benzeri düşünceler, kısmen haklılık payı olmakla birlikte, bizi eş anlamlılığın kullanılış nedenlerinden birine götürüyor: eubhemizm (örtmece). Türkçe gebe ve eşek kelimeleri yerine bazı durumlarda hamile ve merkeb kelimelerinin kullanılması veya yeğlenmesi dilbilimde "eubhemism" denilen "kaba ve hoş karşılanmayacak bir kelime veya deyimden kaçınma" isteğinden ileri gelir ve bu

olguya hemen her dilde rastlamak mümkündür. Ayrıca, Arapça asıllı hamile ve merkeb kelimeleri Türkçede anlam değişmesine uğramışlardır. Arapçada hamile kelimesi "taşıyıcı" anlamına gelir, merkeb de "eşek" değil, "gemi, vapur" anlamındadır.

Türkçe yürek ile Arapça kalp sözcüklerine gelince, sözlüklere bakılırsa bu iki kelime "eş anlamlı"dır. Ama gerçek böyle midir? İki kelimenin eş anlamlı sayılabilmesi için bunların her yerde birbiri yerine kullanılabilmeleri gerekir. Yürek ile kalp her yerde ve her durumda birbirinin yerini alabilir mi? Alamaz. Kalpsiz başka, yüreksiz başkadır. Herkesin bir kalbi vardır ama yürekli olanların sayısı fazla değildir. Hiç kimse sakatatçıya gidip "Bana bir kalp ver!" demez. Buna karşılık, kalp hastası denir, yürek hastası denmez. "Filancanın kalbi var" yerine "Yüreği var" diyemeyiz. Kalple ilgili deyimler pek boldur: kalp ağrısı "aşk acısı", kalbini açmak "birine sırlarını söylemek", kalbini çalmak "âşık etmek", kalbine girmek "sevgisini kazanmak", kalbine doğmak, kalbinden kopmak, kalp kırmak, kalp sektesi, açık kalp ameliyatı v.b. öte yandan yürek'le ilgili deyimlerimiz de az değildir: yüreği yanmak, yüreği yağ bağlamak, yürekler acısı, yürekten v.b. gibi. Bu "kullanış"tır. Sözlük anlamları birbirine eşit olan bu iki kelime birbirlerine ve dile hiçbir zarar vermeden, zarar vermek ne kelime, dili zenginleştirerek yaşamakta ve kullanılmaktadır.

Ak ile beyaz, kara ile siyah da böyledir. Beyaz peynir'e hiç kimse ak peynir demez. Öte yandan herhangi bir soruşturmadan veya hesap vermeden alnımızın beyaz'ı ile değil ak'ı ile çıkarız. Türkçe ak'ın pek çok mecazi anlamı olduğu halde, Arapça asıllı beyaz dilimizde daha çok gerçek veya sözlük anlamıyla kullanılır: beyaz peynir, beyaz zambak, beyaz şarap, beyaz ırk, beyaz perde, beyaz zehir v.b. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Ak Saray'da değil Beyaz Saray'da oturur. Beyaz kelimesi ile yapılmış başka deyimler de var: beyaz etmek veya beyaza çekmek "temize çekmek", beyaz "bir yazının temiz kopyası" v.b. gibi.

Türkçe kara ile Farsça asıllı siyah'ın da kullanılışları farklıdır. Kimleri beyaz, kimileri de siyah şarabı tercih eder. Renkli filmin karşıtı siyah-beyaz'dır. Kimyada ayrışmalar sonucu oluşan çökelti veya tozlar siyah kelimesi ile ifade edilir: asetilen siyahı, manganez siyahı, platis yağı v.b.gibi. Yanmış fildişinden elde edilen ince parçacıklara da fildişi siyahı denir. Görüldüğü gibi, siyah kelimesi dilimizde daha çok gerçek veya sözlük anlamında kullanılır. Türkçe kara kelimesinin pek çok mecazi anlamı vardır: kara gün, kara cahil, kara çalmak, kara haber, kara kuvvet, kara liste, kara yazı v.b.gibi. Bu kullanış farkı küçümsenemez. Ayrıca şunu da işaret

edelim ki beyaz ve siyah kelimeleri dilimizde uzun zamandan beri kullanılmaktadır ve daha önemlisi bunlardan birçok yeni söz de türetilmiştir: beyazımsı, beyazımtırak, bembeyaz, siyahımsı, siyahımtırak, simsiyah… Bu kelimeler Arabistan'da veya İran'da değil, Türkiye'de Türk halkınca yapılmış olup her gün kullanılıp durmaktadır.[55]

Verilen örnekler dikate alınacak olursa eş anlamlı olarak değerlendirilen sözcükleden yerli olanlar, dil içerisinde uzun süre kullanılmış ve birçok yeni anlam yüklenmiş olmasından olsa gerek, genellikle mecaz anlam kazanarak soyut anlam ve durumların ifadesinde kullanılmışlardır. Yabancı kökenli kelimeler ise daha çok gerçek anlamı ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Söz konusu kelimelerin her durumda birbirlerinin yerine geçememelerini sözcüğün kullanıldığı bağlam içerisinde yeni anlamlar yüklenmesiyle açıklayabilir, eş anlamlı sözcüklerin varlılığının dilin canlılığının bir delili olduğunu söyleyebiliriz.

[55] Talat Tekin, "Eşanlamlılık ve Kullanış", http://www.turkdiliveedebiyati.com/es_anlamlilik_ve_kullanilis_prof_dr_talat_tekin-t143.0.html

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIKLA İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

3.1. Yerli Dilbilimcilerin Eş Anlamlılıkla İlgili Yaklaşımları

Dil konusu gibi eş anlamlılık konusu da çok uzun bir süredir tartışılıyor; daha uzun bir süre, hatta sürekli olarak tartışılacaktır. Böyle olması da bilimsel bilginin elde edilmesi anlamında önemlidir; çünkü tartışmaya açılan konularda farklı fikirlerin, bakış açılarının her konuda olduğu gibi dil konusunda da gerçeklere, ortak görüşlere ulaşmada katkısının büyük olacağı yadsınamaz bir gerçektir.

Yerli dilbilimcilerimizden bazıları bir dilin kendi öz kekelimeleri arasında eş anlamlılığın olamayacağını, halk dilinde yabancı dillerden dilimize girmiş eş anlamlılık özelliği taşıyan kelimelerle yerli dildeki karşılıklarının arasında tam bir eş anlamlılığın olmadığını, dilin söz hazinesinde gerçekten eş anlamlı kelimelerin yaşayamayacağını iddia etmektedirler. Eş anlamlı oldukları sanılan kelimeler arasında daima ince bir anlam farkı bulunduğunu, bu farkların kullanışta açıkça ortaya çıktığını bazı örneklerden hareketle (ak-beyaz, kara-siyah) açıklamaktadırlar. Dilbilimcilerin bu görüşlerinin temelinde yabancı dillerden dilimize giren kelimelerin yerli kelimeleri unutturma kaygısı (hasta-sayrı) olduğu da düşünülebilir. Karşı grupta değerlendirebileceğimiz eş anlamlı sözcüklerin var olduğunu, bunların dilin bir zenginliği olduğunu iddia eden dilbilimciler ise yabancı dillerden dilimize giren ve eş anlamlılık özelliği gösteren bu kelimelerin artık millîleştiğini, Türkçenin ses ve gramer yapısına uyduklarını belirtmektedirler.

Bu konuda Ziya Gökalp düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: Karşı düşünenlerden bazıları diyorlar ki: "Siz, Osmanlı dilindeki Arapça ve Farsça kelimelerden yakınıyorsunuz. Oysaki halk dilinde de bu dillere ait birçok kelime vardır."

Gerçekten halkın konuşma dilinde Arapçadan alınmış birçok kelime vardır. Fakat halkın konuşma diline almış olduğu bu kelimeler, üst tabakaya mensup bilginlerle yazarların Osmanlı diline almış olduğu Arapça ve Farsça kelimelerden iki yönden farklıdır. Birincisi, halk dilinde eş anlamlı kelimeler yoktur. Halk, Arapçadan ve Farsçadan bir kelime aldığı zaman, onun eş anlamlısı olan Türkçe kelimeyi Türkçeden büsbütün atar: böylelikle dilde eş anlamlı kelimeler kalmaz. Mesela; halk 'hasta' kelimesini alınca 'sayru' sözünü, 'ayna' kelimesini alınca 'gözgü' sözünü,

‘merdiven’ kelimesini alınca ‘baskıç’ sözünü tümüyle unutmuştur. Gerçi bazen halkın, Arapçadan ve Farsçadan aldığı kelimeler yanında, Eski Türkçelerini de koruduğu görülüyor.

Fakat bu durumda da yine eş anlamlı kelimeler ortaya çıkmaz; çünkü Arapçadan ve Farsçadan alınan kelimenin veya Eski Türkçe kelimenin anlamında bir değişiklik meydana gelerek, ikisi arasındaki eş anlamlılık ortadan kalkar. Mesela, siyah ve beyaz kelimeleri alındıktan sonra, kara ve ak kelimeleri Türkçede kalmış. Fakat ne siyah kelimesini kara kelimesinin ne de beyaz kelimesini ak kelimesinin eş anlamlısı sayamayız. Çünkü halk siyahla beyazı maddiyatta, kara ile akı maneviyatta kullanıyor. Mesela, siyah yüzlü bir adamın alnı ak olabilir. Beyaz çehreli bir adamın yüzü kara çıkabilir.

Bazen de halkın Arapçadan ve Farsçadan aldığı kelimelerin Türkçesi zaten olmadığı için eş anlamlılığa hiçbir neden bulunmaz. Abdest, namaz, Kur’an, cami, ezan kelimeleri gibi. Bilginlere ve edebiyatçılara gelince bunlar hem Türkçe kelimeleri hem de bunların Arapça ve Farsça karşılıklarını tamamen aynı anlamda kullanırlar. Böylece onların Türkçesinde her özel anlam için bir Türkçe, biri Arapça ve biri Acemce olmak üzere en az üç söz vardır. Mesela; su, ab, ma, gece, şeb, leyh, ekmek, nan, hubz, et guşt, lahm gibi Osmanlı dilinde mutlaka her anlak için üçer eş anlamlıdan oluşan böyle bir teslis (üçleme) vardır: bazı anlamların Arapçada birçok karşılıkları bulunduğu için bu gibi anlamların eş anlamlıları doğal olarak üçten fazla bulunur: arslan, şir, esed, gazagver, haydar, zırgam gibi.

İkinci olarak halk Arapçadan, Farsçadan ve diğer yabancı dillerden aldığı kelimeleri söyleniş yahut anlam bakımından bozar, yani kendine mal eder.

Söyleyiş bakımından bozmaya örnek: haste: hasta, hefte: hafta, nerdüban: merdiven, çarcube: çerçeve, gavga: kavga, berke: makara, zukak: sokak, pare: para. Anlam bakımından bozmağa örnek “Haste” kelimesi Farsçada “birisi tarafından yaralanmış” anlamında iken Türkçede “mariz” karşılığında kullanılmıştır. “Şafak” Arapçada “batı ufkunun anlam kızıllığı” anlamında iken Türkçede “doğu ufkunun sabah kızıllığı” anlamını almıştır. “Şafak sökmek” deyiminde olduğu gibi Farsçada “hace” kelimesi “efendi” anlamındadır. Bu kelime Türkçede hem söyleyişini değiştirerek “hoca” şeklini almış ve hem de anlamını değiştirerek “halk fıkıh bilgini” ve “okul öğretmeni” anlamlarını almıştır. Farsça “bazar” kelimesi, “b” ile söylenir ve “çarşı” anlamına gelen bir kelime iken Türkçede “p” ile söylenen ve hem cumartesiden sonra gelen günün adı, hem de belirli günlerde belirli yerlerde kurulan

günlük panayır demek olan "pazar" şekline girmiştir. "Pazarlık" kelimesi de bu son biçimden doğmuştur.

"Pare" kelimesi Farsçada "kısım, parça" anlamında iken Türkçede "para" şeklini almakla beraber, "alışveriş" aracı olan madeni veya kâğıt para anlamını almıştır. Bazı kelimeler, görünüşte, eski anlamını korumuştur. Fakat bu kelime ile yapılan tamlamalar incelenirse bu gibi kelimelerde de anlamca farkına varılması güç değişiklikler meydana geldiği anlaşılır: Meselâ, "abdest" kelimesi ve anlamca değişmemiş görünür. Oysaki bu kelimenin başındaki "a" harfi uzunluğunu kaybettiği gibi, sonundaki "t" harfi de konuşma dilinde düşmüştür. Bundan başka "büyük aptes" ve "küçük aptes" gibi tamlamalar gösteriyor ki anlamca da bir değişikliğe uğramamıştır.

Demek ki, halk, aldığı kelimeleri kendisine mal ediyor. Öncelikle "her anlamın yalnız bir kelimesi olmalıdır" ilkesine uyarak, eş anlamlıları kabul etmiyor ve dil'i, her kelimesi görevi belli bir organ niteliğinde bulunan gerçek bir organizma biçiminde koruyor. Tabiî, bu işi halk bilerek ve düşünerek yapmıyor; tabiî bir içgüdü ile bilinçsiz bir biçimde yapıyor. Halk dilindeki, her kelimenin, mutlaka, diğer kelimelerden ayrı bir anlamı vardır. Ve halkın düşünce alanına girmiş olan, fikir ve hisle ilgili her anlamın da mutlaka bir kelimesi vardır.

Bilginlere ve edebiyatçılara gelince; bunlar halkın kendisine mal etmek için yaptığı ve değişiklikleri, bozma saymışlar ve halkın Arapça ve Farsça kelimeleri gerek söyleyiş, gerek anlam bakımından değiştirerek meydana çıkardığı kelimelere bozulmuş kelimeler adını vermişlerdir. Bilginlerin bozulmuş kelimeler, adıyla yazılmış kitapları incelenirse, görülür ki, onlara göre kelimenin doğruluğu Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçede aldıkları biçimlerde değil, gerçekte ait oldukları dildeki eski biçimlerinde kullanmaktır. Bu görüşe göre, Osmanlıcanın hiçbir bağımsızlığı, hiçbir kelime mal etme yetkisi yoktur. Daima kelimeler, gerek söyleniş gerek anlam bakımından eski biçimlerine dönüştürülmesi hatta kelimelerin yazımları da mutlaka bu eski biçimlerine göre yazılmalıdır. Bu görüşün daha iyi anlaşılması için bir olayı örnek olarak anlatacağım.

Bir zaman, üniversitede felsefe terimlerini belirlemek için ilmi bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyonda kelime bilginlerinden biri "dikkat" kelimesinin "attention" kelimesinin karşılığı olmayacağını ileri sürdü: Güya "dikkat" kelimesi, "dakik: ince" sıfatından türediği için "incelik" anlamında imiş.

Bu iddiaya karşı: “incelik” kelimesi varken, bu anlama gelen “dikkat” kelimesine gerek yoktur. Fakat halkın kullandığı anlamda olmak üzere, “bu kelime dilimizin atılması mümkün olmayan en gerekli bir unsuru olmuştur” denildi. Fakat itiraz eden kabul etmedi: “Dikkat kelimesi, daima ‘incelik’ anlamında kalacaktır. Halkın kullandığı tabirleri, bilim kabul edemez. Doğru olan kelimeler, kelimelerin eski biçimleridir. Kelimelerin gerçek anlamları kullanılışa değil, köküne bakarak bilinir. Buna göre ‘attention’ kelimesine başka bir karşılık aramalıdır” cevabını verdi. Bu esasa dayanarak, kelime bilginleri “attention” kelimesine karşılık aramaya başladılar. Birisi “tahdik” kelimesini ileri sürdü. Bir diğeri “iltifat” kelimesini önerdi.

Güya “tahdik” kelimesi “göz bebeği” anlamında olan “hadeka”dan gelirmiş. Dikkatte de özellikle etken olan “göz bebeği” imiş. “İltifatın” Arapçadaki anlamı da”göz ucuyla bakmak” imiş. “İltifat” kelimesi, dilimizde başka anlamdadır denildi. Öyle şey olmaz; Arapça, Farsça kelimeler bizim dilimizde eski asıllarını ve doğruluklarını koruyacaklardır. Halkın bilgisizce yaptığı bozmalara galatat denilir. Bunların hepsini terk ederek, kelimelerin eski ve asıl biçimlerine dönülmek gerekir diye cevap verildi.

Görülüyor ki halk aldığı kelimeleri söyleyiş ve anlam bakımından kendisine mal ettiği halde, kelime bilginleri bu benimseyişin karşısındadırlar. Halka göre yaygın hale gelmiş olan bozulmuş kelime, aslına uygun sözcüğe tercih edilir. Bundan başka, halka göre, yurdumuzda bağımsızlık ve egemenlik ancak Türk dilindedir. Bu dile giren Arapça ve Acemce kelimeler, Türk dilinin egemenliği altına girerek, onun fonetiğine ve leksikolojisine uyarlar. Politik kapitülasyonlar, politik bağımsızlık ve egemenliğe aykırı olduğu gibi, dil ile ilgili kapitülasyonlar da dilin bağımsızlık ve egemenliğine aykırıdırlar. Fakat yine belirtelim ki halk bunu bilinçli bir biçimde düşünmüyor. Arının bal yapması gibi, bilinçsiz olarak ve içgüdüsüne göre yapıyor.

Bilginlere göre, aksine bağımsızlık ve egemenlik ancak Arapça ve Farsça kelimelerde vardır. Biz, onların bağımsızlık ve egemenliğine aslına ve doğruluğuna saygı göstermek zorundayız. Bizim dilimize gelince o zaten yüzde doksan dokuz Arapça ve Farsça kelimelerden oluştuğu için, bağımsızlık davasında bulunamaz.

Görülüyor ki, dilde Türkçülüğün ilk işi kelime bilginlerinin görüşlerini reddederek, halkın bilinçsiz bakış tarzını Türkçenin temeli diye kabul etmektedir. Buna göre, Türkçülerce, Osmanlıcıların doğruları bozulmuş ve bozulmuşları doğrudur. Hatta imlâda da, bu bozulmuşları söylenildikleri gibi yazmak Türkçülüğün bir ilkesidir. Bu esası yabancı kelimelere de uygulayarak kelime bilginlerinin sigara,

jaket, Evropa biçiminde yazdıkları bu kelimeleri, halkın söyleyişine uyduracak cigara, ceket, Avrupa yazmak gerekir.[56]

Anlaşıldığı üzere Ziya Gökalp konuya öz Türkçecilik açısından yaklaşıyor ve yabancı dillerden giren kelimelerin artık Türkçeleşmiş kelimeler olarak değerlendirilmesini doğru buluyor. Yabancı dillerden dilimize giren kelimeler dilimizde tutunabiliyorsa bunlara halk mutlaka kendi damgasını vurmuş olmalıdır. Ses bakımından Türkçenin fonetiğine uydurulan sözcüklerin artık dilimizin bir zenginliği olarak değerlendirilmesinin yerinde olacağı kanısındayız. Bir de bu sözcükler anlam aralarının adlandırılmasında bir işlev yüklendiğinde varlıkları dil açısından bir yük oluşturmayacaktır. Aksine dilin canlılığını koruyacak ve anlatım olanaklarını geliştireceklerdir. Ak ve kara örneklerinde gördüğümüz gibi eş anlamlı gibi görünen kelimelerden biri daha çok maddi kullanımlarda, diğeri manevi anlatımlarda kendine yer bulmaktadır. Dolayısıyla bu alıntı, bir özenti alıntısı olmaktan çıkmış bir bilgi alıntısı halini almıştır.

Dil çalışmalarında bugüne değin pek çok ele alınmış, işlenmiş olan eş anlamlılık (synonymie) sorunu ve çeşitli dillerdeki belirtileri ile eş anlamlılar, bir yazı dilinin eskiliğini, doğuş tarihini kestirmede önemli ipuçları vermekte ve bir ölçü olarak kullanılabilecek nitelik taşımaktadır. İlk yazılı ürünleri VIII. yüzyıldan öncesine gitmeyen Türk yazı dilinin çok daha eskilere uzandığı konusunda başka anlambilimi ölçülerinden yararlanarak varılan yargının bu açıdan da desteklenebileceği, eş anlamlıların da bu konuda yardımcı olabilecekleri görülür.

Bilindiği gibi, eş anlamlı ya da anlamdaş dediğimiz öğeler (İng. Synonyms, Fr. synonymes, Alm. Synonymwörter) adları her ne kadar eş anlamlı ise de birbirinin tam eşi anlamına gelmezler. Her dilde görülen eş anlamlılar arasında kimi zaman oldukça büyük, kimi zaman pek küçük anlam farkları vardır. Bu bakımdan bu gibi öğelerin yakın anlamlı kelimeler olarak tanımlamak daha doğru olur. Kaldı ki dilin başlangıçta bir kavramı bir ses birleşimi ile (bir kelime ile) karşıladığı, tıpatıp aynı anlama gelen iki öğenin bulunamayacağı, benimsenen ve akla en uygun gelen görüştür.

Gökalp Türk dilini özleştirme adına yapılan çalışmaların dile zarar verdiğini belirtirken Türk zevkiyle birleşen, Türk tarihinin malı olan bu kelimelere sahip çıkılması gerektiğini belirtmiştir. Halk, aldığı kelimeleri öncelikle ses bakımından

[56] Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Konya, 1. Baskı, Tuna Yayınları, 2009, s. 104-108

kendisine mal eder, böylelikle bu kelimelerin her biri Türkçenin kelime hazinesinin birer üyesi haline gelir. Dile giren bu kelimeler 'her anlamın yalnız bir kelimesi olmalıdır' ilkesinden hareketle eş anlamlılık oluşturmaz. Halk dilindeki, her kelimenin, mutlaka, diğer kelimelerden ayrı bir anlamı vardır. Ve halkın düşünce alanına girmiş olan, fikir ve hisle ilgili her anlamın da mutlaka bir kelimesi vardır. Bu nedenle dillerde tam eş anlamlılık durumu söz konusu edilemez.

Gerek dilimizde gerekse başka dillerde bugün yerli kelimler arasında birbiri ile aşağı yukarı eş değerli duruma gelmiş öğelere rastlanmaktadır. Yalnız tam eş anlamlı diyebileceğimiz öğeler gerçekten seyrektir. Ünlü anlambilimci St. Ullman de bu türden öğelerin çok seyrek görüldüğüne değinir. Azeri Türkçesinin anlambilimi üzerinde durmuş olan A. Gurbanov (Muassir Azerbaycan Dilinin Semasiologiyası, Bakı, 1964, s.34) dildeki eş anlamlıları mutlak ve nisbî olmak üzere ikiye ayırmakta Azerbaycan Türkçesindeki yel-külək, gurd-canavar gibi, tam aynı anlamda kabul ettiği öğelere de değinmektedir ki, bunlar tam eş anlamlı sayılamayacaktır. Bugün dilimizde tam eş değerli gibi görünen iki öğeden meydana gelmiş baş-kafa eş anlamlı çifti de kullanılış yeri dikkatle incelenirse tam eş anlamlı sayılamayacak durumdadır. Bütün eş kullanılışlarına rağmen örneğin; başına dert açmak yerine kafasına dert açmak'ın kullanılamayacağını, kafasız yerine başsız kafalı yerine başlı denilemeyeceği açıktır. Tıpkı bir öğesi (kafa) Arapçadan alınan baş kafa çifti gibi ay ışığı-mehtap, boyunbağı-kravat, güç-kuvvet, değer-kıymet, yürek-kalp, deprem-zelzele biçiminde kurulmuş olan ve anlamca birbirine yakın ya da tıpatıp eş görülen öğeler incelenirse bunların değişik dillerden gelme oldukları görülür.

Göndermek ve yollamak kelimelerinin her ikisi de Türkçedir. Bu örnek eş anlamlıların tamamıyla aynı anlamı veremeyeceğini ileri süren bilginlerin ve bunu mantık açısından ispatlayan N. Goodman'in görüşlerinin tersine bugün Türkiye Türkçesinde tam eş anlamlı görülmektedir: Bir adam yollayın- bir adam gönderin; Para göndermiş- para yollamış örneklerine dikkat edilmelidir. Hemen belirtmeliyiz ki bu kelimeler üzerinde adbilimi (onomastik) yönünden girişilecek bir inceleme, tıpkı bugün birbirine çok yakın ya da birbirinin eşi izlenimini veren başka eş anlamlılarda olduğu gibi bunların da eskiden farklı anlamlarla değişik kullanılış yerlerinde kullanıldıklarını gösterecektir.

Gerek bu örnek gerekse buna yakın nitelik taşıyan ötekiler üzerinde yapılan incelemelerin sonucunda varılacak yargı şöyle özetlenebilir: Aynı kavram alanından, yakın kavramların temsilcisi kimi öğeler, genellikle uzun bir süre içinde ve doğal

olan anlam olayları sonucunda anlamca eş değerli duruma gelmektedir. Göndermek ve yollamak öğelerinin Türkiye Türkçesinde ve ona yakın kimi lehçelerde bugün tam eş anlamlı duruma gelmiş olmaları bunun tanığıdır.[57]

Dünyanın her dilinde eş anlamlı (Fr. synonyme, İng. Synonym) olarak adlandırılan öğeler bulunmakta, ancak bunlar birbirinin eşi olmayıp yalnızca yakın anlama gelen sözcük niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan, böyle sözcüklere verilen ad (Yun. sün'ile, birlikte, eş ve onoma 'ad' sözcüklerinden oluşmuştur) temelde doğru bir adlandırma sonucunda doğmuş değildir.[58]

Anlamları aynı veya yakın olup içerdikleri ses ve yapılarıyla birbirine benzeyen bu eş anlamlı kelimelere dilbilimciler, 'Hiçbir kelime anlam bakımından bir başka kelime ile anlamdaş olamaz' diyerek bir değerlendirmeye gitmezler. Onlara göre eş anlamlı kelimeler arasında az da olsa bir anlam inceliği vardır. Bu düşünceyle Türkçe Sözlük'ün ilk baskısını hazırlamış bir kişi olarak tanıdığımız M. Ali Ağakay, eş anlamlı kelimeleri içine alan sözlüğüne 'Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü' adını vermiştir. M. Ali Ağakay, çalışmasının ön sözünde 'Fakat anlamca yakın olan öyle kelimeler vardır ki yan yana getirilip tanımları dikkatle karşılaştırılmadan aralarındaki ince ayrımlar kavranılamaz.' demektedir.

Anlam bilimini incelerken Batılı dil bilimcilerin eş anlamlı kelimeler üzerinde ileri sürdükleri düşünceleri veren Doğan Aksan, kitabının 'Eşanlamlılık' ve 'Türkçede Eşanlamlılık' bölümlerinde bu konuyla ilgili olarak dil bilimcilerin, kelimelerin anlam bakımından tam eşi olamayacağı görüşünde birleştiklerini belirtir.

Eş anlamlı kelimeleri konu alan, kitaplarında, makalelerinde genellikle eş anlamlı terimini benimseyen ve yukarıda söz konusu ettiğimiz hususları tartışan başka araştırmacılar da vardır. Onların eş anlamlı ve eş anlamlılık terimlerini tercihlerinde Batı dillerindeki karşılığı olan 'sinonim' teriminin yapısı ve bildirdiği anlam etkili olmuştur. Hatta eşanlamlı ve eşanlamlılık biçiminde bitişik yazmada da sinonim teriminin rolü vardır.

Anlamları aynı veya yakın kelimeler diye tanımladığımız bu sözlerle ilgili olarak M. Ali Ağakay, dört bine yakın örnek derlemiştir. Ancak anlam incelikleri örnek cümlelere dayandırılmadığından verilen yargılar kişisel kalmıştır.

---

[57] Aksan, "Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yaralanma", 1-14

[58] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 68-73

Dilbilimcilerin belirttiği gibi *küsmek, gücenmek; sıyrılmak, kurtulmak; söylemek, demek; uydurma, düzme; acıklı, dokunaklı; kıtlık, yokluk; tanıdık, bildik* gibi Türkçe köklere dayanan bu örneklere anlam eşliğinden çok gerçekten anlam yakınlığı vardır.

Birkaç örnek de biri Türkçe, ötekisi yabancı kökenli kelimelerden verelim. *ak, beyaz* (Ar.); *al, kırmızı* (Ar.); *işsiz, avare* (Far.). Bunlara her ikisi de yabancı kökenli olan eş anlamlı örnekleri de ekleyelim. *hemen*, (Far.), *ani* (Ar.); *arzu* (Far.), *heves* (Ar.); *hekim* (Ar.), *doktor* (Fr.).

Biraz da aşağıdaki örneklere bakalım. Bunlar, biri yabancı kökenli ötekisi Türkçe olan, daha çok isim soylu biçimlerdir. *yanıt-cevap, kelime-sözcük, ilmî-bilimsel, tecrübe-deneyim, doğal- tabiî* gibi iki söz birlikte bir kavrama ad olmaktadırlar. Türkçeleştirme çalışmalarını sonucu olarak ortaya çıkan ve sayıları küçümsenemeyecek ölçüde olan bu biçimlerin bir bölümünde, örnek olarak *muallim-öğretmen, celse-oturum, vekil-bakan* gibi yabancı kökenli olan eski karşılık giderek unutulmuş ve Türkçesi yaygınlaşmış, böylece bir kavram bir adla karşılanmıştır. Ancak aşağıda örneklerini vereceğimiz bir kısım kelimede ise, bu sorun çözülmüş değildir. Hemen her iki biçim de aynı sıklıkla kullanılagelmektedir.

Konu ile ilgili örneklerin birkaçını şöylece sıralayabiliriz: *eleştiri-tenkit* (Ar.), *yarar-fayda* (Ar.), *güncel-aktüel* (Fr.), *yazın-edebiyat* (Ar.),*bildiri-tebliğ* (Ar.), *güldürü-komedi* (Fr.) vb.

Örneklerden de anlaşıldığı gibi bunlar, aralarında farklı anlam inceliği bulunmayan ve daha çok bir kavramı karşılayan iki ad durumundadır. Eğer bu tür örnekler arasında zamanla bir anlam inceliği söz konusu olursa ve her iki şekil de dilde varlığını sürdürürse, o zaman bir eş anlamlılıktan bahsedilebilir. Nitekim bu yolda konunun tek tük örneklerine rastlamaktayız.

Aradan 150 yıl geçmesine rağmen soruna köklü ve inandırıcı çözümler getirilememiştir. Bugün Batı'dan alınan yeni kelimelerle konu daha da karmaşık bir durum almıştır.

Aralarında herhangi bir anlam inceliği bulunmayan, Doğu ve Batı kültürlerinin etkisiyle dilimizde yer alan bu tür kelimeleri şuurlu olarak ele alan bilginlerden biri Şemseddin Sami'dir. 3 Şubat 1314 (15.3.1898) tarihli Sabah gazetesine yazdığı 'Türkçemizin Envaı' adlı makalesini müteradif diye adlandırdığı eş anlamlı kelimelere ayırmıştır.

Ziya Gökalp, Yazı Dili ve Konuşma Dili adlı makalesinde dilin anlaşılır ve canlı bir yapıya kavuşabilmesi için aşılması gereken engellerden söz ediyor. Bu engellerden biri üç biçimde kurulan, yapıları ve dayandıkları diller farklı olan tamlamalardır. İkincisi, eş görevdeki çeşitli yabancı eklerdir. Bunlar farklı doğu dillerinden alınmış olmalarına rağmen aynı görevde kullanılmaktadırlar. Bu engellerden üçüncüsü ise, aynı anlama gelen ancak kaynakları ve imlâları farklı olan kelimelerdir. Bu tür kelimeler Osmanlı Türkçesinde pek çoktur ve bir arada kullanılmalarında da bir sakınca görülmez.

Ziya Gökalp, örnek vermeden ortaya koyduğu bu düşüncelerini yapılan bir itiraz üzerine 'Halk Lisanına Girmiş Arapça ve Acemce Kelimeler' adlı makalesinde tekrarlar. Ancak bu kez düşüncelerini daha ayrıntılı olarak ele alır ve bunları pekiştirmek için örnekler de verir.

Görüldüğü gibi Ziya Gökalp Türkçenin tabiî yapısını, Osmanlıcadaki gereksiz kelime fazlalığını belirttikten sonra hiçbir etki altında kalmadan geçmişten gelen aksaklıkları objektif bir biçimde tespit ediyor.

Onun belirttiği bu esasları dikkate aldığımızda günümüzde Türkçenin içinde bulunduğu durumu daha kolay değerlendirmek mümkün olmaktadır. Aslında bugünkü durum tarihten gelen bir gelişmenin değişik bir evresidir. Eskiden de birçok kelime bir kavrama ad olarak verilmekteydi. Ancak güdülen amaç farklıydı. Günümüzde bir kavramın birden çok kelimeyle karşılanması meselesinde ise, amaç değişmiş, Türkçeleştirmeye gidildiğinde böyle bu yol açılmıştır.

Önerilen Türkçe karşılıkların yerine gene eski şekillerin hâkim olduğu durumlar da olmuştur. *organ (örgen), cefa (üzgü), meclis (kamutay), millet vekili (saylav), adalet (tüze), makam (onur), şiir (yır)* vb. Bu kelimeler dışında kalan bir bölüm örnekte ise, her iki şekil de yan yana kullanılagelmektedir. *alâka-ilgi, mana-anlam, mani-engel, emniyet-güvenlik, imalât-yapım, faaliyet-etkinlik, hürriyet-özgürlük, itibarî-saymaca, kabiliyet-yetenek, kafiye-uyak, mesul-sorumlu, netice-sonuç, şahsiyet-kişilik* vb.

Bu örnekler arasına yer yer Batıdan gelen karşılıklarda katılmış, problem biraz daha büyümüştür. *maksimum-azamî, minimum-asgarî, orijinal-özgün, aktüel-güncel* vb.

Genel dilde bir kelimeye birden çok karşılığın bulunduğu örneklerin sayısı az değildir. *edebiyat-yazın, seçenek-alternatif, kapital-sermaye, ilmî-bilimsel, faydalı-yararlı, özel-hususî, özellik-hususiyet, uyarma-ihtar, hüküm-yargı* vb.

Genel dilde ve terim düzeyinde birkaç örnekle açıklamaya çalıştığımız bu durumun pek iç açıcı olmadığını belirtmek gerekir. Çözüm, Türkçecilik yönünde yapılacak samimî, bilimsel ve akılcı çalışmalarda, dilin kurallarına uymaktır. Belki bu tür örnekler arasında *(heyet-kurul)* zamanla eş anlamlılık özelliği kazanacak kelimeler de olacaktır. Ancak şu safhada bir yargıya varmak biraz erken olur. Dolayısıyla yeni türetilmiş Türkçe kelimeler ile bunların eski karşılıklarını eş anlamlılık konusu içinde değerlendirmemek gerekir.[59]

Toklu da konuyu ele alırken bir kavrama bir sözcük ilkesinden hareketle konuyu örneklerle de destekleyerek eş anlamlılığın çok sık görülmeyen bir durum olduğunu, eş anlamlı gibi görünen öğelerin aslında yakın anlamlı olduğunu belirtir. Ona göre genellikle bir dilde eş anlamlı sözcükler çok azdır. Eş anlamlı gibi görünen pek çok sözcük gerçekte eş anlamlı değil, yakın anlamlıdır. Yıl-sene, okul-mektep sözcüklerine tam olarak eş anlamlı diyemeyiz. Örneğin birçok dilbilgisi kitabı da ak-beyaz, kara-siyah, kalp-yürek gibi sözcükleri eş anlamlı sözcükler olarak kabul eder. Oysa bunların anlamları ve kullanım alanları çoğu zaman farklıdır.

"Ak akçe kara gün içindir." atasözünün yerine "Beyaz akçe siyah gün içindir." diyemeyiz. Bunun yanı sıra "ne yürekli adam" yerine "ne kalpli adam" demek de gülünç olur. Bu nedenle eş anlamlı sözcükleri belirlerken çok dikkatli olmak gerekir. Eş anlamlı gibi görünen sözcüklerin çoğu gerçekte yakın anlamlıdır.[60]

Eş anlamlılık, geleneksel çalışmalarda aynı kavramı farklı sözcüklerin karşılaması biçiminde tanımlanıyordu. Ancak günümüzde iki ayrı göstergenin tamamıyla aynı anlama geleceği görüşü pek kabul görmemekte, bazı göstergelerin yakın ya da benzer anlam taşıyabileceği düşünülmektedir. Eş anlamlılık, bir dile başka bir dilden alınmış veya girmiş olan sözcüklerle o dilin sözcükleri arasında söz konusu olabilir. Günümüz Türkçesinde Osmanlıca veya bazı batı dillerinden alınan sözcüklerle, Türkçe kökenli olanları arasında eş anlamlılık görülmektedir: hürriyet / özgürlük, sebep / neden, misal / örnek, ihyitaç / gereksinme, fert / birey, cemiyet / toplum, hâkim / yargıç, doktor / hekim, rejisör / yönetmen vb. Türkçede eş anlamlı oldukları sözcüklerin birçoğunun birbiri yerine kullanılamayacağı da bir gerçektir. Türkçede ak ve beyaz genellikle eş anlamlıymış gibi görülse de birbiri yerine pek kullanılamaz.[61]

---

[59] Zülfikar, "Eş Anlamlılık ve Ziya Gökalp'ın Eş Anlamlılık ile İlgili Düşünceleri", s. 1-7
[60] Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, s. 383-384
[61] Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 97-98

3.2. Yabancı Dilbilimcilerin Eş Anlamlılıkla İlgili Yaklaşımları

Dilin başlangıçta bir kavramı bir ses birleşimi ile (bir kelime ile) karşıladığı, tıpatıp aynı anlama gelen iki öğenin bulunamayacağı görüşü N. Goodman tarafından mantık açısından ispatlanmıştır. Bu sorun üzerinde öteden beri durulmuş A. Carnoy her ikisi birlikte yaşayan eş anlamlılar arasında devamlı bir savaş, bir çekişme bulunduğuna dikkati çekerek bunlar arasında çok hafif de olsa anlam farkı olduğuna değinmiştir. L. Bloomfield de dildeki her öğenin belli ve kesin bir anlamı olduğunu belirttikten sonra, eğer bu öğeler biçim yönünden farklı iseler anlamlarının da farklı olması gerektiğini ileri sürer. Her dilde kullanılan eş anlamlılar arasında göze batıcı farklar bulunduğunu söyleyen ve bunları dokuz bölümde toplayan W.E. Collinson'un saptadığı farklar arasında bir kelimenin ötekine oranla daha çok genelleşmiş ya da ötekine göre daha duygusal oluşu, birinin ötekinden daha çok, bir uzmanlık alanıyla ilgisi bulunması ya da eş anlamlılardan birinin çocuk diline ait olması gibi özellikler vardır. Örneğin İngilizcede 'baba' anlamına gelen iki eş anlamlıdan biri (daddy) çocuk diline aittir. Öteki de genel dilin kelimesi 'father'dir. N. Goodman iki adın hangi durumlarda aynı anlamı taşıdıkları sorusunu sormakta, bu soruya pek çok ve çok çeşitli cevaplar verildiğini belirttikten sonra bunlardan hiç birinin yeterli olmadığını ileri sürmektedir.[62] Eş anlamlı gibi görünen bu kelimeler arasında bir anlam farkının olduğu bunun da kendini kullanışta ortaya koyduğu görülmektedir. Her sözcük her bağlamda birbirinin yerini alamamakta, sözcüklerin duygu değerleri, soyut anlam kazanmış olmaları tercihi etkilemektedir.

Günümüzde dilciler tarafından genel olarak birden fazla kelimenin aynı kavramı yansıtamayacağı düşünülerek "bir kavrama bir kelime" ilkesi benimsenmektedir. Bu durumda tam olarak eş anlamlı sayılabilecek kelimelerin mevcudiyetinden ziyade, yakın anlamlı kelimelerin var olduğu düşünülmekle birlikte, her ikisi de yaşayan eş anlamlı kelimeler arasında hafif de olsa bir anlam farkı bulunduğu veya farklı kullanımlarına sahip olduğu, A. Carnoy, W. E. Collinson, N. Goodman gibi bilim adamlarınca belirtilmiş ve eş anlamlılık konusunun felsefe ve mantık açılarından önemi üzerinde durulmuştur.

60'lı ve 70'li yıllarda Katz ve Fodor'un yaptığı gibi üretici semantiğin etkisi ile karmaşık söz birimlerin (leksemlerin) semantik olarak "daha evvel mevcut olan"

[62] Aksan, "Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yaralanma", 1-14

özelliklerini gösterme metodu ile çok yaygın olarak anlam veya bileşen çözümlemeleri (componential analysis) yapılmıştı. Tabiî olarak bu yöntem eş anlamlıları göstermek için de kullanılmıştır.

Eş anlamlılık meselesi, Peşkovskiy'in çalışmaları öncülüğünde Rus dilbilimcileri tarafından 1920'li yılların sonlarından itibaren dikkat çekmeye başlamış ise de bu Türk lehçelerindeki eş anlamlılık meselesi, ancak 1950'li yıllardan itibaren ele alınmaya başlanmıştır. Rus dilbilimcilerin çalışmalarında eş anlamlıların leksik ve gramatik olarak iki grupta ele alınması geleneği görülmektedir. Gramatik eş anlamlılarda morfolojik ve sentaktik olmak üzere iki ayrı grupta incelenmektedir.

Rus dilbilimcilerin çalışmalarından sonra diğer Türk lehçeleri ile beraber Oğuz grubu Türk lehçelerinde de eş anlamlılarla ilgili çalışmalar görülmeye başlanır. İ.Ş. Mamedov'un 1970'te ve 1986'da, A.M. Nagdaliyev'in 1980'de Bakü'de yayımladıkları çalışmalar Azerbaycan Türkçesindeki eş anlamlılar ile ilgilidir. Pigam Azimov'un 'Türkmen Dilinin Meseleleri' (1969) adlı kitabında Türkmen Türkçesindeki eş anlamlılar ayrı bir bölümde incelenmiştir. V. Mesgudov (1962) ve A. Borcakov'un (1989) Türkmen Türkçesinde eş anlamlılarla ilgili yazılarını yanı sıra Y. Çöññäyev de 'Häzirki Zaman Türkmen Diliniñ Leksikologiyası' adlı çalışmasında Türkmen Türkçesindeki eş anlamalılara yer vermiştir.

Türkmen Türkçesindeki incelemelerde de eş anlamlıların leksik ve gramatik olarak ayrı gruplarda incelendiği anlaşılmaktadır. Kuliyev, leksik eş anlamlılar ile govı-yağşı-oñat; mö:cek-bö:ri-gurt örneklerinde görüldüğü üzere başlı başına kelimelerdeki eş anlamlılığın kastedildiğini belirtmektedir.

Bu a:dam Tecenli-Bu a:dam Tecenden;

Atını münüp yo:la düşdi-Atina münüp yo:la düşdi;

Sto:luñ üstündä:ki meniñ kita:bım- Sto:luñ üstündä:ki kita:p meniñki; vd.

Bu türden benzerliklerde 'gramatik eş anlamlılık' olarak değerlendirilmekte, bunlar da kendi içlerinde morfolojik ve sentaktik olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuliyev'in belirttiği üzere Türkmen Türkçesinde alcak-alar-almalı şekillerinde, eklerdeki anlam itibariyle, bu kelimelerden sinonim olarak söz edilmektedir.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda eş anlamlılık konusu Türkiye Türkçesi de dâhil olmak üzere her bir lehçenin kendi içinde ele alınmıştır. Hâlbuki eş anlamlılık bir dil içerisinde cereyan eden ve bir süreç gerektiren hadisedir. Bu düşünce ile eldeki çalışmada, özellikle Türkçe kökenli eş anlamalılar, Oğuz grubu Türk lehçeleri

içerisinde (T.T.), Azerbaycan (Az.T.), Türkmen (Trkm.T.), ve yer yer Gagavuz Türkçeleri göz önüne alınarak, ileride yapılacak olan tarihî semantik çalışmalara bir basamak teşkil edebilmesi açısından daha çok leksikal ve eş zamanlı olarak değerlendirilecektir.

Leech eş anlamlılığı basit bir şekilde "aynı anlama sahip birden fazla şekil" olarak değerlendirirken anlamın şu şekilde 7 farklı tipini de tefrik etmiştir:

1. Kavramla ilgili(conceptual)
2. Yan/ikincil anlam (connotative)
3. Sosyal (social)
4. Hissî (affective)
5. Yansımalı (reflected)
6. Aynı dizimde yer alabilen (collocative)
7. Bir konuyla ilgili (thematic).

Kelimeler içinde bulundukları bağlama göre bu anlamlardan bir veya bir kaçını ifade edebilirler. Dolayısıyla çok anlamlı olabilirler.

Leech'in eş anlamlılığı tanımı da kavramla ilgili (conceptual) veya temel (denotative) anlam ile anlamın diğer türleri arasında kesin bir hat çizilebilmesi fikri üzerine kuruludur. Leech'in bu tanımı, leksikal semantikte elbette başlı başına leksemlere uygulanacaktır.

Bu durum diğer yandan Warren'ın diyalektal varyantlılığına benzerlik teşkil etmektedir. B.Warren "eş anlamlılar" ve "varyantlar" olmak üzere farklı bir ayrım yapmıştır. "Eş anlamlı" terimini "benzer anlama sahip olan" ve "bazı bağlam veya bağlamlarda anlamı etkilemeksizin birbirleri arasında değiştirilebilen" leksemler için (yani Lyons'taki bütüncül eş anlamlılar için); "varyant" terimini ise sadece benzer anlama sahip olan ve bazı bağlamlarda birbirinin yerini alamayacak olan leksemler için (yani Lyons'tai tam eş anlamlılar için); kullanmış ve bu şekilde ortaya koyduğu varyantları "dialectal", "stilistic" ve "connotative" olmak üzere 3 gruba ayırmıştır.

"Eş anlamlılık benzer anlamlı bağımsız leksemler arasında olabildiği gibi sentatik olarak farklı cümleler ile benzer mantıkî imalar arasında da olabilir." düşüncesinden hareketle, Lyons'ta da benzer şekli görüldüğü üzere, Persson da eş anlamlılığı kelimeler arası eş anlamlılık (leksical synonymy) ve cümle bazında eş anlamlılık (sentential synonymy) olarak ikiye ayırmış, cümle ile ilgili eş anlamlılığın semantik tanım denemesinde;

a) Leksikal olarak birbirinin yerine geçebilme (lexical substitutability)

b) Aynı yükleme katılan yapılar; olmak üzere iki faktörün eş zamanlı mevcudiyetinin gerektiğini belirtmiştir.

Persson'ın "eş anlamlığın benzer anlamlı bağımsız leksemler arasında olabildiği gibi sentatik olarak farklı cümleler ile verilen benzer mantıkî imalar arasında da olabileceği" düşüncesi de aslında kelimelerin çok anlamlı (polysemy) veya alt anlamlı (hyponymy) özelliğe sahip olması ile ilgilidir.

Semantik adlı eserinde dil ve dil içi ilişkileri merkeze alarak dilin dış dünya ve zihin ile olan ilişkilerini inceleyen F. R. Palmer, sözlüklerde eş anlamlıymış gibi açıklanan birçok kelimenin daha kolay anlaşılır hâle gelmesi için bu şekilde adlandırıldığını, gerçekte ise bunların çoğunun eş anlamlı sayılamayacağını belirtir.

Persson "leksikal eş anlamlılığın" (lexical synonymy) "semantik olarak benzer leksemlerin bilinen kategorik bir kavrama ve birbirleriyle bağlantılı müşterek bir alt anlamlılığa sahip olabildiği" bilgisiyle desteklenen bir fikir üzerine kurulu olduğunu, "ima yollu özdeşliğin" (inplica- tional identity) ise, Lakoff'un da belirttiği gibi, gerçeğin bir dilin zihnî yapısına bağlı olduğu ve böylece paylaşılan gerçek temelli imaların cümleler arasında lengüistik olmayan ilişkilere yansıdığı fikrine dayandığını ifade etmektedir. Lyons'un zihnî ve duygu değerine ilişkin eş değerlik olarak nitelediği tam eş anlamlılıkta da aşağı yukarı Lakoff ve Persson'ın da değindiği "ima yollu özdeşlik" söz konusu olmaktadır. Aslında "ima yollu özdeşlik" diğer yandan deyim aktarmaları ile de ilişkilidir.[63] Eş anlamlılık bir dilin içerisinde meydana gelen ve süreç gerektiren bir olaydır. Bu nedenle eş anlamlılık meselesi bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalı, yapılacak olan art zamanlı ve eş zamanlı çalışmalarla elde edilen sonuçlar karşılaştırılarak soruna bir çözüm bulunmaya çalışılmalıdır.

[63] Erdem, **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)**, s. 147-162

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIKLA İLGİLİ SORUNLAR

4.1. Eş Anlamlılık Var mıdır?

Eş anlamlılık sorunu dilciliğin birçok dalında incelenmektedir. Eş anlamlı kelimeler dilin söz hazinesini zenginleştirerek diğer kısımların birbirine yakın biçimlerini yakınlaştıran, dilbilimde ise yakın, ince benzerlikleri ortaya çıkaran, aynı zamanda sözün anlamla ilgili özünün parçalanması ve genişlemesi sürecini hizmet eden bir vasıta gibi öğrenilir. Eş anlamlılık çok geniş bir anlam düzeyine sahip olduğundan dilde eş anlamlılık ilişkisi hem sözlü ifadeler, hem sözler, hem ifadeler hem de söz ve ifadelerle gramere ait kısımlar arasında mevcut olabilir.[64] Bu gibi durumlarda karşımıza eş anlamlılıkla ilgili farklı terimler çıkar. Bunlar üslubi eş anlamlılar, gramatik eş anlamlılar vb. terimlerle adlandılrılabilir.

Birbirinin tam aynı gibi gözüken yerli sözcükler arasında küçük ayrımlar vardır: at / beygir / küheylan, gölük / eşek / merkep, haylaz / yaramaz, yollamak / göndermek / iletmek, yüz / surat / çehre, güz / sonbahar / sonyaz, genç / delikanlı.

Türkçede "göndermek-yollamak" ya da "bıkmak-usanmak" örnekleri üzerinde düşünelim. Tümüyle aynı anlamda olduklarını varsayalım. Ama bu sözler ayrı köklerden gelirler.[65] Dilin tarihi gelişimi içerisinde farklı anlam olayları neticesinde anlam bakımından birbirine yaklaşan bu kelimeleri yakın anlamlılar olarak değerlendirmek daha yerinde bir adlandırma olacaktır. Çünkü her bağlamda birbirinin yerini alabilen göndermek ve yollamak sözcüklerini saymazsak eş anlamlı olarak değerlendirilen diğer örneklerin anlamları arasında küçük de olsa fark vardır.

Her ne kadar dilbilimcilerin bir kısmı bir dilde birbirinin tam aynı, eşi durumunda birden çok sözcük bulunmayacağını ifade etseler de eskiden beri bilinen bir konu da, bütün dillerde eş anlamlı ya da böyle adlandırılan sözcüklerin varlığıdır. Hâlbuki dil olaylarına dikkat edilecek olursa, sözcüklerin her durumdaki anlamları incelenirse, eş anlamlı sözcüklerin anlamlarının gerçekte eşit olmadığı ve dolayısıyla eş anlamlı sözcüklerin bulunmadığı ortaya çıkar. Bununla birlikte, hemen hemen her dilde eş anlamlı sözcüklerin yeri ve terimi vardır.

---

[64] A. Kurbanov, **Muasır Azerbaycan Edebi Dili**, Bakü, 1985, s.303
[65] Bozkurt, **Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem**, s. 190-191

Eş anlamlı sözcüklerdeki anlam eşitliği bütünüyle görece (itibari)'dir. Matematik bir eşitlik ileri sürülemez. Bir dilde, eş anlamlı görülen sözcüklerin hemen hepsi, her anlamda birbirinin yerini tutamaz ve her yerde eş değerde olamaz. Eş anlamlı sayılan sözcüklere aynı ek getirilince de, birbirine eşit olmayan çeşitli anlamların ortaya çıktığı görülür. Türkçe "ana" ile "anne" sözcüklerinin eş anlamlı oldukları söylenir ve bazı durumlarda bu iki sözcük birbirinin yerini tutar. Fakat bu iki sözcük arasında bile matematik kesinlikte bir eş anlamlılık olmadığı kullanışta ortaya çıkmaktadır. Böyle bir anlam eşitliği olsaydı, bu iki sözcüğün her durumda birbirinin yerini tutmaları gerekirdi. "ana şefkati" yerine "anne şefkati" denir ama, "ana fikir", "ana dava" veya "anayurt", "anayol" sözlerinde "anne" sözcüğü, "ana" sözcüğünün yerini tutamaz. Demek ki eş anlamlı görünen sözcükler, kullanışa göre, anlam bakımından birbirlerinden uzaklaşıyorlar. Hatta "ana" sözcüğüne karşılık olarak, Arapçadan alınan "valide", Farsçadan alınan "mader" sözcükleri de anlam bakımından eş değerde kullanılmaz. Bunlar gibi, "baba" yerine "peder", "ev" yerine "hane", "baş" yerine "kafa", "ak" yerine "beyaz", kara yerine "siyah" çok kez, eş anlamlı sayıldıkları halde, gerçekte eşit anlamlı değillerdir. "babalık" bambaşka bir anlamda kullanılabilir, "pederlik" bu anlamda kullanılamaz. Bu bakımından "evli" sözcüğünün anlamı başka, "haneli" sözcüğünün anlamı başka olabilir. "yetmiş evli bir köy" yerine "yetmiş haneli bir köy" denebilir ama "evli bir kadın" sözünde "haneli" kullanılamaz. "yüz, surat, çehre, sima" sözcükleri de eş anlamlı gibi görünür. "yüzü yabanca değil" sözünde "yüzü" yerine "suratı, çehresi, siması" kullanılabilir; ama bu sözcüklere "-siz" yoksunluk eki getirilince başka başka anlamlar ortaya çıkar: "yüzsüz", "arsız" anlamında, "suratsız", "asık suratlı, abus" anlamında kullanılır. Ötekiler de "çirkin" anlamında kullanılabilir. Birleşik sözcüklerde de durum aynıdır: "çayhane" yerine "çayevi" denildi ama "meyhane" yerine "meyevi" denilemedi. "baş" ile "kafa" da eş anlamlı gibi görünür, bazı durumlarda da birbirlerinin yerini tutarlar: "başı kopmuş bir heykel" yerine "kafası kopmuş bir heykel" denilebilir; ama "kafasız bir çocuk" yerine "başsız bir çocuk" veya "kafalı bir adam" yerine "başlı bir adam" denemez. "başhekim, başhemşire" gibi birleşik sözcüklerde de "kafa" sözcüğü "baş" yerine kullanılamaz. Bunlar gibi, "beyazpeynir" birleşik sözcüğünde "ak", "kara talih, kara sevda" sözlerinde "siyah" sözcüğü, "kara" sözcüğünün yerini alamaz.

Eski sözcükleri karşılamak üzere yeni türetilen sözcüklerin, her bakımdan eski sözcüklerin anlamlarını karşılamalarını beklemek, dil olaylarına, anlambilime gerçeklere aykırı düşer.

Yeni kullanılan "durum" sözcüğü, çok beğenilen çok yayılmış bulunan Türkçe bir sözcüktür ve Arapça "vaziyet" sözcüğünün yerini almıştır. Bununla birlikte, her yerde, "durum" sözcüğü "vaziyet" sözcüğünün yerini tutamamıştır; "vaziyeti düzeltmek" yerine "durumu düzeltmek" denebildi; ama "vaziyet almak" yerine "durum almak" denemedi. "aradaki münasebet" yerine "aradaki ilişki" denebilir ama "münasebetsiz" yerine "ilişkisiz" denemez. Bu çeşit örnekler her dilden alınabilir, yüzlerce, binlerce çoğaltılabilir.

Bu bakımlardan, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, yeni türetilen ya da eskiden beri kullanılan Türkçe sözcüklerin, yabancı sözcüklerin yerini tutamadığını söylemek veya anlamların tam karşılanmadığını iddia etmek dil olaylarını incelemeden araştırmadan, dilbilime, özellikle anlambilime, gerçeklere aykırı görüşler ortaya atmak demek olur. Her dilde, her sözcüğün anlam bakımından ayrı bir özelliği, adeta ayrı bir kişiliği vardır. Bir sözcüğün anlamı, tam olarak, bir başka sözcükle her durumda karşılanamaz. Mutlaka bir yerde anlam ayrılığı belirir ve eş anlamlı sayılan yahut karşılık gösterilen sözcük ötekinden anlam bakımından ayrılık gösterir. Bu bakımdan eş anlamlı sözcükler arasında bile, anlamda matematik bir eşitliğin olmadığı ortaya çıkmış olur.

Görülüyor ki küçük kullanılış farklılıkları, ince ayrıntılar, kalıplaşmalar, bir sözcüğe çeşitli anlam yükleme eğiliminin gün geçtikçe artması, anlamların eşitlikten, yakınlıktan uzaklaşmalarına yol açmaktadır. Bu gerçekler göz önünde tutulursa, eş anlamlı sayılan sözcüklerde bulunmayan anlam eşitliğini, yeni türetilen bir sözcüğün eski bir sözcüğün her durumda anlamını karşılamasında aramak, bilim gerçeklerine aykırı yol tutarak, boşuna emek harcamak olur.[66] Tam eşitliği sağlamayan bu sözcüklerin yeni bir terimle adlandırılması yerinde olacaktır. Kelime düzeyinde birbirinin tam aynı gibi görünen sözcükler, diğer sözcüklerle ilişkiye girdiğinde bir kullanış anlamı kazanmaktadır. Bu durumda da eş anlamlı olarak değerlendirilen sözcükler her bağlamda birbirinin yerini tutamamaktadır.

Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de eş anlamlılıkla ilgili henüz tam anlamıyla çözüme kavuşmamış sorunlar bulunmaktadır. İngilizce için hazırlanmış

[66] Hatiboğlu, Vecihe (Kılıcoğlu), "Eşanlamlı Sözcükler Var mıdır?", **Türk Dili**, Ekim 1970, C: XXIII, S: 229, s. 9-10

olan ve sadece eş anlamlı kelimeleri içeren sözlüklerde, anlamları birbirine yakın olan kelimeler aynı madde altında toplanmıştır. Türkçede sadece eş anlamlı sözcükleri kapsayan sözlükler yaygın değildir. Ancak Türkçe sözlüklerde kelimelerin çoğunlukla yakın anlamlı başka bir kelime ile açıklandığı bilinmektedir.

Bu noktada karşımıza cevap bekleyen şu gibi sorular çıkmaktadır: Türkçede birbiriyle tamamen örtüşen eş anlamlı kelimeler var mıdır? Sözlüklerde eş anlamlı biçimde verilen kelimelerin bu özellikleri kullanıma ne kadar yansımaktadır? Başka dillerden alınan kelimelerle Türkçe kelimeler arasındaki anlam yakınlığı, eş anlamlılık biçiminde değerlendirilebilir mi? Standart Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızları arasında eş anlamlı kelimeler bakımından farklılıklar bulunabilir mi?

Araştırmacıların bugüne kadar eş anlamlılıkla ilgili ortaya koydukları farklı düşünceler vardır. Zeynep Korkmaz eş anlamlı kelimeler ile ilgili şu bilgileri verir:

"Anlamları aynı veya birbirine yakın olan kelimeler. Dilbilimi açısından aslında anlamca birbirine tıpı tıpına denk düşen çok az kelime vardır. Eş anlamlı sözler, genellikle bazı kelimelerdeki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde zamanla gölgelenmeye uğrayarak anlamca birbirlerine yaklaşmalarından oluşmuştur. *bıkmak, bezmek, usanmak; göndermek, yollamak; son bulmak, sona ermek.* Bir dilin kendi kelimeleri arasında olduğu gibi alıntı kelimeleri arasında da eş anlamlı olanları vardır. Türkçe; Arapça ve Farsçadan yaptığı alıntılar dolayısıyla bu bakımdan bol örnekler vermektedir: *göz, çeşm, ayn; dudak, leb; değer, kıymet; yetenek, kabiliyet*. Dilimizde, eş anlamlı sözlerin batı dillerinden alınmış örnekleri de vardır: *doğruca, doğrudan doğruya, direkt; yönerge, direktif, talimat; boyunbağı, kravat.*"

Berke Vardar'ın tanımı ise şu biçimdedir: "İki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı göstergelerin aynı gösterileni belirtme özelliği. Örneğin *siyah* ve *kara* birçok bağlamda eş anlamlılık gösteren öğelerdir. Eş anlamlılık çoğu kez salt nitelikli olmaktan uzaktır, bu nedenle özdeşlikten çok, anlamca yakınlık belirtir. Çünkü aynı bağlamda hiçbir anlam ayırtısı getirmeden birbirinin yerini alabilecek göstergeler az sayıdadır."

İki tanım arasında fark vardır. Örneğin Korkmaz, yabancı ve yerli sözcükler arasındaki yakınlığı eş anlamlılık biçiminde değerlendirir. Vardar'ın tanımında ise bağlam ve eş anlamlılık arasındaki ilişki vurgulanmıştır. Buna göre bir dilde her bağlamda anlamdaş sayılabilecek kelime sayısının çok az olduğu sonucuna

ulaşılabilir. Dilimizdeki örnekler dikkate alındığında (göndermek-yollamak) bu sayının biri ikiyi geçmeyeceği, bu sözcüklerin de ortaya çıkış anlamları dikkate alındığında aslında ayrı anlamlarda oldukları, tarihi süreç içerisinde birbirlerine yaklaştıkları anlaşılacaktır.

Türkçede eş anlamlılık üzerine yoğunlaşmış ve bu konuda hatırı sayılır çalışmalar yapmış araştırmacılardan biri de Doğan Aksan'dır. Aksan, N. Goodman'ı kaynak göstererek hiçbir dilde başlangıçta bir kavramı yansıtmak için birden fazla göstergenin kullanılmadığını, buna bağlı olarak da bir dilde iki ayrı göstergenin bütünüyle aynı anlama gelemeyeceğini belirtir. Buna göre *dilemek/istemek, çevirmek/döndürmek, darılmak/ küsmek/gücenmek* gibi kelimeleri yakın anlamlı öğeler biçiminde değerlendirmek gerekmektedir.

Vecihe Hatipoğlu da bir dilde tam eş anlamlılığın olamayacağını, eş anlamlı görünen kelimelerin esasen birbirinin yerine kullanılamayacağını belirtir. Örneğin Türkiye Türkçesinde *ana* ve *anne* kelimeleri her zaman birbirinin yerine kullanılamamaktadır. *ana şefkati* yerine *anne şefkati* denilebilir; ancak *ana fikir* yerine *anne fikir* sözünü kullanmak mümkün değildir.

Eş zamanlı ve art zamanlı örnekler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, Türkçede eş anlamlılıkla ilgili birtakım sorunların dilde değişmeye yol açtığını tespit edilmiştir.

Eş anlamlı kelimeler arasında zaman içinde anlam farkı oluşabilir. Bu durum her iki kelimenin de söz varlığında yaşamaya devam etmesine zemin hazırlar. Örneğin Türkçenin tarihî metinlerinde eş anlamlı biçimde kullanılan Türkçe *nesne* ve Arapça *şey* sözcükleri arasında zamanla anlam farkı oluşmuştur. Aşağıda nesne sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış olan 'Yüz Hadis Yüz Hikâye' adlı eserde Arapça *şey* ile eş anlamlı biçimde kullanıldığını gösteren örnekler çıkartılmıştır:

"Lįkin bu gelenlerüñ kimisi Tangrı içün geldi, (11) kimisi elüme nesne gire diyü geldi." (49a-10)

"Resūl Ĥażreti śalla'llāhu 'aleyhi ve sellem (7) buyurdı ki İslām yapılupdur biş nesne üzerine." (50b-

Dahı şol nesne kim yarıngı gün sizüñ olmaya, [51b] anı günilemeñ. Ol nesne kim yarın anuñıla bile kopısarsız, şimdiden anı düzüñ." (51a-15)

"Resūl Ĥażreti śalla'llāhu 'aleyhi ve sellem, ben damu gibi nesne görmedüm kim (14) damudan ķaçaruz diyen gişiler uyurlar. Ve hįç uçmaķ gibi 'aceb (15) nesne

görmedüm kim anı isterüz diyen gişiler uyurlar.” (53b-15)

“Ve ħalķa eyü nesneler ögretgil.” (57b-5)

“Her bir nesnenüñ göñli var.” (64b-2)

“Hįç nesne başarmadılar.” (68a-7)

Bu örnekler *nesne* sözcüğünün “*şey, bir şey*” anlamıyla hem soyut hem de somut şeyleri karşılamak için kullanıldığını göstermektedir. Oysa kelime Türkçe Sözlük’te (2005), “Herhangi bir ağırlığı ve hacmi, rengi, maddesi olan her türlü canlı, cansız varlık, şey, obje.” biçiminde anlamlandırılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *nesne* sözünün hem soyut hem de somut şeyleri karşılama özelliğini, bugün Arapça *şey* kelimesi yüklenmiştir.

İtalyanca *lokanta* ile Fransızca *restoran* sözcükleri arasındaki ilişki de konuyla ilgili çarpıcı bir örnektir. Esasen her iki kelime de “Kazanç amacıyla açılmış, para karşılığında yemek yenilen yer.” anlamındadır. Bunlardan İtalyanca lokanta sözcüğünün ödünçlenme tarihi, Fransızca restoran sözüne göre daha eskidir. Türkiye Türkçesinde bu iki kelimenin kullanımı arasında anlam nüansı oluşmuştur. Bugün *restoran* “Para karşılığında yemek yenilen lüks ve pahalı” yerler için kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak iyi bir semtte açılmış ve üst sınıftan müşterilere hizmet veren yerler için *lokanta*’dan ziyade *restoran* sözcüğü tercih edilmektedir. Küçük bir yerleşim yerinde ya da küçük bir otobüs terminalinde *restoran* değil, *lokanta* görmek ihtimali daha yüksektir. Dahası kenar bir semtte açılmış küçük bir mekâna *restoran* denmesi çoğu zaman yadırganır.

Sözlüklere bakılırsa bu tür kelimeler eş anlamlıdır. Ancak kullanımda durum farklıdır. Sözlüklerin bu tip kelimeleri niçin eş anlamlı gösterdiği sorusunu Palmer cevaplamaktadır. Palmer, Semantics adlı çalışmasında, sözlüklerde birçok kelimenin eş anlamlıymış gibi açıklandığını; ancak bunların sadece kelimeyi daha kolay anlaşılır hâle getirdiğini, gerçekte ise bunların çoğunun eş anlamlı sayılamayacağını belirtir.

Eş anlamlı kelimeler arasında anlam nüansı oluşması ile ilgili son olarak *milliyetçi-ulusalcı, milliyetçilik-ulusalcılık* sözcükleri arasındaki ilişkiyi incelemek gerekmektedir. Türk dilinde millet-ulus; millî-ulusal sözcükleri yakın anlamlı biçimde kullanılabilmektedir. *Ulus* sözcüğünün, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türk dilini özleştirme çalışmaları sırasında, Arapça *millet* sözüne karşılık olmak üzere ortaya atıldığı bilinmektedir. Bugün her iki kelime de Türkiye Türkçesinin söz varlığında devam etmektedir.

Düşünce, duygu ya da sosyal hayatta ortaya çıkan değişmeler ve farklılaşmalar kısa bir süre içerisinde dile de yansımaktadır. Geçtiğimiz aylarda yazılı ve sözlü iletişim araçlarında sıkça duyduğumuz *ulusalcılık* ve *ulusalcı* sözcükleri düşünce dünyasında ortaya çıkan bir farklılaşmayı vurgulamaktadır.

Millet-ulus, millî-ulusal sözcükleri arasındaki anlam ilişkisi, *milliyetçilik-ulusalcılık, milliyetçi-ulusalcı* sözcükleri arasındaki anlam ilişkisinden çok farklıdır. *Milliyetçilik* sözü, az ya da çok içinde muhafazakârlığı barındıran ve manevi değerleri de benimseyen bir düşünce sistemini anlatırken, *ulusalcılık* söz konusu değerleri yine az ya da çok dışlayan bir düşünceyi ifade etmektedir. Bu nedenle ulusalcılığın laiklik vurgusu milliyetçiliğe göre daha belirgin ve keskindir. İnternet üzerinde kısa bir taramada yapılacak olursa iki kavram arasındaki farkı vurgulayan bilgilere ulaşılır. Örneğin, Uludağ Sözlük adlı sitede bu fark şu cümlelerle ifade edilir: 'Ulusalcıların din diye bir davaları yoktur, milliyetçiler 700 yıl İslam bayraktarlığı yapmış bir milletin evlatları olduklarını unutmazlar.' İTÜ Sözlük sitesinde ise ulusalcılık sözü şöyle tanımlanmıştır: 'Hayata soldan baktığını iddia edip aynı zamanda milliyetçi olabilme becerisini gösterebilmiş sol cenahın kendisini sağ zihin dünyalarından ayırmak için kullandığı terim.' Sözlüğe göre ulusalcılar, 'Klasik milliyetçilikten farklı olarak daha seçkinci ve modernisttir, dinsel duyarlıkla arasına mesafe koyarak sağ milliyetçilikten keskin bir şekilde ayrılır.' Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki *milliyetçilik* ve *ulusalcılık* sözcükleri arasındaki kavramsal fark, sadece din algısıyla sınırlı değildir. Ulusalcılık, internetin popüler sitesi Wikipedia'nın aktardığı gibi, siyasi yelpazenin daha çok sol kanadına yakındır. Düşünce dünyasındaki bu gerçekliğe bağlı olarak ulusalcılar bilinçli bir şekilde milliyetçilik sözcüğünü kullanmaktan kaçınırlar. Gazeteler ya da internet sayfalarından, her iki sözcüğün bağlamı ile ilgili yapılacak olan taramalar, anlatmaya çalıştığımız farkı kolayca gösterebilir.

Standart Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızları arasında da eş anlamlılık bakımından fark bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında *kadın, avrat; herif, koca* kelimeleri anlam bakımından birbirine yakındır. Ancak bu kelimelerin standart Türkçedeki kullanımları çok farklıdır. *Avrat* ve *herif* kelimeleri standart Türkçede olumsuz bir çağrışım uyandırmaktadır. Oysa Türkiye Türkçesi ağızlarında böyle bir durum söz konusu değildir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de konuyla ilgili örnek sayısı oldukça fazladır.

Zeynep Korkmaz, dilimizde eş anlamlı sözlerin Batı dillerinden alınmış örneklerinin de olduğunu belirterek şu örnekleri verir: "*doğruca, doğrudan doğruya, direkt; yönerge, direktif, talimat; boyunbağı, kravat.*". Acaba gerçekten yerli ve ödünç sözler arasında eş anlamlılık olabilir mi? Daha somut örneklerle Korkmaz'ın verdiği *doğruca, doğrudan doğruya, direkt; yönerge, talimat direktif; boyunbağı, kravat* gibi kelimeler arasında eş anlamlılık var mıdır? Ersoylu, sadece bu tip örneklerin değil, Türkçe ve Arapça kelimeler arasında bile eş anlamlılık olamayacağını, bunların olsa olsa yabancı kaynaklı karşılık oluş şeklinde değerlendirileceğini belirtir. Ersoylu, Batıda hazırlanan eş anlamlı sözlüklere yabancı bir kelimenin alınmadığına dikkat eder. Örneğin, Türkçe *ağa* kelimesi *agha* imlasıyla, İngilizce sözlüklere girmiş ve "*1. Lord, master. 2. Local big land-owner, agha. 3. hist. Agha (title formerly given to certain officers, esp. Janissaries) elder brother, paternal uncle*" şeklinde açıklanmıştır. Ancak bu kelime eş anlamlılar sözlüklerine alınmamıştır. Sözlüklere ne lord ne de master kelimelerinin eş anlamlısı olarak alınmıştır. Bu da eş anlamlılığın bir dilin kendi öz kelimeleri arasında kabul edilmesi, yabancı dillerden gelen karşılıkların eş anlamlı değil; birer yabancı kaynaklı karşılık şeklinde değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelmektedir.

Bu durumu daha iyi görebilmek için Yabancı Kelimelere Karşılıklar'dan çıkarılan şu örneklere bakmakta fayda vardır: *yayımcı, editör; yelveren, vantilâtör; yerel, lokal; uzunluk, metraj*. Bunlar arasında eş anlamlılık olması beklenemez. Kaldı ki Batı kaynaklı bir kelimenin başka bir anlamı da dilimize girdiğinde yeni bir Türkçe karşılık bulmak zorunda kalıyoruz. Örneğin *lokal* için hem *dernek evi* hem de *yerel* karşılıkları bulunmuştur. Her yeni anlam için çoğu zaman farklı kelimeye ihtiyaç duyulduğundan, Batı kökenli bir kelimenin birden fazla Türkçe kelimeyle eş anlamlı olması beklenir. *Lokal* kelimesi hem *dernek evi* hem de *yerel* ile eş anlamlı mı kabul edilecektir?[67] Yabancı dillerden dilimize giren kelimeler tek anlamlı sözcükler değildir. Bu sözcükler de ait olduğu dillerde işlenmiş ve zamanla bünyesine yeni anlamlar katmıştır. Kazandığı bu yeni anlamları da dilimizde ifade etmek gerekecektir. Bu durumda her anlamı için bir karşılık ortaya çıkacak ve bunların her biriyle dilimizdeki sözcük eş anlamlı kabul edilecektir. Böylece eş anlamlılarla ilgili hazırlanacak sözcülüklere binlerce sözcüğü yazmak durumunda

[67] Mustafa Sarı, "Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ile İlgili Bazı Sorunlar", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages**, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter 2011, p. 523-528, TURKEY

kalınacak ve ipin ucu büsbütün kaçırılacaktır. Yerli sözcüklerle dilimize giren yabancı sözcükler eş anlamlı kabul edilince oluşacak sözlükler ciltlerle ifade edilebilecek boyutlara ulaşacaktır.

Eş anlamlılık kavramı ve bunun adlandırılması, bu durumun dilde bir terim olarak karşılanılması; özellikle Türk dili içi çok önem taşıyan bir konuyu da kapsamına alagelmiştir. Eş anlamlılık konusunun işlenildiği yazılarda, dil bilgisi kitaplarında, çeviri veya telif niteliğindeki dil bilimi eserlerinde, genel veya terim sözlüklerinde ve benzeri eserlerde Türkçedeki eş anlamlı kelimelere verilen örneklerin arasında, Türkçeye şu veya bu zamanda, şuradaki yahut buradaki yerde ve türlü alanda girmiş bulunan çok çeşitli yabancı dil kaynaklarından gelme kelimelerin de bulunduğu görülmektedir. Yine, bu tip eserlerde eş anlamlılık kavramı için verilen örnek kelimeler, zaman zaman kaynağa inildiğinde 'yerli kökenli, yabancı kökenli', 'bir dilin kendi kelimeleri, alıntı kelimeleri' şeklindeki unsurlarla nitelendirilmiştir.

Eş anlamlılık Türkçenin kendi öz kelimeleri arasında mı olmalıdır veya olabilecektir, yoksa -kaynağı belli olmayanlar bir yana- Türkçeye birer ödünç kelime olarak girmiş, hele bazıları da imlâ özelliği, ses yapısı, anlam yapısı ve benzeri yönlerden hep birer alıntı kelime olarak kalakalmış olanlar da içinde bulunmak şartıyla Türkçenin bütün kelimeleri arasında mı olmalıdır veya olabilecektir? Bu paragrafta yer verilen sorunun birinci bölümü bir an için göz önüne alınmazsa beklenilen cevap kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır. Bugüne kadar Türk dilinde kabul gören ve uygulanagelen görüş eş anlamlılık kavramı için gereken kelimelerin, Türkçede sadece var olması, başka dil veya dillerden getirilerek Türkçeye sokulmuş bulunulsa dahi, onların dildeki varlığının yeterli sayılması şeklindedir. Bu takdirde Türk dilinde görülen bu eş anlamlılık kavramına, eş anlamlılık anlayışına itirazlarda bulunulması kaçınılmaz olmaktadır. Her şeyden önce böyle bir durumda, bir dilin kendi öz kelimeleriyle ilgili eş anlamlılığın ortaya çıkışı için dilbilimde yer verilen 'bunlar başlangıçta ayrı, farklı anlamları karşılayan kelimeler oldukları, dolayısıyla aynı anlamı taşır duruma gelinceye kadar uzun bir zaman geçmesi gerektiği' süreci yaşanılamamakta, anlam süzülmesi, durulması için gerekli olan zaman aralığı doldurulamadığı için de bu aşama tamamlanamamaktadır. Dolayısıyla 'öğeler de aslında ayrı köklerden gelen, değişik gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşmış' olamamaktadır.

Bugüne kadar Türk dilinde görülen eş anlamlılık kavramına, eş anlamlılık anlayışına yapılabilecek asıl önemli itiraz ise eş anlamlılık kavramı ile Türkçedeki

bir dil unsurunun yabancı bir dildeki veya dillerdeki karşılığının yahut karşılıklarının, yani karşılık oluş durumunun karıştırılması konusundadır. Değişik yazı ve eserlerde, terim sözlüklerinde eş anlamlılık kavramı için verilen örnekler arasında yer alan 'kara' kelimesine eş anlamlı kaydı ile Arapçadan Türkçeye geçen karşılığı 'siyâh' verilirken, bu örneğe, yaz güneşi altında derisinin rengi iyice koyulaşan kimseler için kullanılan 'kara esved ol-' deyiminde geçen 'esved' eklenilmemiştir. Bu kelimenin Arap dili kurallarına göre yapılan 'sevda' (<sevdâ') türevi, yine aynı karşılığa gelen Arapça 'zenc' bunun Farsça şekli 'zeng' de bu çeşit örneklemelerde bulunmamaktadır. Hatta halk dilinde fotoğraf filminin negatifi, siyahı karşılığında ve ayrıca 'koyu esmer veya kara' anlamında kullanılan 'arap' kelimesine de belirtilen nitelikli eserlerin hiçbirinde rastlanılmamaktadır. Peki, rastlanılmış olunsaydı eş anlamlılıktaki sorun çözülmüş olacak mıydı? Şüphesiz ki hayır! Bu takdirde gerçekleşecek tek şey, sadece Türkçenin kendi öz kelimelerinin bir veya birden fazla karşılığı durumunda dile yerleşmiş yabancı dil unsurlarının anlam ilgisine, anlam karşılıklarına uygun bir biçimde bir araya getirilmesinden, topluca verilmesinden ibaret olacaktı. Nitekim bu konuda sayısı zaten az olan Türkçe yayımlanmış sözlüklerde de genel anlamda bu yapılmış, adında her ne kadar eş anlamlı ve benzeri bir ibare bulunsa bile, bunların niteliği kavramlar sözlüğü veya kavramlar dizini olmaktan kurtulamamıştır. İşte, yukarıda inceleme konusu yapılan 'kara' ve 'siyah' kelimelerinin önce eş anlamlı diye adlandırılan iki sözlükten birincisindeki tam kaydı:

"kara-barud, -esmer –karaşım –kuzgun, -siyah. d: abanoz gibi –katran gibi –kayış gibi -kestane karası -kömür gibi -marsık gibi. k: -Ak."

Bu sözlükte 'siyah' kelimesi madde başı olarak işlenilmemiş, dizin bölümünde 'siyah-kara' denilmiştir.

Aynı kelimelerin ikinci sözlükteki kayıtları da şöyledir:

"kara, abanoz gibi, barudî, esmer, kapkara, karaşın, katran gibi, kayış gibi, kestane karası, kopkoyu, kömür gibi, kuzguni, marsık gibi, siyah. K: -Ak."

(mec.) berbat, kadersiz, kem, kötü, sıkıntılı, talihsiz, uğursuz, yomsuz. K: Kademli.

(mec.) ayıp, damga, eksiklik, kusur, mahsur, maraz, leke, nakısa, noksan, şaibe, utanç, utanılacak şey, yüz karası. K: Övünç kaynağı.

"Siyah, abanoz gibi, barudî, kara, katran gibi, kömür gibi, kuzguni, marsık gibi. K: Beyaz."

Eş anlamlı kelimeleri veren iki sözlükten yukarıya olduğu gibi aktarılan ‘kara’ ve ‘siyah’ kelimelerine ait olan küme unsurlarının bir kavramlar dizinindeki aynı adlı ama çok daha geniş bir kümenin içine serpişmiş bulunduğu görülmektedir:

“KARA kar: ak

kara, karamsı, karaşın, esmer, siyah, siyahımsı, siyahlı, siyahımtırak, barudî, Habeşî, siyahî, fellâh, yağız, isli, kestane karası, kirli, karalık, siyahlık, karartı, morartı, esmerlik, karaltı, karanlık, kömür, is, zift, kurum, sürme, rastık, mürekkep, karamuk, katran gibi, marsık gibi, abanoz gibi, kayış gibi, leke, çil, ben, pafta, damar, çürük, kir, dağ, döğme, karartmak, karamak, siyahlatmak, lekelemek, kirletmek, çürütmek, isletmek, mürekkepletmek, kararmak, karalanmak, siyah (-lan, -laş)mak, islenmek, esmerleşmek, gövermek, kapkara, simsiyah, mosmor, kuzgunî, kara kara, benek benek”

Basım tarihlerine göre sıralandırılan yukarıdaki üç eserden en eskisi Kavramlar Dizini adını taşıyan kitaptır. Yapılan karşılaştırmalardan da anlaşılacağı üzere ilk iki sözlükte Türkçe kaynaklı ‘kara’ kelimesinin eş anlamlısı olarak verilen bütün unsurların hepsi de Kavramlar Sözlüğü’nün tıpatıp tekrarıdır. Bütün bunlar daha önce de değinildiği gibi eş anlamlılık kavramı ile yabancı dil kaynaklılardan gelme yabancı kaynaklı karşılık oluş durumunun Türkçede karıştırılmasının dışında, kimi kez de bu konunun başka kavramlarla, kavram unsurlarıyla ilişkilendirilerek onlarla birleştirilmesini, öyle ki bunların arasına argo karşılıkların, deyimlerin, tekrar gruplarının bile sokulmuş bulunmasını ortaya çıkarmaktadır.

Eş anlamlılık ile yabancı kaynaklı karşılık oluşun karıştırılması, birbirinin yerine kullanılır olması durumu yalnızca doğu dillerinden Türkçeye girmiş dil unsurlarıyla ilgili değildir. Aynı görüş, tutum ve dolayısıyla aynı sonuç, Türkçe ile Batı dillerinden Türk diline geçmiş unsurlar arasında da ortaya çıkmış bulunmaktadır. “doğrudan doğruya, dosdoğru; aktarmasız” yerine kullanılan “direkt” (<Fr. direct) (özellikle halk dilinde ‘direk’), “cambazlık” yerine “akrobasi” (<Fr. acrobatie) gibi Batı kaynaklı karşılıklara eş anlamlı denildiği bilinmektedir. Hele Arapça asıllı “talimat”ın (<ta’lįmāt)yerine kullanılan, Fransızcadan gelme “direktif”e (<Fr. directive) Türkçe karşılık olsun diye “yönerge”yi, Türk kültür ve yaşayışında önceleri yeri olmayanve bu yüzden de Türk dilinde karşılığı bulunmayan “kravat”a (<Fr. cravate), belki de halk dilinde “bel kemeri” anlamına gelen “bel bağı” sözünden alınan ilhamla türetilmiş “boyun bağı”nı ve yabancı dillerden gelen kelimelere karşılık olması için yapılan birçok türetmeyi dahi “eş anlamlı” saymak,

“anlamdaş” göstermek, yeni ve önemli bir soruyu sormaya yol açmaktadır. Yabancı kaynaklı bu kelimelerin dile alınışlarındaki amaç üzerine eğilmek, bu durumu tam anlamıyla açıklığa kavuşturmak sorunun çözümünde önemli bir rol oynayacaktır.

Türklerin Anadolu’yu yeni yurt tutuşları ile Türkçeye girmeye başlayan ve önemli sayıda olmasa da değişik kültür alanlarına ait bulunan yerli dil kalıntılarından geçme yabancı dil unsurlarına ek olarak, geçen yüzyılda paylaşılmaya başlanılan Batı uygarlığına ait ve Türk diline taşınan artıcı orandaki yabancı kelimelere, Cumhuriyet döneminde gittikçe güçlenen millî dil bilincinin de etkileriyle karşılık buma çabalarının, çalışmalarının zaman zaman azalan veya artan bir ölçüde olsa bile kesintisiz bir biçimde sürdürülegeldiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu alanda ve bu amaçla Türkçenin kendi imkân ve kuralları, inceliği, güzelliği ve diğer bütün özellikleri göz önüne alınarak bugüne dek türetilen yüzlerce kelime ve türetilmeyi bekleyen binlercesi, acaba, Batı kaynaklı kelimelere Türkçe karşılık olsun diye mi, yoksa onların Türkçedeki eş anlamları olsun diye mi türetilmiştir? Bu sorunun hemen ve her zaman verilebilecek tek cevabı vardır. O da, yaklaşık bin yıl önce doğulu kaynaklardan gelerek Türk dilini istilâ etmeye başlayan yabancı dil unsurlarından bin yıl kadar sonra bu kez de Batı dilleri yoluyla Türkçeyi istilâ etmeye çalışan yabancı dil unsurlarının her birine en az birer karşılık olsun diye bunlar türetilmektedir. Nitekim Batı kaynaklı dil unsurları için Türkçede düşünülen, telif edilen, önerilen, uygun bulunan, benimsenilen ve benzeri diye değişik ifadelerle dile getirilse bile tek amaç güdülmektedir ki bu da karşılık bulmak şeklindedir. Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi; Yabancı Kelimelere Karşılıklar gibi adları taşıyan yayınlar, belirtilen tek bir amacın gerçekleşmesi uğrunda ortaya konulan somut çalışmalar arasındadır. Aynı yöntemin, bin yıllık istilâcı Doğu kaynaklı yabancı dil unsurları için 1930’larda uygulandığının, meselâ iki ciltlik Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi adıyla bir dizi eser hazırlandığının da burada hatırlatılması yerinde olacaktır.

Türk dilinde yabancı kaynaklı karşılıkların eş anlamlı sayılması veya sanılması durumu, bu konunun, özellikle bir yanı Türkçe olan çok dilli sözlükler açısından da incelenilmesini gerektirmektedir. Örnek olarak bir İngilizce-Türkçe sözlük ele alınır ve çeviri yapılan dilde, yani Türkçe karşılığı bulunmayan bir unsur olduğu için ancak cümleler hâlinde tanımı yapılan, yapılması gereken maddeler veya madde bölümlerinin bu tür tanımları değil, de, doğrudan doğruya Türkçedeki

karşılıkları verilenleri -ki bunlar genellikle bir iki kelimelik karşılıklardır- dikkate alırsa acaba ortaya ne, ne kadar ve ne olarak çıkacaktır?

"**a.ba** (a'bı) i. aba., **ab.a.ca** (ä'bıka) i. kenevir muzu, bot. Musa textilis., **a.back** (ıbäk') z., den. Faça. **ab.acus** (äb'ıkıs) i. hesap tahtası, sayı boncuğu, çörkü. **A.ban.doned** (ıbän'dınd) [Türkçede : abandone: dövüşemeyecek boksör]., à bas (ıba') Fr. kahrolsun., **ab.at.jour** (abajur') i. tepe penceresi, pancur., **ab.at.toir** (äbıtwar') i., Fr. mezbaha, salhane., **Ab.ba.** (äb'ı) i. baba; (bazı kiliselerde) piskopos., **ab.bey.** (äb'i) i. manastır; **ABC's** (eybisiz') alfabe; **abele** (ıbil') i. akçakavak, bot. Populos alba., **a.bil.i.ty** (ıbil'ıti) i. iktidar, yeteneki kabiliyet; marifet, hüner; dirayet, zekâ; huk. ehliyet, kudret., **ab.ject** (äb'ject, äbject') s. Sefil, alçak, aşağılık; gurursuz; köle gibi., **abjectly** z. alçakça, sefilce., **abjure** (äbcûr') fiilinin iç maddesinde : **abjuration** i. yeminle vazgeçme, feragat etme, **abjuration of religion** inkâr etme, dinden çıkma, irtidat., **ablative** i. (äb'litiv) ablatif, -den hâli., **a.blaze** (ıbleyz') s. z. alevli; hararetli, şevkli; z. alev alev, hararetle., **a.ble** (ey'bıl) s. güçlü, muktedir, kadir; istidadı olan, hünerli, becerikli; yetkili., **able-bodied** s. vücudu sağlam olan, güçlü, **able-bodied seaman** gemici, tayfa., **a.bloom** (ıblum') s. çiçekli, bol çiçekleri olan., **ab.luent** (äb'luwınt) s., i., temizleyici; i. deterjan., **ab.lu.tion** (äblu'şın) i. yıkanma, aptes, gusül."

Yukarıya İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü' nün yalnızca ilk iki sayfasından alınan ve Türk dilinde, aralarında şu veya bu dilden de girmiş bulunanları var olsa dahi özellikle bir kısmı çok eskilerden beri kullanılagelen " aba, kenevir muzu, faça, abaküs, sayı boncuğu, çörkü, panjur, mezbaha, salhane, baba, piskopos, manastır, alfabe, akçakavak, iktidar, yetenek, kabiliyet, marifet, hüner, dirayet, zekâ, ehliyet, kudret, sefil, alçaki aşağılık, gurursuz, köle gibi, alçakça, sefilce, dinden çıkma, irtidat, ablatif, alevli, hararetli, şevkli, alev alev, güçlü, muktedir, kadir, istidadı olan, hünerli, becerikli, yetkili, gemici, tayfa, çiçekçi, temizleyici, deterjan, yıkanma, aptes, gusül" şeklindeki isim, sıfat, zarf gibi kelime ve diğer dil unsurlarının ön taraflarında birer birer verilen, genellikle İngilizce ve tek tük de Fransızca olan karşılıklarının; "baş" ile "kafa"yı, "boyun bağı" ile "kravat"ı, "doğruca" ile "direk" veya "direkt"i, "büyük" ile "süper"i, şimdilerdeyse yaygınlıkla "mega"yı ve bu gibileriyle diğer yabancı dil kaynaklı karşılıklarını eş anlamlı alarak sayan veya sanan anlayış çerçevesi içinde birer eş anlamlı unsur olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Böyle bir durumun sonucunda ise küçücük bir hesaplama ile, Türk dili için ilk iki sayfasında onlarca eş anlamlı kelime olan, bir yanı Türkçe

çok dilli ve hacimli bir sözcüğün tamamının kaç defa on binlerce eş anlamlı kelime bulunduracağını tahmin etmek pek fazla zor olmasa gerek. Bir de bu işlemi, yine birer yanı Türkçe olan birkaç dilden birer sözlük açısından göz önüne almak, sayının kaç kere yüz binleri, giderek milyonları bulabileceğini -bütün ürkütücülüğüne karşılık- kestirebilmek şüphesiz ki imkânsız değildir.

Türk dilinde yabancı kaynaklı karşılıkların eş anlamlı sayılması veya sanılması durumu için yukarıda uygulanan işlemin ayrıca Türkçeden Türkçeye hazırlanmış bir sözlükte denenmesi sonucunda durumun yine iç açıcı olmadığı, bir kesit vermek düşüncesiyle Türkçe Sözlük'ün ilk dört sayfasından çıkarılan Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı unsurlardan oluşmuş şu onlarca örnekte kendisini belli etmektedir:

"ab Far. āb esk. Su, aba Ar. 'abā 5. hlk. Abla., 6. hlk. Anne., abajour Fr. abat-jour 2. … masa lambası veya ayaklı lamba., abaküs Fr. abacus Sayı boncuğu, çörkü., abandone Fr. abandonné sp:dövüşemeyecek (boksör)., abani Far. ābānį …ipek kumaş., abaşo 1. Alt, alttaki aşağı., abat Far. ābād esk. 1. Bayındır, mamur. 2. Şen rahat. Abd 1. Kul. 2. Köle, abdal 1. Gezgin derviş. 2. Dilenci kılıklı. 3. bk. Aptal., abdesthane Ayak yolu, tuvalet., abdiâciz. Ar. 'abd-i 'āciz esk. Alçak gönüllülük bildirmek üzere "ben" yerine kullanılır., aberasyon Fr. aberration astr. Sapınç., abes 1. Akla ve gerçeğe aykırı. 2. Gereksiz, lüzumsuz, yersiz, boş, abıhayat Far. Ar. āb-i hayāt Bengi su, abıru esk., mec. Irz, namus, şeref, hatsiyet., abide Anıt., abuhava esk. İklim., abidevi anıtsal, anıt gibi., ablatif gr. Çıkma durumu., abluka kuşatma, ihata."

Türk dilinde yabancı kaynaklı kelimelerin eş anlamlı sayılması veya sanılması durumu, alan sözlüklerinde ise kimi kez aynı bir unsurun ele alınması sırasında şaşırtıcı sonuçlar, kümelenmeler doğrulabilecektir. Türkçe gibi çok uzun tarihli ve çok geniş coğrafyalı bir dilde, anılan benzer bir işlemin alan sözcükleri için de geçerli kılınması, geçmişte Arap ve Fars dilleri başta olmak üzere çeşitli yabancı dillerden girmiş, belli bir dalda, belli bir anlamın karşılığı olma durumuna ulaşmış veya böyle bir amaçla kullanılmış yabancı dil unsurlarının varlığı bugün için artık hayat süresini doldurmuş duruma düşenleri, eğer aynı unsurun hâlen yaşayan yanı, canlı parçası varsa bile tıpkı bu bölümleri bir buz dağının su üstünde görünen yanları gibidir. Onun su altında kalan görünmez, bilinmez yanı, bugün artık ölmüş durumdaki diğer yanları Türkçenin tarihî dönemlerinin malı durumuna geçmiştir. Örnek olarak Türk milletinin günlük yaşayışından şiir ve nesir alanındaki eserlerine kadar uzanan çok geniş kullanım yerlerine yayılan, bu yüzden de çeşitli dil yapıları

içinde ve yabancı dil kaynaklı birçok karşılığı bulunan, zaten kendi varlığı da Arapça kökenli olan "şarap"a (<Ar. şerāb)- Türkçe kaynaklıları olan "süci" ve "çakır"ın tercih edilmediği kullanımlarda- teşbih, kinaye gibi yollarla verilen adlardan, eskiden sık sık kullanılmış karşılıklardan bir kısmı tespit edilip bir araya getirilince aşağıdaki kümelenme ortaya çıkacaktır.

"ab-ı erguvâni (erguvan renkli su): 1. kırmızı şarap; âb-ı dide-i cām (bardağın, kadehin gözyaşı): şarap., âb-ı engûr (üzüm suyu): şıra, şarap., âb-ı güşâde (açılmış su); sulandırılmış şarap, kötü şarap; beyaz şarap veya rakı., âb-ı harâbât (harabelerin = meyhânelerin suyu): şarap., âb-ı hâram (yasak su): şarap., âb-ı işret (işret suyu): şarap.,âb-ı la'li: 2) şarap; âb-ı Meryem: 4) şarap., âb-ı meygûn: 2) şarap; âb-ı nâfi' (şarap): şarap., âb-ı nâr (ateşi suyu): kırmızı şarap., âb-ı nârdân: 2) kırmızı şarap; âb-ı rengin: 2) şarap ; âb-ı rez, âb-ı rezân (asma kütüğünü suyu): şarap., âb-ı siyâh: 3) şarap; âb-ı şakayık 2) şarap; âb-ı surh: 2) şarap., âb-ı şengerfi: 2) şarap; âb-ı tarab: 2) şarap, süci., âb-ı yâkut (yâkut gibi su): kırmızı şarap., âb-ı zehre: 2) şarap., âb-ı zerb 3) altın renkli şarap., âb-ı gine: 8. şarap, âteş-i seyyâl, âteş-i seyyâle: kırmızı şarap., bâd, bâde: şarap., bâde-i gülgûn: kırmızı şarap., dûhter-i râz: Üzüm kızı, yani şarap."

Türk dilinde yabancı kaynaklı karşılıkların eş anlamlı sayılması veya sayılması veya sanılması durumu, tarihî Türkçenin başka bir kaydı olan "manzum lugat" türü yönünden nasıldır? Bir yanı Türkçe olmak şartıyla Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe gibi birden fazla dili kapsamına alan bu tür sözlüklerde kelimelerin mısralara yerleştirilme düzeni, sözlüğü oluşturan dillerin herhangi birine kesin ve değişmez bir öncelik sırası tanımaksızın, her bir dil unsurunun diğer dildeki karşılığının o unsuru hemen yanı başında verilmesi tarzındadır. Şiir hâlindeki bu tür sözlüklerde yer alan kelimelerle örülmüş metin yapısında bir kelime diğerine eş anlamlı olsun diye değil, fakat ona, amaçlanan dilden bir karşılık olsun diye kaleme alınmıştır. Mevlâna Lâmi'i Efendinin manzum Farsça-Türkçe Sözlüğü'nden bugünkü Türk alfabesine aktarılan bir bölümü bu konuda yeterli bir fikir verecektir.

Oıt'a-i ŝāmine
Lūb gökçek bezm śoĥbet uyķu ħāb
Būse öpmekdür döşekdür cāme- ħāb
Zįn eyer esb at üzengüdür rikāb
Iul baķaġu ġūl dįv ü deşt ķır
Seng ŧaş u çūb aġaçdur āb śu
Arpa cevdür arpa śuyıdur cev-āb

Zāġ ķarġa ħāź çaylaķ murġ ķuş
Kebk keklik puħte bişmiş mey şarāb
Nān ekmek tuz nemek ħūriş ķatıķ
Çeynemek ħābiden ü ivmek şitāb
Ebr bulut hir tumandur berf ķar[68]

Türkçede görülen ve dilin kendi öz kaynaklarından gelen kelimelerine yabancı dil kaynaklarından gelmiş karşılıkların eş anlamlı sayılması durumu bir tutum, bir yöntem olarak batı dilleri açısından incelenirse ortaya nasıl bir sonuç çıkacaktır.

Batı dilleri denilince dünyanın bugünkü şartlarında, özellikle devletlerin kendi varlıklarını sürdürebilmek için gerekli gördükleri temel kuralların işlerlik, uygulanırlık kazanmasında ayrıca, halen yeryüzünde yaşayan kişiler arasında en yaygın, en geçerli iletişim dilinin İngiliz dili olmasında hiçbir tereddüt bulunmadığına göre bu konu öncelikle İngilizce açısından ele alınmalıdır. İngilizceye adını veren milletin, yakın ve uzak olmak üzere dünyanın dört bucağında askerlikten ticarete kadar uzanan çok geniş bir alan ve uzun bir zaman aralığı içinde önemli roller oynadığı bilinmektedir. Yayılma ve kullanılma niteliği bu temel özellikleri taşıyan bir dilin zamanla bir dünya dili olmasının bu arada ele alınan konu ile ilgili yanı ise bu dilin gerek Büyük Britanya'nın geçmişteki sömürge imparatorluğunun çok renkli ve çok dilli ülkelerinde ve gerekse boyundurukçu sıfatıyla bulunduğu çeşitli memleketlerde kullanılan yerel dillerden değişik alanlarla ilgili birçok kelimeyi bünyesinde toplamış bulunmasıdır. Bunların dışında kalan ve diller arasında hep süregelen çeşitli alış verişler sonucunda İngilizceye girmiş bulunan yabancı kaynaklı kelimeler de dikkate alınırsa bu dilin kelime hazinesinin diğer dillere göre ne denli bir zenginlik içinde bulunduğu hemen anlaşılacaktır. Bütün bunları belirttikten sonra İngilizceden İngilizceye hazırlanmış ve eş anlamlı kelimeleri konu edinmiş sözlüklerde yakın'ı orta'sı uzak'ı ön yanında olmak üzere çeşit çeşit doğulardan, kuzey'i, orta'sı yahut güney'i ön tarafında bulunmak şartıyla Afrika veya Amerika kıtalarındaki -batılıların şu ünlü, ünsüz bütün keşif gezilerinin öncelerine ait zamanlardan gelme ve canlı olarak kalma başarısını gösterebilen- yerel dillerden kelime alınıp alınmadığı konusunun son derece ilgi çekici olduğu bir gerçektir. Bu konu, ayrıca, daha başka bazı batı dilleri için de geçerlidir.

[68] Ersoylu, "Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?", s. 250-266

Türkçenin eski ve birçok anlama gelen, aynı zamanda bir tarih terimi olarak da kullanılmış bulunan "ağa" kelimesine İngilizcenin önemli genel sözlüklerinden biri sayılan ve köken bilimi bakımından da değerli bilgiler veren Webster's Ninth New Collegiate Dictoanary'de hiç yer verilmemiştir. Webster's Ninth New Collegiate Dictoanary adlı daha kapsamlı ve yine İngilizceden İngilizceye olan sözlükte ise anılan kelime "ä'gå, ä'ghå, n. [Turk. agha]" imlâsıyla yazılarak "Müslüman memleketlerde, sivil veya asker, üst düzey görevlilere verilen saygı belirtici bir unvan." Anlamındaki bir ifadeye yer verilmiştir. Türkçe "ağa" kelimesi İngilizceye "1. lord, master. 2. local big landowner, Agha. 5. hist. Agha (title formerly given to certain officers, esp. janissaries) elder brother; paternel uncle." Veya benzeri bir biçimde yazılmış "ağa" kelimesi bu karşılıklardan herhangi biri için bile, İngilizce yazılmış bir eş anlamlılar sözlüğüne alınmamıştır. Meselâ, bir eş anlamlılar sözlüğü olan Webster's Colegiate Thesaurus'ta, burada ele alınan "ağa"nın "lord" karşılığı olan kullanımı, "lord" maddesine veya aynı özelliğe sahip bir karşılık olarak gösterilen "master"ın, isim ve sıfat diye iki madde başı hâlinde işlenilmiş "master" maddesine, hatta bu sonuncu karşılığın ilgili bulunduğu –Hintçe asıllı "guru, swami" gibi unsurların da dahil edildiği kümelendirmelerin hiçbirine sokulmadığı görlmektedir. Ayrıca, bu tutumun sözlükte "rel" (: related) kısaltması ile gösterilen "ilgili, ilişkli" kelimelerle diğer hususlar için de gösterilmiş bulunduğuna – aşağıda kaydedildiği üzere- dikkatler çekilmelidir.

"lord n syn HUSBAND, // hubby, man, // master, mister, mr., // old man"

"master n 1 syn EXPERT, artist, artiste, authority, past master, Professional, proficient, virtuoso, whiz, wizard

Rel maestro, savant; genius, mastermind; guru, swami

2 syn LEADER 2, boss, chief, chieftain, cock, dominator, head, headman, hierarch, honcho

Rel overlord, averman, overseer

3 syn Victor 1, conqueror, defeater, subduer, subjugater, vanquisher

4 syn HUSBAND, hubby, lord, man, mister, Mr., old man

5 syn LOVER 1 boyfriend, fancy man, man, paramour"

"master adj 1 syn DOMINANT 1 ascendant, overbearing, paramount, predominant, predominate, preponderant, prevalent, regnant, sovereign

2 syn PROFICIENT, adept, crack, crackerjack, expert, masterful, masterly, skilled, skillful

Roget's II The New Thesaurus adındaki "English Language-Synonyms and antonyms" nitelikli sözlükte, madde başı yapılmayan "lord" kelimesinin dışında, yine isim ve sıfat olarak iki ayrı madde tarzında işlenilen "master" kelimesinin hem kendi maddelerinde hem de göndermeler yapılan chief (on ayrı eş anlamlısı var), conqueror (dört eş anlamlı) owner (dört eş anlamlısı gösterilmiş), expert (yirmi ayrı eş anlamlısı verilmiş) ve diğer kümelerin içinde, Türkçe "ağa" kelimesi yine hiç görülmemektedir. Bütün buların sonucunda yazılı İngilizceye 1600 yılında girdiği belirtilen Türkçe "ağa" kelimesinin anlamlarından bir teki için dahi İngilizce olarak yazılan eş anlamlı kelimeler sözlüklerinden herhangi birine alınmadığı görülmektedir. Şüphesiz ki bu kelime için uygulanan bu işlem ve ortaya çıkan bu sonuç başka Türkçe kelimeler için de geçerli durumdadır.

16. yüzyıl sonlarına doğru İngiliz diline geçen ve "ba.zaar"veya "bå.äar, bå.zär" yazımları ile İngilizcenin genel sözlüklerinde kaydedilen Farsça asıllı "bāzār" kelimesi, daha önceki örneklerde karşılaşılan uygulama ile yine İngilizce eş anlamlı sözlüklere başlı başına bir madde olarak alınmamış, bununla da kalınmayarak bu kelimenin İngilizcede kullanılan karşılıklarından "market" veya "shop"un madde başı kelimeler hâlinde eş anlamlıları ve ilgili kelimeleri sıralanırken bu Farsça dil unsuruna hiçbir kümede yer verilmemiştir.

"market n syn STORE 4 outlet, shop, showroom"

"shop n syn STORE 4 market, outlet, shop, showroom rel boutique"

"store n …

4 a business establishment where goods are shown for sale< a food store>

syn market, outlet, shop, showroom

rel discounter, discount house, discount store, emporium"

İngilizce ile diğer Avrupanın dilleri arasındaki durum için, Türkçede de benimsenmiş olunan Fransızca kaynaklı "asansör" (<ascenseur) kelimesinin İngilizcede kullanılıp kullanılmaması örnek verilebilir. İngiliz İngilizcesinde bu aracın adı için, orta İngilizceden beri dilde kullanılagelen bir kelimeden yararlanılarak "lift", Amerikan İngilizcesinde ise son dönem Lâtincesinden kaynaklanan "elevator" kelimesi kullanılmakta ve Fransızcada bunun için türetilmiş "ascenseur" kelimesine, İngilizcenin değil eş anlamlı, genel sözlüklerinde bile yer verilmemektedir.

Bugüne kadar Türk dili ile ilgili eş anlamlılık konusunda, Batı dillerine ait bulunan bu türdeki özel durumlar göz önüne alınmamış, dolayısıyla da Türkçede

görülen ve dilin kendi öz kaynaklarından gelen kelimelerine yabancı dil kaynaklarından gelmiş karşılıkların eş anlamlısı sayılması veya sanılması durumu ortaya çıkmıştır. Oysaki Türk dili, içinde yer aldığı temel kaynak, ister "dil ailesi" veya isterse henüz "dil grubu" olarak kabul edilsin, yine de mensubu bulunduğu, bütün köklerin uzandığı "Ural-Altay dilleri" ibaresini taşıyan ve birkaç dilden oluşan genel bir birlikteliğe, bu temele dayalı olarak da "Altay dilleri" adını alan bir "dil kolu"na sahiptir. Bunun anlamı, Türkçenin de kendi özel durumları vardır ve Türkçenin çeşitli konularının incelenmesinde bu durumlarda göz önüne alınmalıdır.[69] Tarihi geçmişi çok eskilere dayanan ve medeniyet dili halini almış dillerde yabancı kökenli sözcüklere rastlamak kaçınılmaz bir sonuçtur. Genelde yabancı dilden dile giren sözcüklerin birer yabancı karşılık olarak benimsenme tutumu sergilenmekte ve bu sözcüklere eş anlamlılık özelliği atfedilmemektedir.

Anlatılanlardan hareketle ulaşılabilecek en net sonuç eş anlamlılığın tanımıyla ilgili olacaktır. Eş anlamlılık; bir dilin kendi öz kelimeleri arasında ortaya çıkan, her bağlamda birbirinin yerine kullanılabilen sözcükler arasında gerçekleşen anlamca bir eş değerliliğin olması durumudur. Bu türden örneklerin sayısı da oldukça sınırlır. Bir dilin kendi içerisinde oluşan ve her bağlamda birbirinin yerine kullanılabilen eş anlamlı sözcüklerin varlığı bir zenginlik olarak değerlendirilebilir. Bu dilin tarihi geçmişinin uzunluğunun kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak dilimizde yerli sözcüklerden oluşan ve birbirinin yerine her durumda kullanılabilen birkaç sözcük vardır. Bunların dışındaki yerli dilde eş anlamlı olarak gösterilen sözcükler arasında ince de olsa anlam ayrımlarının bulunduğu örneklerden rahatça anlaşılmaktadır. Bu sözcükler de eş anlamlı olarak değil yakın anlamlı olarak değerlendirilmelidir. Yabancı dillerden dilimize giren eş anlamlı olarak değerlendirilen sözcükler ise dil olayları dikkate alınarak sözcüklerin farklı bağlamlardaki anlamları incelendiğinde, bu sözcüklerin anlamlarının gerçekte eşit olmadığı ve dolayısıyla eş anlamlı olarak değerlendirilmelerinin çok yerinde bir tabir olmayacağı sonucuna ulaşılır. Bu halde yabancı dillerden gelen karşılıklara da yeni bir adlandırma yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Yabancı dillerden gelen karşılıkların eş anlamlı değil, yabancı kaynaklı karşılık olarak adlandırılması daha yerinde olacak ve böylece Türk dilinin gelecekte bir yabancı dilin sözcüklerinin istilasına uğrama tehlikesinin önüne geçecektir.

[69] Ersoylu, "Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?", s. 250-266

4.2. Eş Anlamlılık Dilin Zenginliği midir, Yabancılaşması mıdır?

Dillerin zenginliği barındırdığı kelimelerle ölçülür. Bu kelimelerin bir kısmı aynı anlamı taşıyan eş anlamlı kelimelerden oluşur. Eş anlamlı kelimelerin bazıları da diğer dillerden alınma kelimelerdir. Bir dildeki alıntı kelimelerin varlığı dil tarihi açısından önem taşımaktadır. Diğer milletlerle kurulan ticari, ilmi, edebi v.b. bağlantılar kelimelerin varlığına da yansır. Bu durum dilin ve dolayısıyla milletin büyük bir tarihe sahip olduğunun işaretidir.

Dilimize alınan eş anlamlı kelimelerin dile yerleşmesinden sonra, kullanım sıklığı açısından, eş anlamlı kelimeler arası tercih sorunları ortaya çıkmaktadır. Dilin tarihi kaynaklarından gelen ve kendine ait eş anlamlı kelimeler, zenginliğin ifadesi olurken; kendi dilindeki karşılığı olduğu halde diğer dillerdeki karşılıklara yönelmek asli kelimelerin atıl duruma geçmesine neden olmaktadır. Eş anlamlılar arasındaki tercih durumlarında halkın yerli dildekini mi yoksa yabancı dilden giren sözcüğü mü tercih edeceği konusunda belirleyici olan yine halkın kendisidir. Millî dil bilinciyle konuya yaklaşmayan halk bazen yerli sözcüğü bir kenara bırakarak -hasta sözcüğünü alınca sayru sözcüğünü bırakması, ayna sözcüğünü alınca gözgü sözcüğünü bırakması merdiven sözcüğünü alınca baskıç sözcüğünü bırakması örneklerinde olduğu gibi- yabancı dildeki karşılığını tercih edebilmektedir.

Kelimeler kullanıldıkları sürece canlı kalır ve varlıklarını sürdürebilirler. Bir dildeki eş anlamlı kelime oluşmasına, yabancı dildeki kelimelerin etkisini Doğan Aksan da açıklamaktadır: Dilimizdeki eş anlamlılar konusunda belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Dikkat edilecek olursa bugünkü yazı dilimizde bir araya getirilebilecek olan üzüntü, tasa (elem, gam, keder, dert) gibi eş anlamlıların artmasında yabancı diller büyük rol oynamaktadır. Bu örnekler içinden üzüntü, tasa Türkçe; dert Farsça; elemi gam, keder Arapçadır. Aksan'ın verdiği bu örneklerin kullanım sıklığı Türkçenin dönemlerine göre ve dili kullananın eğitim, kültür seviyesine göre farklılıklar gösterir. Kullanılmayan kelimelerin atıl durumda bulunması, bu örneklerde de kendini göstermektedir. Günümüz dil kullanıcıları, Türkçe olan tasa sözcüğünü atıl durumda tutarak, Farsça olan endişe sözcüğünü ön plana çıkarmışlardır.[70] Dillerde kullanılan kelimelerin varlığını koruyabildiği

[70] İlhan Uçar, "Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı", http: // www.diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT/article/viewFile/107/ucar (23 Ocak 2011)

gerçeğinden hareketle âtıl duruma geçen Türkçe kelimelerden dolayı dilin kelime hazinesinde bir daralmanın olması sonucuyla karşı karşıya kalınacaktır.

Yabancı kökenli kelimelerin dile yerleşmesinin kelime hazinesinde doğurabileceği sıkıntılar bir kenara bırakılırsa bu sözcüklerin dillere bir söyleyiş zenginliği kazandırdığı da yadsınamaz bir gerçektir. Yakın anlamlı kelimelerin de bu söyleyiş zenginliğinin oluşmasına katkısı vardır. "kırılmak, darılmak, gücenmek"; söylemek, demek, ifade etmek örneklerinin de gösterdiği gibi bazen de eş anlamlı kelimeyle yakın anlamlı kelime kavramları birbirine karıştırılmıştır. Yakın kavramdaki bazı kelimelerin de zamanla eş anlamlı kelimelere dönüştüğü görülmektedir. "Yürek ve kalp" kelimelerinde olduğu gibi aslında aralarında kavram farklarının olduğu bazı kelimeler, eş anlamlı olarak görülebilmektedir. Bu iki sözcüğün arasındaki anlam farklılıkları çoğu kez sıfatlarla sağlanmaktadır.

Kelimelerin anlam yapılarında kimi zaman farklılıklar ortaya çıkar. Bu anlam farklılıkları toplumun eğitim düzeyi ve bağlı bulundukları medeniyetlerle bağlantılıdır. Medeniyetin getirdiği kavram çeşitliliği, bazı dönemlerde o medeniyetin bağlı oldu dilin kelimeleriyle birlikte alınmıştır. Bu durum eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Doğu medeniyeti dairesi içerisinde olduğumuz dönemlerde bu dillerden alınan kelimelerin kullanımı sonucunda ortaya çıkan eş anlamlı kelime yoğunluğu, 1860'lı yıllardan itibaren Batı medeniyeti dairesi içerisinde konuşulan dillerdeki kelimelerle birlikte görülmeye başlamıştır. Doğan Aksan da bir dilin söz varlığının oluşmasındaki etkilere dikkat çekmiştir: bir dilin yalnızca söz varlığının incelenmesi yoluyla, dili konuşan ulusun yaşayışı, o toplumdaki kültür hareketleri ve başka uluslarla ilişkiler konusunda bilgi edinme olanak içindedir. Günay Karaağaç; Arapça ve Farsça kelimlerin Türkçeye girmesinde İslamiyet etkisi dışında kalanların prestij ve modayla bağlantılı olduğunu söylemektedir.

Bir dilde bulunan eş anlamlı kelimelerin çokluğu incelenirken, o dilin asli kelimeleriyle diğer dillerden alınmış kelimeler arasında bir ayrım yapılmalı ve bu kelimelerin kullanım sahalarına bakılmalıdır. Yabancı bir kelimenin terim olarak kullanılmasıyla dilin yapısı içerisinde kullanılması bakımından farklılık vardır. Özellikle fenni bilimlerde görülen yabancı kelime kullanımı yüzyıllar boyu kendini göstermiş; dönemine göre Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İngilizce kelime kullanımı, Türkçe bilim dilinin oluşumunu yavaşlatmıştır. Bilim dilinde Türkçe karşılığı bulunan eş anlamlı kelimeler ise atıl durumda kalmıştır. Tarihin belirli

dönemlerinde bu durumun farkına varabilen birtakım aydınlar ortaya çıkmış. Çeşitli sahalarda Türkçe kelime kullanımı yaygınlaştırmaya çalışmışlardır.[71] Bu çabalar dile yerleşen yabancı karşılıkların Türkçelerini unutturma endişesinden kaynaklanmıştır. Teknolojinin hızla değiştiği, geliştiği günümüz dünyasında teknolojik üstünlüğe sahip milletler ürettikleri teknolojiyle birlikte ilgili terimleri de dilimize ihraç etmektedirler. Bu durum dilde bir yabancılaşmaya yol açmakta, bazı yerli karşılıkları kullanımdan düşürerek dilin kelime hazinesine olumsuz bir etki yapmaktadır.

Günümüzde Türkçede oldukça çok eş anlamlı olarak adlandırdığımız sözcük vardır. Bu sözcükler kullanım sıklığıyla alt ve ara anlamları karşılama özelliği kazanmıştır. İnce anlam ayrımlarını belirtebilen bu öğeler bir başa açıdan bakıldığında dilimizin zengin, işlenmiş bir dil olduğu sonucunu da doğurmaktadır.

Soyut kavramlardan örnekler: darılmak / küsmek / gücenmek, kırılmak / incinmek, bezmek / bıkmak / usanmak, üzüntü / tasa / keder / dert / gam, bitmek / tükenmek, kızmak / öfkelenmek / hiddetlenmek, çevirmek / döndürmek, eksik / noksan, değerli / kıymetli, deprem / zelzele, ulus / millet, dil / lisan. Kimileri ödünçlemedir.

Somut kavramları yansıtan öğeler: boyunbağı / kravat, sandalye / iskemle, yürek / kalp, gelenek-görenek / örf-adet.

Bir bölüm eş anlamlılarda, birer öğe yabancı kökenlidir. Böylesi durumlarda tam bir eş anlamlılık görülüyor. Bu durum kuralı değiştirecek nitelikte değildir. Kaldı ki, genellikle yabancı kökenlilerle yerlilerin dilde kullanılışları sırasında kurdukları bağlantılar, bağdaştırdıkları öğeler açısından çoğunlukla ayrımlar vardır. Söz gelimi şu örneklerde sözler birbiri yerine kullanılamaz: ağır başlı adam / ağır kafalı adam, kafalı adam / başlı adam, ak gün / beyaz gün, kara gün / siyah gün.

Bir dil içinde yerli kökenli eş anlamlıların bolluğu, dilin anlam gücünü artırır. Ne ki, eş anlamlılık olayı oldukça karmaşık bir konudur. Çağımızda bilginler, gerçekte hiçbir dilde birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden çok sözcük bulunmadığını kanıtlarlar. Söz gelimi günümüz Türkçesinde ki şu sözlere göz atalım: göndermek / yollamak, bezmek / bıkmak / usanmak, bağırmak / haykırmak / seslenmek, dilemek / istemek, çevirmek / döndürmek, darılmak / küsmek / gücenmek.

[71] Uçar, "Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı", http: // www.diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT/article/viewFile/107/ucar

Bu sözcükler aynı anlamda gibi gözüküyor. Gerçekte bu sözcükler ayrı köklerden gelirler. Değişik gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşmışlardır. Bu bakımdan bu ve benzeri sözlere yakın anlamlı sözcüler saymak gerekir.

Giderek, eş anlamlılar arasında bir savaş olmuştur. Türkçe sözcükler bu yapay yayılmaya karşı uzun bir direniş göstermişlerdir. Söz gelimi şu sözcüklerde söz konusu direnişi görürüz: ayaydınlığı / mehtap, od / ateş, ayak / kadeh, sındı / makas, süci / şarap.

Osmanlı aydını incelik kaygısıyla, aşırı ödünçlemeye yönelmiş; temel sözcüklere değin indirgemiştir: anne / valide, kardeş / birader, kız kardeş / hemşire, baba / peder, eş / refika.[72] Aşırı ödünçlemenin dilin ve dolayısıyla o dili kullanan milletin geleceğinde doğurabileceği sonuçlar düşünülmemiş, sosyal ve toplumsal bir süreçten geçmeden dile alınmaya kalkışılan bu sözcükler dilde bir kirliliğe yol açmıştır. Aralarında ince de olsa bir anlam ayrımı bulunmayan bu gibi alıntılamalarda sözcüklerden birinin unutulacağı gerçeği kaçınılmazdır.

Türkiye Türkçesinin bugünkü sözvarlığı içinde kimi öğelerin Dil Devrimi süreci ve sonrasında ortaya atıldıkları halde eski karşılıklarını bütünüyle unutturarak dile yerleştikleri görülür. Aşağıda, örneklerini inceleyerek bir bölümünün listesini vereceğimiz bu sözcüklerin ülkedeki siyasal toplumsal ve kültürel gelişmelere koşut olarak kimi alanlarda kullanım sıklığı kazanmaları sonucunda dildeki yerlerini aldıklarına tanık oluyoruz. Bu alanlar arasında, özellikle 1946 seçimleri öncesi ve sonrasındaki siyasal gelişmeler, TBMM çalışmaları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra teknolojideki ilerlemeler ve ABD ile kurulan ilişkiler gibi, kitle iletişim araçları kanalıyla kamuoyuna mal olan kavramları içerenler önemli bir yer tutmaktadır.

Bugün gösteri sözcüğü dile yerleşmiş, Farsçadan gelen nümayiş, tümden unutulmuştur. Aynı sözcükle gösteri yürüyüşü, gövde gösterisi, izinsiz gösteri tamlamaları da oluşarak söz varlığına katılmıştır. 1935'te (Cep Kılavuzu) önerilen gösteriş biçimi ise başka bir kavramı karşıladığı için olsa gerek, tutunmamış, buna karşılık kavramı, göstermek eyleminin yardımıyla iyi anlattığı ve işlek ekle türetildiği için gösteri, kolaylıkla benimsenmiştir.

Özellikle politika konuları ve TBMM görüşmelerinden kamuoyuna yansıyan kavramlar arasından çekimser, müstenkif'in yerini almış, aday, namzet'i unutturmuş (aday adayı, aday yoklaması gibi kuruluşlar da oluşmuştur), dokunulmazlık,

[72] Bozkurt, **Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem**, s. 190-191

masuniyet'i kullanılmaz duruma getirmiştir. Gensoru terimi genelleşerek istizah bütünüyle unutulurken gündem'in yerleşmesi ruzname için de aynı sonucu doğurmuş, gündem halkça benimsenerek gündeme almak, gündeme getirmek, gündemde olmak, gündemde kalmak sözleri günlük yaşama girmiştir. Önerge, takrir'i dilden uzaklaştırırken layiha yerine gelen tasarı genelleşerek benimsenmiştir. İki Arapça sözcüğün Farsça ekle oluşturduğu ve aynı zamanda hukuk konularında geçen esbâb-ı mucibe tamlamasının yerini alan gerekçe, gerekçeli, gerekçesiz sözcüklerini ve gerekçe göstermek sözünü de birlikte getirmiştir. Artık, eskileri hiç anımsanmayan sözcükler arasında seçim'in unutturduğu intihap, seçmen'in unutturduğu müntehip, ulaştırma'nın unutturduğu münakale, bölge'nin unutturduğu mıntıka gibi örneklerde vardır.

Bugün, eski dille yürürlüğe girmiş yasalarda yer aldıkları için Osmanlıca terimlerle kullanılan, Türkçeleştirilememiş pek çok hukuk kavramı bulunmakla birlikte sanık, maznun'u; tutuklu, mevkuf'u; savcı, müdde-i umumî'yi dilden uzaklaştırmıştır.

1950'li yıllardan başlayarak Rusya ve Amerika'da uzay teknolojisindeki ilerleme ve gelişmeler, bunlarla ilgili terimlerin kamuoyunda geniş ölçüde öğrenilmesine, benimsenmesine yol açmıştır. Uzay, feza'nın; uydu, peyk'in; yörünge, mahrek'in yerini almış; uzay yolculuğu, uzay gemisi, uzay uçuşu, uzay üssü gibi tamlamaları da birlikte getirmiştir.[73] Eski karşılıklarını unutturarak dile yerleşen bu gibi sözcükler canlı bir varlık olan dilin gelişimi, değişimi sürecinde doğal bir olaydır. Ancak unutturduğu sözcükler arasında yer yer Türkçe sözcüklerin de bulunduğu unutulmamalıdır.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve bunlarla ilgili kavramların sık kullanılması sonucunda matbuat, yerini basın'a; mecmua, yerini dergi'ye; neşriyat yerini yayın'a; neşretmek, yayımlamak'a; muharrir, yazar'a; kari', okur'a bırakmıştır. Radyo yayınlarında kullanılan sami', dinleyici olurken televizyonun yaygınlaşmasıyla izleyici sözcüğü yerleşmiştir.

Burada artık, Devrim'in başlarında önerilip tutunan öğretmen, okul gibi örnekler üzerinde durmak istemiyoruz. Şu kadarını belirtelim ki öğretmen'in eski karşılıkları muallim, muallime sözcükleri ancak sözlüklerde kalmıştır. Fransızca école'den alındığı ve Türkçenin türetme kurallarına uymadığı savıyla eleştirilen okul;

[73] Doğan Aksan, **Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı Son 75 Yılda Türkiye Türkçesi**, 1. Basım, Bilgi Yay., Ankara 2007, s. 124-131

çatal, kızıl, çapul, tükel gibi, eylem köklerine gelebilen [-l] ekiyle türetilmiş örneklerdendir. Türkçeye, birçok bileşiğiyle yerleştikten başka okullaşma terimini de türetmiştir. Bugün ancak, yaşlıların bildikleri mektep'in yerine bütünüyle yerleşmiştir. Okul'la oluşturulan okulöncesi, anaokulu, yaz okulu gibi öğelerle geniş kullanım alanına ulaşmıştır.

Devrim süreci içinde benimsenerek bugün yerleşmiş bulunan öğeler incelenirken ilginç gelişmelerle de karşılaşıyoruz. Ö. Asım Aksoy'un 1975'te yayımlanan "Gelişen ve Özleşen Dilimiz" adlı kitabında "Eskileriyle Çarpışan Yeni Sözcükler" başlığı altında verilen örneklerden bir bölümü aradan geçen 30 yıl içinde bütünüyle yerleşmiş, eskilerini unutturmuş bulunmaktadır. Örneğin kapsam, bugün eski karşılığı şümul'ü bütünüyle unutturmuş, kapsamlı sıfatı yerleşmiş, köken olan kapsa- 'şamil olmak' eyleminin kapsama türevi, iletişim alanında kapsama alanı terimi ve kapsamına almak, kapsamını genişletmek gibi sözleri de dile katmıştır. Aynı örnekler içinde yer alan yön (cihet), ılımlı (mutedil), bağımsızlık (istiklâl), bilimsel (ilmî), kurul (heyet), üye (aza), ilginç (şayan-ı dikkat), nitelik (keyfiyet-vasıf) gibi sözcüklerin eskileri de artık hemen hiç kullanılmaz duruma gelmiştir. Eski bir Türkçe öğe olan nitelik benimsenirken nitelikli, niteliksiz sıfatlarını da birlikte getirmiş, ayrıca niteleme, nitelemek sözcükleri de yerleşmiştir.

Benimsenen sözcükler arasında, Türk Dil Kurumu'nun yanı sıra, Devrim süreci içinde ve sonrasında şairlerin, yazarların ve bilim insanlarının türettikleri pek çok sözcük de dile yerleşmiştir.

Yeni sözcükler, dilde tek tek öğeler olarak kalmamakta, yeni türevleri oluşmakta, yeni tamlamalar, terimler, değişik sözler içinde yer almaktadırlar. Örneğin aksülamel'i unutturan tepki ile birlikte tepkili, tepkisiz, tepkisel sözcükleri türemiş, muvazene yerine tutunan denge'nin yanı sıra dengeli, dengesiz, dengesizlik de dile yerleşmiştir. Ekseriyet karşılığı çoğunluk yaygınlaşırken salt çoğunluk, yeterli çoğunluk terimleri de genelleşmiştir. Cemi yerine geçen çoğul'la çoğulculuk, çoğulcu, çoğullaştırmak da dile girmiştir. Tenkit unutulurken eleştiri, eleştirmen, eleştirmek, eleştirel sözcüklerini de birlikte getirmiştir. Celse'nin yerine kullanılan oturum'la açık oturum, kapalı oturum, gizli oturum, birleşik oturum terimleri yerleşmiş, insihar yerine tekel yerleşince, tekelci sözcüğüyle birlikte tekeline almak, tekelinde olmak deyimleri oluşmuş, tekel ürünü, tekel bayii tamlamaları da kullanılır olmuştur. Daha pek çoğu gösterilebilecek olan bu örnekler, dildeki özleşmenin bir boyutunu da ortaya koymaktadır.

Aşağıda vereceğimiz dizelge, eski karşılıklarını bütün bütün unutturarak sözvarlığımıza yerleşen türetmelerden küçük bir bölümünü daha gösteriyor. Burada hemen belirtelim ki, bu bölümde yer alan örnekler yalnızca TDK'nın türettiği öğelerden ibaret olmayıp yazarların, şairlerin, bilim adamlarının bulup yaygınlaştırdığı sözcükleri de içermektedir:[74]

alışkanlık : itiyat	gerekçe : esbâb-ı mucibe
anıt : abide	girişim : teşebbüs
anlaşma : itilaf	girişimci : müteşebbis
antlaşma : muahede	göçmen : muhacir
aracı : mutavassıt	görev : vazife
artı : zāid	görüşme : mülakat, müzakere
ayrıcalık : imtiyaz	gözlemci : müşahit
ayrıntı : teferruat	ılımlı : mutedil
azınlık : ekalliyet	içerik : muhteva
basınç : tazyik	içermek : ihtiva etmek
başarı : muvaffakiyet	ilerleme : terakki
bencil : hodbin	iyimser : nikbin
birleşik : müttehit, mürekkep	izci : keşşaf
bitki : nebat	karamsar : bedbin
boyut : buud	kavram : mefhum
bunalım : buhran	konut : mesken
buzul : cumudiye	nicelik : kemiyet
çağrışım : tedai	nitelik : keyfiyet
çağrıştırmak : hatırlatmak	oluşmak : teşekkül etmek, tekevvün etmek
çelişki : tenakuz	oran : nisbet
çoğul : cemi	orantı : tenasüp
çoğunluk : ekseriyet	organ : uzuv
danışma : müşavere	oturum : celse
dayanışma : tasanüt	öncelik : evleviyet, takaddüm

[74] Aksan, **Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı Son 75 Yılda Türkiye Türkçesi**, s. 124-131

değişken: mütehavvil	önerge : takrir
denetlemek : murakabe, teftiş etmek	öngörmek : derpiş etmek
denge : muvazene	övgü : medih
dilekçe : arzuhal	özel : hususi
dönüş : avdet	özerklik : muhtariyet
duyuru : ilan	özet : hulasa
eksi : nakıs	sakınca : mahzur
eleştiri : tenkit	saldırgan : mütecaviz
eleştirmen : münekkit	sığınma : iltica
emekli : mütekait	sığınmacı : mülteci
eşit : müsavi	sınırlamak : tahdit etmek
evlenme : izdivaç, teehhül	sınırlı : mahdut
somut : müşahhas	uzlaşma : mutabakat
sorumlu : mesul	ünlü : maruf
sorumluluk : mesuliyet	üretici : müstahsil
soyut : mücerret	üretim : istihsal
subay : zabit	üye : âzâ
tabiiyet : uyruk	veri : muta, donnée
tekel : inhisar	yakıt : mahrukat
tekil : müfred	yakacak : mahrukat
tepki : aksülamel	yankı : aksisada
tüketici : müstehlik	yatırım : mevduat, plasman, envestisman
tüketim : istihlâk	yazar : muharrir
tüzük : nizamname	yedek : ihtiyat
uçak : tayyare	yetki : salahiyet
uyuşma : mutabakat	yorum : tefsir
uyuşturucu : narkotik	yorumlamak : tefsir etmek

Bir dil içinde yerli kökenli eş anlamlıların bolluğu dilin anlatım gücünü artırmaktadır. Bunun yanı sıra bizce bir dilin eldeki en eski ürünlerinde, özellikle anlamca birbirine çok yakın eş anlamlılar bakımından görülen zenginlik -bunlar başlangıçta ayrı ayrı kavramları yansıttığı, zamanla birbirine anlamca yaklaştığı için- dilin eskiliğine de ışık tutmaktadır. Örneğin, elimizdeki en eski Türk metinleri olan

Köktürk yazıtlarında kiçä (gece) ve tün. 'kuvvet' demek olan erk ve küç (güç), yine anlamca birbirine çok yakın olan ögmek (öğmek) ve alkamak eylemleri bu açıdan üzerinde önemle durulması gereken sözcüklerdir.

Eş anlamlılık konusuna değinirken belirtmemiz gereken bir nokta, bu sorunun anlam bulanıklığı açısından anlambilimcilerin ilgisini çektiğidir. Bir kavrama bir gösterge ilkesi, herkesçe benimsenmiş, eş anlamlılar ayrı ayrı kavramları dile yansıtan ayrı ayrı göstergeler olarak görülmüş ve bu öğelerin arasındaki anlam farklarına eğilen çalışmalar yapılmıştır. Örneğin W.E. Collinson'ın, doğrudan doğruya bu ayrımları belirleyen bir çalışması vardır.[75]

Bir dilin zenginliğinin kanıtları arasında bir kavramla ilgili birbirinden ufak anlam ayrımlarıyla ayrılan, eş anlamlı sayılan sözcüklerin, deyimlerin bolluğu gösterilmektedir. Bu açıdan bakılacak olursa Türkçenin özellikle kimi kavram alanlarında zengin bir söz varlığına sahip olduğu görülür. Örnekler üzerinde duralım:

Bir kimsenin bir başkasının ya da başkalarının davranışlarından, bir olaydan üzüntü ya da kızgınlık duyarak onlarla ilişkisini kesmesi yahut ilişkiyi isteksiz sürdürmesi konusundan birbirinden farklı şu sözcüklerden yararlanılıyor: küsmek, darılmak, gücenmek. Bunların yanında daha hafif kalan gücenmeler için, birbirinden ufak anlam ayrımlarıyla ayrılan alınmak, incinmek, kırılmak ve son yıllarda daha çok kullanılan bozulmak eylemlerine rastlıyoruz. Hatırı kalmak, kalbi kırılmak, gönlü kalmak, gönül koymak, ağrına gitmek gibi deyimleşmiş örnekleri ve araları açılmak, aralarından kara kedi geçmek, yüz çevirmek, (birini) defterden silmek gibi deyimleri buna ekleyebiliriz.

Burada özellikle belirtilmesi gereken bir yön, darılmak, küsmek, gücenmek gibi eylemlerin yanında incinmek, alınmak, kırılmak sözcüklerinin, bir davranış, bir olay karşısında duyulan kırgınlığın kimi zaman içe atılan, dışa vurulmayan niteliği ile belirtmesidir. Aynı kavram alanında değişik yapılardaki dargın, dargınlık, küskün, küskünlük, gücenik, güceniklik, kırgın, kırgınlık, arası açık… gibi sözcükler de vardır. Şimdi daha başka alanlardaki örneklere geçelim:

Türkçenin zengin anlatım yollarından biri, bir olayın, bir eylemin gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını anlatan, ancak gerçekleşmediğini belirten ve aralarında küçük ayrımlar bulunan sözcük ve sözcük öbeklerinin kullanımında görülür:

[75] Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, s. 190-192

1. Neredeyse,
2. Az kalsın,
3. Az daha,
4. Aynı eylemin geçmiş ve gelecek zaman 3. kişi çekimlerinden oluşan geldi gelecek, bitti bitecek biçimleri,
5. Akşama sabaha,
6. Ha bugün ha yarın,
7. …e ramak kalmak

Şimdi bunları ayrı ayrı örneklerle gösterelim:

1. Tümce kuruluşunda belirteç görevi gören ve ne soru adılının türevlerinden biri olan (ne+[-Re] yön gösterme biçimbirimini + [-DE] kalma durumu biçimbirimi + [-(y) ise] nin birleşmesi ürünü) neredeyse, değişik kullanım özellikleri ile Türkiye Türkçesinin ilginç sözcüklerinden biridir; bir deyim niteliği de kazanmıştır:

a. Gerçekleşmesine çok yaklaşılan, ancak gerçekleşmeyen bir olayın anlatımı:

1. Ev öyle sallandı ki neredeyse dolaplar üstüme devrilecekti.

2. Yağmur bir arttı, bir arttı ki, nerdeyse sel basıyordu.

b. Bir süreye, bir uzaklığa, bir niteliğe yaklaşma anlatımı:

1. Neredeyse iki saat oluyor, adam hala gelmedi.

2. Kuyruklar buradan, neredeyse istasyona kadar uzuyordu.

c. Karşılaştırma sırasında, bir niteliğe yaklaşma anlatımı:

1. Neredeyse, evin salonu kadar büyük bir mutfağı var.

2. Bizde öyle çok kalırdı ki, neredeyse aileden biri olup çıkmıştı.

2. Az kalsın da bir olayın gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını, ancak gerçekleşmediğini neredeyse'nin eş anlamlısı olarak dile getirir:

1. Kapının önüne bir çukur kazmışlar; az kalsın, düşüyordum.

2. Evden geç çıkmış; az kalsın, treni kaçıyormuş.

3. Az daha, az kalsın'la tam eşdeğerli, eşanlamlı nitelik taşımakta, ona koşut bir kullanıma sahip bulunmaktadır. Yukarıdaki tümcelerde az kalsın'ı kaldırıp az daha'yı yerleştirebiliriz.

4. Bir olayın gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını, aynı eylemin değişik zamanlarına ait 3. kişi çekimi ile dile getirilir:

1. Hava öyle bulutlandı ki, yağmur yağdı yağacak.

2. Evde içme suyu bitti bitecek.

Aynı anlatım biçiminde çekimli eylemden önce ha ünlemi getirilerek ha yağdı ha yağacak, ha bitti ha bitecek gibi kullanımlara da rastlanır. Bir başka açıdan bu kullanım 'zaman açısından sınırlama' olarak nitelenebileceğini de söyleyebiliriz.

5. Akşama sabaha deyimi yine bir durumun sona ermesine çok az zaman kaldığını belirlemektedir:

1. Akşama sabaha ondan bir haber çıkar.

2. Doğumu yakın, akşama sabaha bekliyoruz.

Bu deyimin yanı sıra bir kimsenin özellikle ağır hastanın ölümünün çok yaklaştığı, ölmek üzere olduğu da akşamlık sabahlık anlatımıyla dile getirilir.

6. Ha bugün ha yarın deyimi de akşama sabaha deyimi ile aynı anlamı yansıtmakta, kimi zaman ha öğesi kaldırılarak bugün yarın biçiminde kullanılmaktadır.

7. …e ramak kalmak deyimi bir olayın gerçekleşmesine çok çok yaklaşıldığını belirtmek üzere, özellikle de tehlike gösteren durumlarda kullanılır. Arapçada, vücutta son yaşam kalıntısını anlatan ve zamanla 'pek az' anlamına gelen ramak sözcüğü ile kurulan deyime şu örnekler gösterilebilir:

1. Öyle bir ateş yakmışlar ki, ormanın tutuşmasına ramak kalmış.

2. Depremde binanın yıkılmasına ramak kaldı.[76]

Türkiye Türkçesinde, konuşulan ve yazılan dilde gerek sözcük, gerekse deyim niteliği ile aynı kavram alanına giren öğelerin daha pek çok örnek verilebilir. Bir işin gerçekleştirilmesi sırasında gereken özenin gösterilmediğini anlatma üzere şu bileşik sözcüklerden yararlanılmaktadır: Baştansavma, üstünkörü, gelişigüzel, keyfekeder ve ufak kullanım ayrımıyla rastgele. Bunlara arasından baştansavma, baştan savmak deyimindeki eylemin adlaştırılmasıyla oluşturulmuştur; bir işten bir an önce kurtulmaya dayanan bir anlatıma yönelmiştir. Üstünkörü bileşik sözcüğü, bir işin üstten, derinliğine ve inceliğine inilmeden ele alındığını belirtmektedir. Gelişigüzel'de ise ilginç bir adlandırma örneği görülmektedir. İşin yapılışında özen gösterilmediği, oluruna bırakıldığı anlatılmaktadır.

Ana dilimizde bir insanın herhangi bir çevrede, bir işte, bir başkası tarafından desteklenmesini, korunmasını anlatmak üzere değişik anlamları, kullanım yerleri de bulunan korumak, esirgemek, kayırmak, kollamak, ilgilenmek, desteklemek, destek olmak, gözetmek, tutmak eylemleri ve Arapça himaye ile kurulmuş himaye

[76] Doğan Aksan, **Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri,** Ankara, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 79-90

etmek'ten yararlanılmaktadır. Bunlara ek olarak göz kulak olmak, kol kanat germek, arka çıkmak, sahip çıkmak deyimleri de söz varlığında yer alıyor.

Bir konuya, bir kimseye ilgi göstermemeyi, bir davranış karşısında tepkisiz kalarak ona önem vermemeyi anlatan çeşitli örnekler bulunmaktadır: ilgi göstermemek, ilgisiz kalmak, ilgilenmemek, kayıtsız kalmak, aldırmamak, umursamamak, önem vermemek, (hiç) tınmamak. Aynı kavramı yansıtmak üzere şu dokuz deyimle de karşılaşıyoruz: umurunda (bile) olmamak, aldırış etmemek, oralı olmamak, o taraflı olmamak, kılını (bile) kıpırdatmamak, kulak asmamak, hasbi geçmek, istifini bozmamak, işitmezlikten gelmek.

Anadilimizde, bir olayın gerçekleşmesinden sonra uzun bir sürenin geçtiğinin belirtilmesi için çoktandır, çoktan beri, hanidir, ne zamandır, uzun zamandır, hatta aylar var, yıllar var gibi sözlerden yararlanılmaktadır. Aynı alanda düşünebileceğimiz; ancak çok daha önceye uzanan bir olayı dile getirmek üzere- biraz da abartmalı olarak- oldum bittim, oldum olası deyimlerine ve kendimi bildim bileli anlatımlarına başvuruluyor.

Kalabalığı, bir yerdeki insan çokluğunu dile getirmek üzere kalabalık sözcüğünün yanı sıra, durumu niteleyen ve Arapçada kıyamet gününü anlatan mahşer ve mahşer gibi benzetmeleri kullanılmaktadır. Tıklım tıklım, omuz omuza ikilemeleri de aynı nitelemelerdendir. Dildeki iğne atsan yere düşmez, bin bir ayak bir ayak üstünde deyimleri de aynı kavram alanına giriyor.

Türkçede, zengin bir kavram alanı olarak 'ölmek' kavramının çeşitli anlatımlarıyla karşılaşıyoruz: ölmek'le birlikte Arapça vefat sözcüğüne dayanan vefat etmek, aktarmalı anlatımla can vermek, canı çıkmak, son nefesini vermek, aramızdan ayrılmak kullanılmakta; ayrıca zengin deyimlerle aynı kavram anlatılmaktadır: ruhunu teslim etmek, gözlerini kapamak, hakkın rahmetine kavuşmak, ömrü vefa etmemek, vadesi gelmek, eceli gelmek, betimlemeli ve aktarmalı anlatımla iki eli yanına gelmek. Argoda aktarmalı ama aşağılayıcı anlatımla kalıbı dinlendirmek, kuyruğu titretmek, nalları dikmek deyimleri bulunmaktadır. Türkçede şaş- eylemi, sözcük ailesi bakımından olduğu kadar, kavram alanı, özellikle de anlam gelişmeleri açısından ilginç bir örnektir.

Beklenmedik, umulmadık bir olay, bir davranış karşısında beliren duyguyu anlatma eylem, şaşmak dışında şaşa kalmak, şaşıp kalmak gibi yardımcı eylemlerle kullanılışının yanında, Arapça kökenli hayret sözcüğüne dayanan hayret etmek, hayrette kalmak, hayrete düşmek biçimlerinde de aynı kavramı dile getirir. Bu

kavram alanında bir ada aktarması (metonümia) aracıyla konuyu somutlaştırarak, şaşkınlık içinde bulunan bir kimsenin bir hareketini betimleyen parmak ısırmak, parmağı ağzında kalmak, küçük dilini yutmak deyimleri de bulunmakta, biraz abartılı olan bu deyimlerin yanında bir yaşıma daha girdim de kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde gözlerine (gördüklerine) inanamamak, kulaklarına (duyduklarına) inanamamak gibi deyimler de yine aşırı şaşma anlatan örneklerdendir.

Şaş- kökünden [-İr] ekiyle kullanılan şaşır- çatısı yine, hayrette kalmayı da anlatabilmekte, bunun yanı sıra, yapacağını bilememeyi, bir işte doğru olanı yapabilme yeteneğini yitirmeyi dile getirmektedir. Aynı kavram şaşkına dönmek, şaşkınlaşmak, şaşırıp kalmak, şaşalamak gibi biçimlerde anlatılabildiği gibi afallamak, afallaşmak, alıklaşmak eylemleriyle de yansıtılabilmektedir.

Burada, son olarak, konuşulan dilde çoğu kez gerçekleşmesi beklenmeyen, istenmeyen bir olay, bir durum karşısındaki tepkiyi belirtmek üzere başvurulan anlatım özelliklerine değinmeden geçemeyeceğiz. Böyle bir durumda bak şimdi!, al bakalım!, haydi bakalım!, hoppala!, yok yahu!, yapma!, oldu mu ya?, bak şu işe!, bu da nereden çıktı? kullanılırken, ayrıca beş ayrı deyimden de yararlanılmaktadır: bir bu eksikt!, öp babanın elini!, ayıkla pirincin taşını!, al bir de buradan yak ve buyurun cenaze namazına!..

Anadolu ağızlarımıza bakacak olursak, soyut ve somut kavramlarda, doğayla ilgili konularda, bitki adlarında, tarım ve hayvancılığa ilişkin alanlarda ve insanların yaradılış ve davranılışlarını anlatan öğelerde eş anlamlıların zenginliği, aynı alana giren öğelerin bolluğu dikkati çeker. Bilindiği gibi Türk Dil Devrimi'nin başladığı 1932'den bu yana, anadilimizin kök ve ekleriyle pek çok öğe türetilmiş, bunların karşıladığı Arapça, Farsça ve Batı kökenli sözcüklerin büyükçe bir bölümünü unutulup kullanımdan düşerken bir bölümü de günümüzde, Türkçeleriyle birlikte yaşar duruma gelmiş, böylece dildeki eş anlamlıların sayısını arttırmıştır. Örneğin matbuat, intihap, istihlâk, istimal, müstahsil, efkâr-ı umumiye, mütekait… gibileri bütün bütün unutulmuş, bunların yerine sırasıyla basın, seçim, tüketim, kullanım, üretici, kamuoyu, emekli almıştır. Buna karşılık, günümüzde eş anlamlı olarak her ikisi de kullanımda olan yaşam (hayat), önlem (tedbir), doğa (tabiat), sorun (mesele, problem), güvence (teminat), durum (vaziyet), neden (sebep), kanı (kanaat)… gibi örnekler bulunmaktadır. Ancak dilin asıl zenginliğini bu gibi örnekler değil, onun kendi içinde oluşmuş, kendi ek ve köklerinden türemiş sözcükler ortaya

koymaktadır.[77] Örneklerde de görüldüğ gibi, Türkçede bie eş anlamlılık grubu oluşturan pekç çok öğe bulunmaktadır. Bu eş anlamlı öğeler eğer dilin kendi içinde oluşmuşsa gerçekten eş anlamlılık bir dilin zenginliğini yansıtan en önemli ölçüdür.

Dilimize giren eş anlamlı kelimeleri dilimizin ses ve mimari yapısına uydurduğumuzda bu kelimeler artık Türkçe kelimeler sayılmalıdır. Nitekim halk ağzında dayatma kelimeler yaşayamaz. Dile yerleşmiş eş anlamlı kelimeler varsa bunlar halkın beğeni süzgecinde geçmiş, dilimizin ses ve gramer yapısına uydurulmuştur. Bu nedenle bir bilim ve kültür dili halini almış Türkçede yaşayan eş anlamlı kelimeler dildeki yabancılaşmaya işaret etmez. Aksine dilin oturmu, sağlam bir yapı ve kurallarının olduğunu aynı zamanda tarihi geçmişi ve coğrafi yayılmışlığıyla dilin zenginliğine şahitlik eder.

Konuya yalnızca özleştirme öz Türkçecilik açısından bakıldığında yabancı karşılıkların tamamının dilden atılarak yerlerine Türkçelerinin kullanılması gerekiyor. Durum böyle olunca kullanış dikkate alınmıyor. Türkçede kalp hastası, kalp hastalığı denir, gelecekte yürek hastalığı denir mi, denmez mi bunu kimse bilemez. Kalp kelimesi de, hasta kelimesi de daha birçok yabancı asıllı kelimelerde Türkçede kalacaktır. Çünkü bunlar dile girmiş, dilin öz malı olmuştur. Hasta ve sayrı kelimelerini ele alalım. Hasta kelimesini bilmeyen yoktur; sayrı ise unutulmuştur. Farsça asıllı hasta'yı bütün millete unutturmak onun yerine sayrı'yı öğretip belletmek imkânsız değilse bile çok güç bir iştir. Diyelim ki bu iş başarıldı, Türk halkı hasta'yı bırakıp sayrı'yı kullanır oldu. Bunun bize ve Türkçeye hiçbir yararı olmaz. Çünkü kelimeler bir "tanım" değil, bir "işaret"tir sadece. Onları etimolojilerini kökenlerini düşünerek veya hatırlayarak anlıyor değiliz. Söylenildikleri anda ne oldukları anlaşılır. Kaldı ki Eski Anadolu Türkçesi'nde kullanılmış olan sayru "hasta" kelimesinin etimolojisi, yani kökü ve eki de belli değildir. Türkçede "hasta" anlamında önce iğ "hastalık" kelimesinden türemiş iğliğ kullanılmış, daha sonra Anadolu Oğuzcasında bu kelime yerini kökü ve eki belli olmayan sayru kelimesine bırakmıştır. En sonunda da Farsça haste "yaralı" kelimesi Türkçe sayru'yu unutturmuş diye hayıflanmanın, kaygılanmanın gereği yoktur. Çünkü kelimeler birer "tanım" değil, "işaret"tir sadece.

Özetlemek gerekirse, dilimize girmiş, Türkçenin öz malı olmuş yabancı asıllı kelimelerin sayısı sanıldığından çok daha fazladır. Aşırı Öz Türkçecilerin Türkçe

[77] Aksan, **Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri**, s. 79-90

sanarak kullandıkları birçok kelime de aslında öyle değildir. Örnek olarak sık kullanılan ulus, yasa, amaç sözcüklerini gösterebiliriz. Bunlar öz Türkçe sözcükler değildir. Ulus ve yasa Moğolca, amaç ise Farsça asıllıdır. "Kadar" yerine kullanılan denli'nin de sadece eki Türkçe, kökü ise Çince'dir. Bunlar günün birinde millet, kanun, maksat ve kadar kelimelerini unuttursalar bile Türkçenin bundan hiçbir kazancı olmayacaktır.[78]

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde pişirmek kavram alanını inceleyecek olursak küçük anlam ayrımlarını ortaya koyan çeşitli eylemlerle karşılaşırız: pişir-, bir besin maddesini belirli bir sıcaklıkta, yenebilecek duruma getirmeyi anlatırken, kotar-, pişen yemeği kaba boşaltmak anlamına gelmekte, aynı zamanda bir somutlaştırma aktarmasıyla aynı eylem, bir işi bitirmeyi, sonuçlandırmayı belirtmektedir. Yine aynı anlamdaki haşla- ile kaynat- arasında derece ve süre ayrımı bulunmakta, bunlardan ilki çok sıcak suya daldırmayı, orada bir süre tutmayı; ikincisi ise su içinde su kaynayıncaya kadar tutmayı anlatmaktadır. Haşlanmış yumurta ve kaynamış yumurta arasındaki ayrım bu anlam farkını da belirtiyor. Kızart- ve kavur- eylemleri yine bir anlam ayrımını ortaya koyuyor: kız- ısısı artmak eylemine dayanan kızart-, bir besinin kız yağ içinde pişirilmesini, kavur- ise yağ katmadan yüksek ısı altında pişmesini sağlamayı dile getiriyor. Aynı alandaki iki eylem ise börttür- ve öldür-'dür. Börttür- eylemi ancak renkleri sararacak kadar kavurmayı, öldür- ise kimi zaman soğan gibi sebzeleri börttürme ya da ezme yoluyla yenecek duruma getirmeyi anlatıyor.

Bir dil yazı dili olarak ne ölçüde işlenir, ne kadar ürün verirse, kavramların sayısı artacağı, yeni yeni, aralarında pek az ayrım olan soyut ve somut kavramlar ortaya çıkacağı için o dilde eş anlamlıların sayısı da artar. Bugün kültür dili sayılan dillerde yayımlanmış olan eş anlamlı sözcükleri bu dillerde bu türden örneklerin sayısının ne denli yüksek olduğunu göstermektedir.

Bugünkü Türkiye Türkçesi eş anlamlılar açısından incelenecek olursa dilin zenginliği kendiliğinden ortaya çıkar: Bir yandan darılmak-küsmek-gücenmek-kırılmak-incinmek- alınmak; bıkmak-bezmek-usanmak, utanmak-sıkılmak, dilemek-istemek, çevirmek-döndürmek gibi, aralarında ince ayrımlar olan her birinin ayrı kullanım alanları, yerleri bulunan Türkçe kökenli eş anlamlılar yaşamaktadır. Bir yanda da yabancı dillerden gelme öğelerle birlikte eş anlamlı sözcükler oluşturan

[78] Talat Tekin, "Eşanlamlılık ve Kullanış", http://www.turkdiliveedebiyati.com/es_anlamlilik_ve_kullanilis_prof_dr_talat_tekin-t143.0.html

değer-kıymet, deprem-yer sarsıntısı- zelzele, boyunbağı- kravat, baş-kafa, ak-beyaz, doğru-dürüst gibi örnekler görülmektedir. Ancak hemen belirtelim ki bu türden örnekler dilde ne denli yerleşik olurlarsa olsunlar, her zaman birbirlerinin yerini tam tutmazlar. Örneğin, beyaz peynir yerine ak peynir, beyaz çimento yerine ak çimento, kafalı adam yerine başlı adam biçimleri kullanılmamaktadır.

Daha başka örnekleri de gösterilebilecek olan bu sözcükler göz önünde tutulacak olursa bir dilde birden fazla öğenin aynı kavramı yansıtamayacağı yolundaki ilkenin doğru olduğu ortaya çıkar. Aynı çağda ögmek 'övmek' eylemiyle birlikte 'alkamak' eylemi de tam eş anlamlı niteliği taşımaktadır.[79] Birbiriyle tam eş anlamlı sayılabilecek sözcüklerin bir öğesinin tercih meselesi nedeniyle dilde zamanla unutulmaya başladığı; ancak ikilemelerin içinde yaşamlarını sürdürdüğü görülmektedir. Sözcüklerden birinin kullanımdan düşrek unutulması, dilbilimciler tarafından genel olarak kabul edilen 'dilde bir kavram bir göstergeyle karşılanır' görüşünün doğruluğunun ispatı olarak değerlendirilebilir.

Tarih boyunca sözcükbilim açısından yapılacak bir inceleme Türkçenin sözvarlığının eş anlamlılar bakımından zenginliğini gösterecektir. Bu zenginlik, daha önce belirttiğimiz gibi, elimizdeki eski dil ürünleri olan Eski Türkçe döneminin metinlerinde tam eş anlamlılık sayılabilecek olan tün ve kiçe (gece), küç (güç) ve erk sözcüklerinin yanı sıra pek çok Türkçe kökenli eş anlamlılara rastlanır. Örneğin yinçge (ince), yuyka (yufka), ögmek ve alkamak 'övmek', kut ve ülüg 'şans, baht, talih', 'kötü' kavramını yansıtan yabız (yavuz), yablak, anıg, sözcükleri 'tatlı' anlamındaki tatıglıg ve süçig bunlardan ancak bir kaçıdır.

Her dilde, bu arada Türkçede görülen bir olgu, eş anlamlılar arasında bir yaşam savaşı olduğu, hele, özellikle tam eş anlamlı niteliği taşıyan öğelerde bunun daha çok gerçekleştiğidir. Dilde ister yerli ister yabancı kökenli olsun, bu türden eş anlamlılardan birinin zaman içinde silinip unutulduğu görülür. Kanımızca Türkiye Türkçesinde zaman içinde bu türden unutulmalara çok tanık olacağız. Bunun en güçlü kanıtı, Türkçeden türetilen öğretmen (muallim), sanık (maznun), oturum (celse), gündem (ruzname), telkel (inhisar), basın (matbuat), eşit (müsavi), eşitlik (müsavat), okur (kari), dayanışma (tesanüt), yorum (tefsir), üçgen (müselles), tepki (aksülamel), yaşam öyküsü (tercümeihal) gibi yüzlerce örnekte bu olayın şimdiden gerçekleşmiş olmasıdır.[80] Bir sözcüğün yabancı bir dilde varlığını koruyabilmesinin

[79] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 68-73
[80] Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, s.126-129

temel sebebi o sözcüğü karşılayan başka bir sözcüğün yerli dilde bulunmamasıdır. Bu durumun önüne geçebilmenin en etkili yolu da dile yabancı kökenli bir sözcük alınmadan önce yerli dilde o sözcüğe karşılık olarak bir sözcüğün bulunmasıdır.

Doğan Aksan, sözcük ölümü hakkında bilgi verirken her dilin söz varlığını oluşturan sözcüklerin bazılarının dil içi ya da dil dışı etkenlere bağlı olarak yitirildiğini, unutulduğunu vurgular.

Eş anlamlı sözcük çiftlerine ilişkin dikkati çeken durum: Birbirine eş ya da çok yakın anlamlı sözcükler arasındaki yaşam kavgasında; bunlardan birinin dilden silinmesi; kimi zaman da Türkçede olduğu gibi, ancak ikilemelere tutunarak dilde kalmayı başarmasıdır. Ancak tutunan bu sözcüğün her zaman Türkçe olacağı bir kesinlik taşımaz. O halde eş anlamlılık dillerde bir sözcük ölümüne yol açan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin daha Köktürkçe döneminde kullanılan *ebirmek (evirmek)* bugün unutulmuş, ancak *evirmek çevirmek* ikilemesinde kalmıştır."

Dilimizde konuyla ilgili başka örnekler de bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde yaygın biçimde kullanılan *yorgun argın* ikilemesindeki *argın* kelimesinin kendi başına kullanımı yoktur. Ar- fiil köküne –GUn fiilden isim yapma ekinin eklenmesiyle oluşan kelime, Eski Türkçede kendi başına kullanılmakta idi. "Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Sözcüklerin Tek Biçimler Hâlinde Yaşaması" başlıklı yazımızda konuyla ilgili çok sayıda örnek vermiştik. Burada sadece Divanü Lügati't-Türk'te geçen şu parçayı aktarmakla yetinelim:

"Ardı seni kız bodu anıŋ tal / Yaylır anıŋ artuçı burnı takı kıwal" (Kız seni yordu, onun boyu dal gibi; iki yana ardıç gibi salınır, burnu da düzgündür.) (I-412) Divanü Lügati't-Türk'te kelimenin *ar-, argar-, argırt- ve argurup* biçimleri bulunmaktadır.

Yorgun argın yakın anlamlı kelimelerle oluşturulmuş bir ikilemedir. Ancak bu anlam yakınlığı ya da eş anlamlılık sözcüklerden birinin zamanla unutulmasına yol açmıştır.

Buna benzeyen başka bir kelime de yine bugün sadece *eğri büğrü* ikilemesinde kullanılan *büğrü* sözcüğüdür. Büğrü kelimesi de Eski Türkçe döneminde *bükri, bügri* biçimlerinde bağımsız olarak kullanılmakta idi.[81] Günümüz Türkçesinde *"ebirmek, argın* ve *bark"* sözcüklerinin unutulduğu, bu kelimelerin varlıklarını yalnızca

[81] Sarı, "Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ile İlgili Bazı Sorunlar", s. 523-528

ikilemelerde koruduğu görülmektedir. Aynı kavramı karşılayan sözcüklerden biri kullnımdan düşmüş ve böylece dilden silinmiştir. Bu dildeki ekonomik kullanımla da ilişkilidir. Sözcükler arasında az da olsa bir anlam farkı oluşsaydı, her bağlamda birbirlerinin yerini alamasalardı sözcüğün anlatıma bir katkısı olacak ve dilde varlığını koruyabilecekti. Kastedilen anlamı karşılayan bir sözcük varken bütüncül eş anlamlısının yaşaması oldukça güçtür. Bir tercih süreci atlatıldıktan sonra bunlardan biri dilde tutunacak, diğeri unutulacaktır.

Dillere yerleşmiş olan eş anlamlı kelimelerin neredeyse tamamının yabancı kökenli olması durumu neredeyse dünyadaki bütün kültür ve medeniyet dili haline gelmiş dillerde karşımıza çıkmaktadır. Dilleri özleştirme çabasıyla bu eş anlamlı kelimeleri dillerden ayıklamaya kalkışmak dilin fakirleşmesine yol açar ki bu durum ilim mantığıyla hiçbir şekilde açıklanamaz.

Dilde hayalcilik ne olursa olsun, yeryüzünde dil realitesi "öz dil" şeklinde değildir. Müşterek bir medeniyetin miraslarına sahip ve müşterek bir medeniyetin ihtiyaçlarıyla dolu bütün milletler birbirlerinden hem de yığın yığın kelime almaya mecburdurlar. Marifet bu kelimeleri, her milletin kendi potasında eriterek, gerek ses gerek gramer bakımından, derhal veya en kısa bir zamanda milli bir kelime haline koyabilmesidir. Bizanslılardan alınmış İstanbul'un Türk vatanı olması gibi, Yunanlılardan veya Araplardan alınmış bir kelimenin de Türkçe olması, her şeyden evvel elde ettiği her kıymeti millileştirmesini bilen Türk milliyetinin bir zaferi bilinmelidir.

Kaldı ki bir milletin, asırlarca sahibi ve hâkimi olduğu büyük coğrafyalardan birtakım kelimeler derlemiş olması, yani, o topraklardan vergi alır, haraç alır gibi, birtakım kelimeler de almış olması bir zül değil, bir şereftir. Böyle kelimelerin dilde millileşerek yaşamaya hak kazanmışlarını, aynı dilde hatta bilhassa yaşatmak lazım gelir. Çünkü bu kelimeler o milletin bir zamanlar, bizim gibi, coğrafyanın üç kıtasına hâkim, büyük devlet olduğunu hatırlatan kıymetlerdir. O zafer ve şeref sahifeleri bazen, böyle, kelimelerle de yaşatılmış olur. Bu hatıralar onları yaşatmasını bilen milletlerin ruhunda, bir enerji kaynağı, büyük millet olmanın gururuyla birleşmiş bir 'yukarılık duygusu' yaşatır. Başka milletler tarihte ve coğrafyadaki büyüklük devirlerini böyle her fırsatta ve her devirde yaşatırlarken bizim dünya hâkimiyetimizi kelimelerde bile unutturmaya kalkmamız milliyetçilik değildir. Bilakis, milliyetçiliği öldürmek için icad edilmiş çok kurnaz bir yıkıcılıktır.

Her dilde mutlaka milli olması gereken başlıca unsur sestir. Milletler hem kendi kelimelerini hem de başka dillerden aldıklarını kendi dillerinin musikisine uydurarak kullanırlar. Böyle milli bir dil musikisi içinde kullanılan kelimeler, kökleri ister milli ister yabancı olsun, mutlaka milli kelimelerdir.[82] Bir dilde millî olması geren unsurlar korunduğunda dile yabancı dillerden kelime girmesinin bir sakıncası yoktur. Dilin ses ve gramer yapısı millî vasfını korursa dile giren kelimeler dil için tehlike olmaktan çıkar. O halde yabancı dillerden dile giren ve yerli dildeki sözükle eş anlamlılık oluşturan sözcükler dilde özleşme adına dilden çıkarılmamalıdır. Ses bakımından halkın kendi mührünü vurduğu sözcükler Türkçe sayılmalı ve dilin bir zenginliği olarak görülmelidir. Sözcüğün dilde yaşaması, tutunabilmesi anlatıma katkısı boyutunda dilin kullanıcılarının karar vereceği bir konu olacaktır. Anlatıma katkısı olmayan, ifade zenginliği katmayan sözcük zaten doğal bir tercih süreci sonunda dilden atılacaktır.

Bir dilde aynı anlamı taşıyan birden çok sözcüğün olması bir zenginlik değildir. Ancak eş anlamlı gibi görünen sözler arasında az da olsa bir anlam farklılığı varsa bir zenginlikten söz edilebilir. Bazı durumlarda eş anlamlı sözcüklerin bir arada kullanılmasının, anlamı pekiştirme amacına hizmet etmediği durumlarda, kusurlu bir anlatıma yol açacağı, hatta anlatımı bozacağı ifade edilir.

Özellikle konuşurken yapılan, alışkanlık durumuna gelen yanlışlar vardır. Bu, biraz dikkatsizlikle; ama daha çok düşünmeden konuşmayla ilgilidir. Bir örnek vermek istediğimizde *örneğin mesela* diye söze başlamak gibi. Aynı anlama gelen sözcükleri yan yana kullanmak ya da aynı sözcüğü sık sık tekrarlamış olmamak için sözcüğün anlamdaşını kullanmak, sanıldığı gibi dilin zeginliğini ifade etmez.

Aynı kelimenin defalarca kullanılmasından doğacak monotonluğu önlemek için mümkün olduğu kadar müteradif (eş anlamlı) kelime kullanmak bir yazı kaidesidir. Bu sav, ancak anlamı pekiştirmek için yapılmışsa geçerli olabilir. "Benim bahadırlığım, yiğitliğim, cesurluğum Rum'a, Şam'a gitsin yayılsın."(Dede Korkut) cümlesinde aynı anlama gelen üç sözcüğün yan yana kullanılması gibi. Ama "Biz onların koşullarını kabul etmedik, kendi şartlarımızı ileri sürdük." Dediğinizde bu özellik ortadan kalkar. Bu sözcüklerin anlamları arasında az da olsa bir fark söz konusu ise ancak o zaman zengin bir dil kullanmış olmaktan söz edilebilir. Dilin esas zenginliği her sözde bir anlam bulunmasıdır, aynı anlamda birçok söz değil. Bir

[82] Nihad Sami Banarlı, **Türkçenin Sırları**, 34.Baskı, Kubbealtı Yay., İstanbul 2010, s.285

yazının bir satırında ya da söz arasında bir kez örgüt dedikten sonra bu sözcüğü bir kez daha kullanmak gerekirse teşkilat demek dilin zenginliğini, gücünü göstermez.

Eş anlamlı sözcüklerin kullanılmasının bir yazı kuralı olduğunu savunanlar nedense deyimleri örnek göstererek işin içinden çıkmaya çalışıyorlar. Deyimler kalıplaşmıştır. Deyim içindeki her sözcük, deyim kalıbında yer alan başka sözcüklerle kayaşır, özel anlam oluşturur. Bunları örnek olarak göstermek yanlıştır. Eş anlamlı sözcüklere örnek olarak ikilemeleri de alamazsınız.[83] O halde dilin zenginliğini gösteren eş anlamlılık değil yakın anlamlılıktır. Sözcüğün anlatıma herhangi bir katkısı olmuyorsa bir zenginlik söz konusu olamaz. Az da olsa aralarında anlam ayrımı bulunan sözcüklerin bir arada kullanılması anlatıma güç katar, zenginleştirir. Bu gibi kullanımların yani yakın anlamlılığın dilin zenginliğine işaret etmesi daha yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Arapça ve Farsçanın etkisi, bu dillerin, Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki çevrelerinde bilim dili ve Anadolu'da bir süre resmi dil olarak kullanılması, bunların yanı sıra Türk aydınlarının, yazar ve şairlerinin yabancı dile eğilimleri Türkçenin söz varlığının büyük zarara girmesine yol açmıştır. Ana dilimizin yüzyıllardan beri kullanılan pek çok öğesi yavaş yavaş unutulup gitmiştir. Türklerin yaşamıyla maddi ve manevi kültürleriyle ilgili birçok kavramın Arapça ve Farsça karşılıkları yerleşirken Türkçeleri zamanla unutulmuştur. Burada yabancı etki ile yitirilen öğelere soyut ve somut kavramlardan yeni örnekler göstermek istiyoruz:

Türkçede yabancı öğelerin yerli sözcükleri unutturarak onların yerini aldıklarını gösteren ilginç örneklerden biri, temel söz varlığı içinde yer alan kavramlar arasındadır:

Bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Anadolu dışındaki birçok lehçede de Arapçadan alınma vücut ve beden sözcükleri kullanılmakta Türkçeleri unutulmuş bulunmaktadır.

Türkler Uygur döneminde vücut kavramını 'et' ve 'öz' gibi Türkçe sözcükleri birleştirerek et'öz biçiminde ve sık olarak kullanıyorlardı. Bunun yanı sıra, kimi metinlerde insan vücudunu kimi metinlerde de vücut bölümünü anlatan yin sözcüğü vardı. Ayrıca, 'et' ve 'yin' sözcüklerini bir ikileme ile birleştiren 'et yin' aynı anlama geliyordu. Bütün bu karşılıklardan başka, kökende insan bedenini ayrıca vücut bölümlerini anlatan 'sın' sözcüğü de bulunmaktaydı.

[83] Sıddık Akbayır, **Dil ve Diksiyon & Yazılı ve Sözlü Anlatım Bozuklukları**, Ankara, Akçağ Yay., 2007, s. 27

Yukarıdaki karşılıklardan ‘et yin’ Karahanlı metinlerinde karşımıza çıkmakta, ‘et öz’ de Kutadgu Bilig’de sık geçmektedir. Yin sözcüğü tek başına Divan’da görülmekteydi. Bu kavram ve sözcük zenginliği birçok lehçe ile birlikte Anadolu Türkçesinde vücut ve beden’in yerleşmesi ile ortadan kalkmış ayrıca uzun bir süre aynı anlamda Farsça ten de kullanılmıştır.

İnsanoğlunun başına gelen en önemli olaylardan biri olan hastalık ve hastalığın iyileştirilmesinde katkıda bulunan kişiler ve araçlar her dilde geniş bir kavram alanı oluşturmaktadır. Bu kavram alanı içindeki sözcükler incelenecek olursa Türkçede hasta (Far.), hekim (Ar.), tabip (Ar.), doktor (Fr.), ilaç (Ar.), deva (Ar.), derman (Far.), eczane (<Ar.ecza+Far.hane) örneklerinde görüldüğü gibi hepsinin yabancı kaynaklı olduğu göze çarpar. Halbuki Türkler, uzun yüzyıllar boyunca bu kavramlar için kendi karşılılarını kullanmışlar, sonradan, özellikle yabancı etkiler ve hekimlikte yaygın olan Arapça terimlerin baskısıyla kendi terimlerini yitirmişlerdir. Aşağıda değineceğimiz sözcükler bu alanda ne geniş bir Türkçe sözvarlığının bulunduğunu göstermektedir.

Hastalık kavramı için Eski Türkçede ig sözcüğü kullanılıyor, hasta için iglig, bunun anlamca karşılığı igsiz, hastalanmak anlamında igle- ve iglel- eylemlerinden yararlanılıyordu. Burada hemen ekleyelim ki, bugün ağrı biçiminde yaşayan sözcüğümüz Uygur döneminde hastalık anlamına da geliyor örneğin köz agrıg, göz hastalığı demek oluyordu. Hasta için agrıglıg, bunun karşıtı agrıgsız kullanılıyordu. Hastalık kavramı için Uygur metinlerinde kökenini bilmediğimiz kem sözcüğü de vardır ki, Karahanlı Türkçesinde de yer alıyordu.[84]

İlaç kavramı Türkçede hekimlikte önemli bir yeri olan ot sözcüğü ile anlatılmış Uygur metinlerinden başlayarak Eski Anadolu Türkçesinde de bu sözcük ile dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra otla- ‘ilaçlamak’, otalan- ‘ilaçla iyileşmek’, otçu ‘hekim, attar’ türevlerinden yararlanılmıştır. Bugünkü Anadolu ağızlarında ot sözcüğü göz hastalığını iyileştirmede kullanılan ilaç anlamına gelirken (Şanlıurfa, Gaziantep), ota- ‘hastalığı geçmek’ (Sinop), otla- ‘ilaçlamak’ (Adana) eylemleri de bulunmaktadır.

Türkçede ilacın bir başka karşılığı em sözcüğüdür. Uygur metinlerinde Karahanlı döneminde geçmekte, ayrıca em sem ikilemesi de karşımıza çıkmaktadır. Dikkati çeken bir durum bugün, Anadolu’nun kuzeyinden güneyine, doğusundan

[84] Doğan Aksan, **Ana Dilimizin Söz Denizinde**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s. 47-59

batısına kadar em sözcüğünün çok geniş bir alanda ilaç anlamında kullanılmakta olmasıdır. Bugün, hastalıkların iyileştirilmesini anlatmak üzere hala kullandığımız Ar. tedavi yerine Uygur ile Karahanlı Türkçesinde emle-eylemi ve emlemek-semlemek ikilemesinden yararlanılıyor, Eski Anadolu Türkçesinde 'bir işe yaramamak', 'bir derde çare olmamak', anlamında geçen eme seme yaramamak deyimine rastlanıyordu. Aynı deyimi biz bugün Kızılcahamam (Ankara) çevresinde duymuş bulunuyoruz.

'Hekim' kavramı, daha Yenisey yazıtlarında ota- türevi olarak otaçı biçiminde geçiyordu. Aynı sözcük Uygur, Karahanlı dönemlerinde de görülüyor, Eski Anadolu Türkçesinde otçu kullanılıyordu. İlginç olan yön, Anadolu'da bugün bile otacı 'doktor' anlamına gelmekte, Bursa, Kocaeli, Niğde, Edirne dolaylarından derlenmiş bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde otacılık 'hekimlik', otacılı olmak 'hekimlik, hekime muhtaç olmak' demekti. Hekim kavramı em'in türevi olan emçi ile de anlatım buluyordu. Uygurlarda Karahanlı Türkçesinde bu sözcüğe rastlanılmaktadır.

Türkçede 'hekim' kavramı için bir de sagun sözcüğü geçmektedir ki Clauson'ın yabancı olabileceğini belirttiği ve Divan'da gördüğümüz bu unvan, atasagun biçiminde yine aynı kaynakta yer almakta, asıl ilginç olan nokta ise Anadolu'da, Akhisar'dan, 'alim, tabip' anlamıyla derlenmiş bulunmaktadır: atasağan.

Dilde bir sözcüğün nasıl uzun yüzyıllar hatta bin yıllar boyu yaşadığını çeşitli dillere geçebildiğini gösteren çeşitli örneklerden biri, daha Uygur metinlerinde geçen ve 'çeyiz, başlık parası' anlamına gelen 'kalıñ' sözcüğüdür. Bu metinde 'kızımı çeyizsiz verdim' anlamına gelen 'kızımın kalıñsız birtim' tümcesinde geçen öğe aynı zamanda bu Türk geleneğinin nedenli eski olduğunu da göstermektedir. Kalıñ'ın Karahanlı döneminde aynı anlamda kullanıldığı, sonra da Anadolu'ya geçerek XIV. Yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar özellikle 'başlık parası' anlamı yaygın olarak metinlerde yer aldığını görüyoruz. Bugün, Arapça kökenli çeyiz ve başlık parası karşılıklarının yerleşmesine karşın, Anadolu ağızlarında kalıñ'ın yaşadığına tanık olunuyor: galın biçiminde Afyon, Çorum, Malatya, Gaziantep, Sivas, Kayseri dolaylarından derlenen sözcük Sivas ve Kayseri'de 'çeyiz' anlamında kullanılmakta, ayrıca Sivas'ta evlenecek erkek tarafından kız tarafına pazar günü armağan götürülmesini anlatmak üzere kalıñ götürmek deyimine rastlanmaktadır.

İlginç bir soyut kavram örneği, dile Arapçadan şüphe sözcüğü girmeden önce kullanılan ve sez- kökünden türemiş sezik (sizik)'tir. Uygur dil ürünlerinde aynı zamanda siziklig 'şüpheli', siziksiz 'şüphesiz', sizin- 'şüphelenmek' gibi türevleri de bulunan sözcük Karahanlı döneminde yine türevleri ile birlikte yaşamış, Eski Anadolu Türkçesinde sezikle- eylemiyle bir arada değişik metinlerde yer almıştır.

Türkçenin en eski sözcüklerinden biri 'sıra, nöbet' anlamına gelen kezik'tir. Hastalığın geliş biçimi nedeniyle sıtmaya da bu ad verilmiştir. Uygur metinlerinde geçen sözcük, Karahanlı döneminde de aynı anlamlarda görülmektedir. Değişik dönemlerde kullanılan kezik, bugün Kırgız ve Kazak Türkçelerinde kezek olarak yaşamaktadır.

Sözcük Eski Anadolu Türkçesinde yine 'sıra, nöbet' anlamında karşımıza çıkmaktadır: 'Hiç bilmezem kezik kimin, aramızda gezer ölüm' diyen Yunus Emre'de kezik biçiminde olan sözcük daha sonraları XV.-XVI. yüzyıl metinlerinde hep keşik biçiminde görülmektedir.

Anadolu ağızlarımız Türkçenin bu eski öğesini yaşatmıştır. Keşik biçimi bugün Anadolu'da Afyon'dan Çanakkale'ye oradan Niğde ve İçel'e kadar pek çok ilin sınırları içindeki yerleşim yerinden saptanmıştır. Bunun yanı sıra keşikleşmek 'sıraya girmek', keşikçi 'nöbetçi, bekçi', keşik olmak 'sıra ile yardımlaşmak' gibi türevleri de kullanılır olmuştur. Sözcüğün yazım dilinde yitirilmesinde Arapça'dan gelen nöbet (<nevbet) sözcüğünün yerleşmesinin payı olmuştur.

Türkleri çok eski dönemlerden beri maddi kültürle ilgili kavramlar ve günlük yaşamda kullanılan araç gereçler için kendi dillerinden türettikleri sözcüklerden yararlandıkları görülmektedir. Aynı nesneler için zamanla yabancı dillerden gelen öğelerden yerleşmesi, bu Türkçe adların unutulmasına neden olmuştur. Aşağıdaki örnekler, bu gerçeğin kanıtlarındandır sanıyoruz:

Farsçadan alınan 'ayna (<a:yi:ne)' sözcüğü dile girmeden önce, daha Uygur Türkçesinde bu kavram, 'görünmek' anlamındaki közün- eyleminin türevi olan 'közüngü' ile karşılanıyordu. Karahanlı döneminde aynı biçimiyle görülen sözcük, Eski Anadolu Türkçesinin başlangıcından XIX. yüzyıla kadar gözgü başta olmak üzere 'gözüngü' ve 'gözigü' biçimlerinde çok yaygın olarak kullanılmıştı. Birçok Türk lehçesinde bugün de yaşayan sözcük, Anadolu ağızlarında gözgü'nün yanı sıra gözünge, gözünke, gözüngü… gibi değişkeleriyle birçok yöreden derlenmiştir.

Maddi yaşamla ilgili somut kavramlar arasından 'para'yı ele alacak olursa, bunu karşılamak üzere Türklerin en eski belgelerde yarmak sözcüğünü

kullandıklarını görürüz. Sonraları, Farsçadan para (<pa:r) sözcüğünün girmesi ile unutulan yarmak daha Uygur metinlerinde geçiyor, Karahanlılarda da karşımıza çıkıyor. Eski Anadolu Türkçesinde yarmak'ın 'para' anlamıyla kullanıldığı göze çarpıyor. Daha Divan'da 'ödünç para' yerine ötünç yarmak tamlamasının görülmesi sözcüğün yaygınlığının bir işareti olmalıdır. Maddi kültür ile ilgili bir başka örnek, Türklerin Karahanlı döneminde ipekten dokunmuş mendil kullandıklarını gösteren ulatu 'mendil' sözcüğüdür. Divan'da bu anlamı verilerek açıklanan sözcük Arapçadan mendil'in dile girmesiyle unutulmuştur.

Tıpkı 'yufka' ve pek çok dile geçmiş olan yoğurt gibi, 'peynir' kavramı daha XI. yüzyılda bir Türkçe karşılığı kullanılmış bulunan örneklerdendir; Divan'da udhıtma (uyutma) biçiminde görülür. Ayrıca peynir yapmak anlamında udhıtmak eylemi ile karşılaşılır. İlk bakışta 'uyutmak' kavramı ile ilgisini düşündüren sözcük incelenince ilginç bir adlandırma yolu ortaya çıkar: O dönemde uyutmak eyleminin bugünkü anlamının dışında 'sütü, yoğurdu katılaştırmak için bekletmek' ve 'ateşi söndürmek' anlamının bulunduğu görülmektedir. Peynir'in tıpkı yoğurt gibi mayalandıktan sonra uyumaya bırakılması düşüncesinden hareket edilerek peynire bu ad verilmiştir. Farsçadan gelen peynir (peni:r) yerleşince sözcük utulmuştur. Ancak ilginç olan yön, bugün Anadolu'da uyutmak eyleminin 'yoğurt yapmak için sütü mayalamak' anlamında kullanılması ve bir peynir çeşidine uyuşuk, sütle ve incirle yapılan bir yemeğe de uyutma denmesidir.

Burada hem mayalanmak anlamındaki uyumak hem de bununla ilgili maya sözcüğü üzerinde başka örneklerle durmak istiyoruz: Maya sözcüğü bize Farsçadan (/ma: ye/) gelmiştir. Bu sözcük alınmadan önce Türkler, aynı kavram için, bugün anlamı değişmiş olan damızlık'ı kullanıyorlardı. Bunun da kökeni damlatmak demek olan tamız- eylemi idi ki daha Uygurca ve Divan'da geçiyordu. Eski Anadolu Türkçesinde tamızlık, tamuzluk yazımıyla rastlanan sözcük bugünkü damızlık'tan başkası değildir. Sözlüklerde de mâye, tamuzluk olarak karşılanıyordu. XV. yüzyıla ait 'Atalar Sözü' derlemesinde geçen 'Tamuzluksuz yoğurt uyumaz' atasözü aynı zamanda uyumak eylemini de içermekteydi. Bugün Anadolu'da birçok yerde maya yerine damızlık'ın kullanılması ayrıca mayalamak için damızlık çalmak deyimi konuyu aydınlatıyor.

Arapçadan gelen 'sofra (<sufra)' dile girmeden önce Türkler 'der-(ter-)' kökünden 'tergi' sözcüğünü kullanıyorlardı. 'Şemsiye' kavramı için, tıpkı Arapçada şems 'güneş' kavramından yararlanan şemsiye'de olduğu gibi, gün 'güneş'

sözcüğüne dayanan günlük, Eski Anadolu Türkçesinde kullanılıyor, Dede Korkut Kitabı'ndan başlayarak birçok metinde karşımıza çıkıyor. Arapçada asa (<'asa:) ve İtalyancadan baston dile girmeden önce el ağacı ve el değneği Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülüyordu.

Kadınların kullandıkları takılarla ilgili iki sözcük, yazın dilimizde bugün Farsçadan gelme gerdan'la, [-lik] ekiyle oluşturulan 'gerdanlık' ve Fransızca 'collier'den alınma 'kolye'dir. Bu iki sözcük yerine Karahanlı döneminde Türkçe 'bogmak' sözcüğü geçmektedir. Kâşgarlı Mahmut, 'bogmak'ın altından, gümüşten yapıldığını ve üzerine değerli taşlar, inciler tutturulduğunu açıklamakta ayrıca onun 'gömlek düğmesi' anlamına da geldiğini de belirtmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde sözcük aynı anlamda, çok yaygım olarak görülmekte, XIV.-XVII. yüzyıl kaynaklarında sık geçmektedir. Ayrıca 'boğmaklamak' 'düğümlemek' eylemi de vardır. Yazın dilinde unutulan sözcük bugün Lapseki/Çanakkale ve Gerze/Kastamonu'da, yine 'gerdanlık' anlamında yaşamını sürdürmektedir.

Günlük yaşamda kullanılan araç gereç adlarına baktığımızda, bunlardan birçoğunun eski dönemde Türkçelerinin yaygın olduğunu görüyoruz. Örneğin, tarih boyunca Türkçede makas anlamında üç ayrı sözcükten yararlanıldığı anlaşılıyor: Bıçguç, sındı ve koç biçeg. XI. yüzyılda Divan'da bıç- kökünden bıçguç ve bugünkü Anadolu ağızlarına kadar gelen sındu geçer; sı- 'kırmak' kökünün türevidir. Bunların yanı sıra Divan'da 'çift' anlamında koş sözcüğü ile kurulmuş bileşik sözcük koş biçek'in (çift bıçak) yine makas için kullanıldığı görülüyor. Arapçadan gelen makas'ın yerleşmesi ile yazım dilinde bu sözcükler unutulmuştur.

Mendil sözcüğü de Türkçeye Arapçadan (/mendi:l/) alınmıştır. Daha XI. yüzyılda Türklerin ipek kumaş parçasından mendil kullandıklarını ve buna ulatu dediklerini öğreniyoruz. Clauson, sözlüğünde buna ületü biçiminde yer vermiştir. Sözcüğün Anadolu ağızlarında hala alatu biçiminde yaşadığına tanık olunuyor. Mendil anlamındaki en eski sözcüklerimizden biri de yağlık'tır ki, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıca döneminde pek çok metinde geçmektedir. Öte yandan, Anadolu dışındaki Türk lehçelerinde aynı sözcüğün kullanıldığı, el ya da aynı anlamdaki kol/kul sözcüğü ile birleşik sözcük oluşturduğu anlaşılıyor; örneğin Türkmencede /elya:ğlıg/ tatar ve Başkurt lehçelerinde kulyavlık olarak bulunduğu görülüyor. Bugün, Anadolu'da yağlık ve onun değişkeleri bütün ağızlara yayılmış biçiminde yaşamaktadır.

Konunun sonuna gelirken yabancı karşılıkları yerleştikten sonra, özellikle yazın dilinde unutulan bazı öğelere de yer vermek istiyoruz.

Karahanlı döneminde kullanılan sözcükler arasında ‘rehin’ demek olan tutug geçer ki, bugünkü Anadolu ağızlarında Batı’dan Şanlıurfa’ya kadar pek çok yerde, aynı anlamda ve değişkeleri ile karşımıza çıkıyor. Dil Devrimi’nden sonra canlandırılan ve kişilerle ilgili işler için kullanılan özlük, Divan’da ‘hususi’ anlamında açıklanmıştır. Yine bunun gibi canlandırılan ve bugün karşıt biçiminde yaygınlaşan sözcük de ‘zıt’ anlamında ve karşut biçiminde Divan’da yer almaktadır. Divan’da Ar. cevâb yerine bugün genelleşen yanıt da yanut biçiminde görülmektedir. Aynı dönemde ‘mümkün’ yerine yara- kökünden yaraglıg da geçmektedir.

Eski Anadolu Türkçesine geldiğimizde yine örneklerle karşılaşıyoruz. Bugün Arapça kökenli ‘tereddüt’ anlamında canlandırılan ‘ikircim’, o dönemde ‘ikircinlik’ ve ‘ikirciklik’ biçiminde kullanılıyordu. Tıpkı bunun gibi, Arapça esir ve ‘mahbus’ yerine ‘tutgun, dutgun’ sözcükleri bulunmaktaydı. ‘Kefil olmak’ anlamı boyun olmak’la karşılanıyordu. ‘Münbit’ içinse ‘bit-‘ kökünden ‘bitnel’ ve ‘biteg’ geçiyor, binilecek hayvan için Dede Korkut’ta görülen ‘binit’ yaygın bulunuyordu. Uygur döneminde yaşam ve diri anlamında kullanılan tirig’in türevi dirlik yine Eski Anadolu Türkçesinde yaşam, sağlık, geçinme anlamında görülüyor, bugüne kadar gelen dirlik düzenlik ikilemesinde kendisini gösteriyordu.

Konuyu bitirmeden önce, XI. yüzyılın geniş söz varlığını yansıtan Divan’da ve Eski Anadolu Türkçesinde var olduğu görülen ve Arapça, Farsça sözcüklerin yerleşmesi sonucunda yitirilen başka sözcüklerden de örnekler vermek istiyoruz:

Daha Uygur döneminde ‘kısılmış, daraltılmış’ anlamında geçen kısıg sözcüğünün Divan’da ‘hapis’ anlamıyla yer aldığını görüyoruz. İnsanın haklarının kısıtlanması düşüncesinden hareket eden ve kıs- kökünden türetilen bu sözcük Ar. hapis(</habs/) yerleşince unutulmuş olmalıdır.

Yine Arapçadan alınan ceviz (/cevz/) yerleşmeden önce, aynı ağaca ve ürününe verilen Türkçe ad yagak’tı. Bugün, Türkiye dışındaki lehçelerde de değişik seslerle yaşayan sözcüğün ağaçtan düşen meyvesi nedeniyle yag- köküne bağlı olabileceği olasılığı Clauson tarafından belirtilmektedir. Divan’da hem yagak hem de ‘cevizlig, ceviz biten yer’ anlamında yagaklık yer almaktadır. O dönemde bulunmayan koz sözcüğünün Ar. cevz’den bozma olduğu anlaşılmaktadır.

Arapça kökenli kebap (/keba: b/) dile girmeden önce, Uygur döneminden beri kullanılan ve Türkçe söglün- ‘kızartılmak, ateşe tutulmak’ kökünden gelen söglünçü

bu anlamda yerleşmiş bulunuyordu. Eski Anadolu Türkçesinde kebap için söğülme sözcüğüne rastlıyoruz. Aynı sözcük bugün Anadolu ağızlarında söğürme biçiminde 'fırın kebabı, pirzola, ızgara, et' için kullanılmaktadır.

Divan'da 'mezar, kabir' anlamında iki öğe bulunmaktadır. Bunlardan biri, Çince kaynaklı olduğu kabul edilen sın sözcüğüdür ki, Eski Anadolu Türkçesinde sin biçiminde yaygın olarak kullanıldığı gibi Yunus Emre'de de sık sık geçmektedir. Aynı sözcük yine sin biçiminde bugünkü Anadolu ağızlarında geniş bir kullanım alanına sahiptir. İkinci öğe, Divan'da aynı anlamda yer alan kara orun tamlamasıdır. 'Yer, mekân, mevki' anlamındaki orun sözcüğü ile kurulan tamlamada aktarmalı bir anlatım görülmektedir.[85] Örneklerden anlaşıldığı üzere yabancı dillerden dile alınan ve Türkçedeki bir sözcükle eş anlamlılık özelliği taşıyan sözcükler dilin kelime hazinesine zarar vermekte, Türkçe kelime yitimine yol açmaktadır. Bir sözcüğün soyut anlam kazanması o sözcüğün uzunca bir süre işlenmiş olduğunun kanıtıdır. Soyut anlam kazanabilmiş bir sözcüğün dilin kelime hazinesinden çıkarılması oldukça zordur. Ancak dilimize yabancı dillerden giren sözcüklerin bu soyut kavramları karşılayan yerli sözcüklerin dahi unutulmasına yol açtığı görülmektedir. Bunun neticesinde dilin anlatım imkânlarının fakirleşmesi kaçınılmaz bir sonuç olacaktır.

Bir dilde aynı anlamı taşıyan birden çok sözcüğün olmasının dilin bir zenginliği olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Dilin tarihi kaynaklarından gelen ve kendine ait kelimelerden oluşan eş anlamlılar, zenginliğin ifadesi olarak değerlendirilirken; kendi dilindeki karşılığı olduğu halde diğer dillerdeki karşılıklara yönelmenin asli kelimeleri atıl duruma düşürme tehlikesiyle karşılaşılacaktır. Eğer yerli dildeki kelime dilden düşerse bir zenginlikten söz edilemez. Dile yabancı dilden giren kelimeler varlığını korursa, bunların dilde kıvrak bir şekilde kullnımının sağlanması, soyut anlamlar kazanması için bir hayli süre gerekeceğinden dilin kelime hazinesindeki darala dilde bir kısırlaşmaya, anlatımda bir kuruluğa yol açabilir. Zenginlik, nicel bir değer olarak değil de nitel bir değer olarak değerlendirildiğinde, yani anlatım gücünde, ifade olanaklarının zenginliğinde arandığında, bu anlamda zenginliğe eş anlamlı sözcüklerden çok yakın anlamlı sözcüklerin hizmet ettiği söylenebilir.

[85] Doğan Aksan, **Ana Dilimizin Söz Denizinde**, s. 47-59

BEŞİNCİ BÖLÜM

EŞ ANLAMLILIK VE ANLATIM BOZUKLUĞU

5.1. Anlatım Bozukluğu

Konuşma sırasında çoğunlukla öznesi, yüklemi, tümleci tam olmayan eksiltili anlatımlara başvurulur; yanlış sözcüklerle bozuk cümleler kurulur. Ancak sözlü iletişimde tonlama, jest ve mimikler yardımıyla bu eksiklkler giderilebilir. Yazı da ise durum farklıdır. Sözlü iletşimdeki yardımcı unsurlar yoktur. Bir noktalama işareti cümlenin anlamını değiştirebilir, sözcüğün yanlış anlamda kullanılması veya yerinde kullanılmaması anlam bulanıklığına yol açar, eş anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması duruluğu bozar. Bu nedenle doğru bir iletişim ancak doğru sözcükleri, noktalama işaretlerini kullanarak mümkün olur.

Dilin işlevi insanlar arasında anlaşmayı sağlamaktır. Anlatılmak istenenler iyi bir cümlenin bünyesinde barındırması gereken niteliklere sahip ifadelerle aktarılırsa anlaşma tam olur. Aksi halde yanlış ifadelerle yanlış anlaşılmalar ortaya çıkacak, asıl anlatılmak istenenler anlaşılmayacak, bu durum da çeşitli problemlere yol açacaktır. Dilin ve dolayısıyla iletişimin önemini çok iyi ifade etmesi bakımından Konfüçyüs'ün şu sözleri faydalı olacaktır. Çin düşünürü Konfüçyüs'e sormuşlar: "Bir ülkeyi yönetmeye çağrılsaydın yapacağın ilk iş ne olurdu?" Yanıtı "Hiç kuşkusuz dili gözden geçirmekle başlardım." olmuş ve kanıtlarını şöyle açıklamış: "Dil kusurlu olursa, sözcükler düşünceyi iyi anlatamaz. Düşünce iyi anlatılamazsa yapılması gerekenler iyi yapılmaz. Ödevler gereği gibi yapılmazsa töre ile kültür bozulur. Töre ve kültür bozulursa adalet yanlış yola sapar. Adalet yoldan çıkarsa şaşkınlık içine düşen yurttaş ne yapacağını, işin nereye varacağını bilemez. İşte bunun içindir ki hiçbir şey dil kadar önemli değildir."

İyi bir cümlenin mantık ve bilgi bakımından doğruluk, dil bilgisi bakımından doğruluk, açıklık, akıcılık, yalınlık, duruluk gibi niteliklere sahip olması gerekir. Biz burada konumuzla ilgili olduğu için yalnızca duruluğa değineceğiz. Duruluk, anlatımda gereksiz sözcüklerin, kulağı tırmalayan sözlerin kullanılmaması; duygu, düşünce ve görüşlerin gerektiği kadar sözcükle anlatımasıdır. Dolayısıyla duru diye nitelendirilen bir cümleden kelime çıkarılırsa anlamda daralma olur. Duruluk niteliğini taşımayan cümlelerde bir fazlalık söz konusudur. Bu fazlalık, genellikle eş anlamlı sözcüklerin bir arada kullanılmasından kaynaklanır. Yani eş anlamlı

sözcüklerin cümlede bir arada kullanılması anlatım bozukluğuna yol açmaktadır. Anlatım bozuklukları anlama ilişkin ve dil bilgisine ilişkin olmak üzere iki başlıkta incelenebilir.[86]

5.1.1. Anlama İlişkin Anlatım Bozuklukları

Dil bilgisi kuralları bize sınırlı olanaklarla sınırsız cümle kurma imkânını sağlamaktadır. Bu kurallara dikkat edildiği sürece anlatımda ve anlaşılmada herhangi bir sorun ortaya çıkmayacaktır. Anlamla ilgili anlatım bozukluklarına daha çok sözcük ve deyim dağarcığının yetersiz oluşu yol açmaktadır. Bu eksiklik, çevemizde günlük konuşmalardaki, gazete ve televizyondaki yanlışlıkların tespit edilmesi ve cümle kurararken daha özenli davranılmasıyla giderilebilir.

Anlama ilişkin anlatım bozukluğuna yol açan etkenlerden biri gereksiz sözcük kullanımıdır. Gereksiz sözcük kullanımıyla iyi ve doğru bir cümlenin en önemli özelliği olan duruluk ilkesi ihlal edilmiş olur. Duruluktaki ölçü sözcüğün cümleden çıkarıldığında anlamın daralıp daralmamasıdır. Eş ya da yakın alamlı sözcüklerin, eş görevli sözlerin ve biri diğerinin anlamını içeren iki sözcüğün birlikte kulanılması anlatım bozukluğuna yol açar.

5.1.2. Eş Anlamlı Sözcüklerin Birlikte Kullanılmasından Kaynaklanan Anlatım Bozuklukları

İyi bir cümlede yeterli sayıda sözcük kullanılır. Başka bir deyişle gereksiz sözcüklere yer verilmez. Çünkü gereksiz sözcük kullanımı cümlenin duruluğunu bozar ve anlatım bozukluğu yaratır. Eş anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması da bir anlatım kusurudur. Aşağıdaki örneklerde bu durumu açık şekilde görebiliriz.

Bu konuda herkesin fikir ve görüşünü almalısınız.

Yirmi dakika geçmesine rağmen program henüz, hâlâ başlamadı.

Güç ve müşkül zamanlarda üstüne düşeni yerine getirir.

Ben çok varlıklı, zengin biri değilim.

Neşeli, sağlıklı, şen bir görünüşü vardı.

Herkesi eleştirip tenkit etmek bize hiçbir yarar sağlamaz.

Kurtuluş Savaşı yılları fedakârlıkla özverinin birlikte yaşandığı yıllardı.

Tüm yöre halkı doğal ve tabiî afetlerden zarar gördü.

Ülkemiz sanayileşip endüstrileştikçe refah seviyemiz de yükselecektir.

Yarı karanlık, loş bir adada oturuyorduk.

[86] Mustafa Ceydilek, Nuri Ceydilek, ÖSS Türkçe, Ankara, Ertem Yay., 1998, s. 582

Henüz gelmesine daha var.

İptal edilen maç yinelenecek ve tekrarlanacak.

Hayat bir yaşam kavgasından ibarettir.

Pazarlamacılar müşterilerine birçok alternetif seçenekler sunabiliyor.

İnsan eğitimine ve terbiyesine verilen önem çağımızda oldukça arttı.

Sorunların kaynağını tespit etmeden meselelerimizi çözemeyiz.

Bir örnek vermek gerekirse mesela…

Yaklaşık on yıla yakın bir zaman burada yaşadı.

Milletimiz bu sıkıntının üstesinden gelmiş ve ulusumuz huzura kavuşmuştur.

Ellerinizden öper; saygı ve hürmetlerimi sunarım.

Gençlere yeni olanaklar sağlayarak imkânlar sunmalıyız.

Ayrılık hasreti canıma yetti.

Yoksul ve fakir ailelere belediyeler yardım ediyor.

Hoşgörülü olmayı, merhametli olmayı, acımayı hep ondan öğrendik.

Kardeşimle bazen, ara sıra sahil boyunca yürür, dertleşirdik.

Ayaklanmada halk yol kenarlarındaki taşıt araçlarını ateşe verdi.

Sınavda oldukça basit, çözümlenmesi kolay problemlerle karşılaştık.

ALTINCI BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE EŞ ANLAMLILIĞA GENEL BAKIŞ

6.1. Azerbaycan Türkçesinde Eş Anlamlılık

Azerbaycan dilinde eş anlamlılık, üslubun önemli meselelerinden biridir. Öğtimi için okullardaki programlarda eş anlamlılık konusuna önemli bir yer ayrılmış ve bu da öğrencilerin eş anlamlılık meselesini daha iyi anlamaları için önlerine yeni ufuklar açmıştır. Ana dil eğitimine önem veren her öğretmen bu öğretimin metodikleşmesi ve ilmi bir temele oturtulma meselesini dikkate alacaktır.

Eş anlamlılık konusu üzerinde ciddi araştırmalar yapılmasına ihtiyaç olan bir konudur. Orta ve yüksek öğrenim düzeyinde eğitim gören öğrenciler üzerinde yapılan gözlemler bu öğrencilerin eş anlamlılık konusunda yeterli nazari ve pratik bilgiye sahip olmadıklarını, bu nedenle etkili cümleler kuramadıklarını, kendilerini, düşüncelerini ifade ederken çok sık tekrara düştüklerini göstermiştir. Bu eksikliğin giderilebilmesi için özel ders kitapları hazırlanmalı, kurslar açılmalı, seminerler verilmeli ve bu sayede öğrencilerin kelime hazinesi zenginleştirilerek kendilerini, ifade yeteneklerine katkıda bulunulmalıdır.

6.1.1. Eş Anlamlılık Taliminin İlmi ve Metodik Esasları

Linguistik araştırmalar bakımından eş anlamlılık meselesine önem veren Azerbaycan dilcileri az değildir. Ama eş anlamlılık meselelerinin dilcilikte araştırılması Azerbaycan dilinin gramerinin ve üslubunun talepleri seviyesine yükselmemişse, eş anlamlılığa ait bilginin ortaokul eğitimini yeterli derecede teşkil edilmemişse bunun sebeplerini her şeyden önce ilmi ve metodik eğitimin kendisinde aramak lazımdır. Bu alanda yapılan araştırmaların hem genel dilcilik hem de metodik bakımdan yeniden planlandırılması daha büyük başarıların elde edilmesine imkân sağlar. Eş anlamlılık hakkında yazan Azerbaycan dilcilerinin eş anlamlıları ideografik, üslubi ve ekspresif anlam biçimleri konusunda düşünceleri farklıdır. Okul kitaplarında dilciliğe ait araştırma eserlerinde eş anlamlılık bazı durumlarda ideografik tek söz gibi anlaşılır. Eş anlamlı sözler kendi ses terkiplerine ve mazmunundaki (konularına) biçimine göre farklılaşırlar. Son araştırma eserlerinde eş anlamlılığın herhangi bir cümle öğesine ait olmak aynı ve yakın anlam bildirmek cihetleri de dikkat çekicidir.

Eş anlamlılığa bağlı bir dizi eser hem dilcileri hem de metodistleri düşündürmektedir. En çok dikkati çeken mesele Azerbaycan dilinde bu sahada yapılmış araştırma eserlerinde bilinen çalışmaların üzerine çıkılamamasıdır.

Eş anlamlılık konusunda bir netice elde edebilmek için dilin eş anlamlılık imkânları, eş anlamlılığın anlam esasları dilimizin gramer ve anlam sisteminde eşanlamlı gruplar ve bunlar arasındaki ilişkiler ayrı ayrı incelenmelidir.

6.1.2. Eş Anlamlılık Nedir?

Eş anlamlılığın Azerbaycan dilinde genel kabul edilmiş tarifi şu şekildedir: "eş anlamlı çeşitli tür seslerin bir anlam bildiren ama genel anlamda farklı anlam biçimlerini sağlayan anlamlı veya üslubi inceliklerine göre farklılaşan yakın anlamlı sözlerdir".

Rus dilinin D.N. Uşakov'un düzelttiği izahlı lügatte eş anlamlılık şöyle tarif edilir: "Ses terkibine göre biri diğerinden farklılaşan anlamına göre aynı olan veya çok yakın olan sözlerdir." Aynı anlamı mefhumu çeşitli şekillerde adlandıran anlamca birbirine yakın olan sözlere eş anlamlı sözler denir. O, küçük anlam özelliklerine sahip olan fakat farklı kelimelerle anlatılan yüz-kabuk, göz-nazar gibi kelimelerin veya belli derecede aynı fonksiyon taşıyan ve az benzer eşyaları ifade eden ev-daxma, koma; imaret-saray kelimelerinin eş anlamlı gibi düşünülmesine karşı çıkar. Akademisyen V.V.Vinoqradov "Üslup meselelerinin sonuçları" adlı makalesinde eş anlamlıkla ilgili önemli bir tartışma başlatır. Birinci sırada aynı anlamın farklılaşmış biçimleri olan ideografik bakımından eş anlamlılığı üslubi eş anlamlılardan ayırmak gerekir. Bunlar fonksiyonel söylem eş anlamlılarıdır ve kısmen birbiriyle alakalı olan ekspressiv eş anlamlı gibi yazılmalıdır.

Prof. E. M. Qalkina- Fedoruk eş anlamlılığın tanımlarına tarihi planda bakarak eş anlamlılık nedir sorusuna şu cevabı verir: "Farklı tür seslenen genel anlama göre birleşen aynı cismin ismini belirten, fakat anlam biçimlerine göre farklılaşan kelimelere eş anlamlı kelime denilmektedir. Biz bu tanımlarda cisim kelimesi ile birlikte hareket özellik kelimelerini de kullanmayı doğru buluyoruz. Bu tanım somut ve kısa olmasıyla dikkat çekiyor. Bununla beraber tanım hakkında konuşulan anlayışın mantıki özelliklerini de açıkça gösteriyor. Eş anlamlıları ideografik ve üslubi eşanlamlılar adında ikiye ayırmış onları leksik, grametik ve semantik mahiyetini tasnif yoluyla sunmuştur. Onun tasnifinde aşağıdaki dereceler vardır.

BİRİNCİ DERECE – genel anlama göre birleşen fakat anlamındaki biçimleri bakımından farklılaşan kelimeler- eş anlamlılar; az-çok, geniş hacimli anlamlıları kapsayan kelimeler- eş anlamlılar; soyut ve somut karakterli kelimeler- eş anlamlılar.
İKİNCİ DERECE- Farklı tarihi devirlere ait kelimeler-eşanlamlılar; Rusça sistemine dâhil edilmiş yabancı dillerden alınma kelimelerin Rusçadaki kelimelerle yerinin değiştirilmesi sonucunda ortaya çıkan kelimeler-eş anlamlılar (bu kelimeler genel olarak aynı anlamı belirtir.); edebi dile ait kelimelerden ve eski kelimelerden oluşan eş anlamlılar.
ÜÇÜNCÜ DERECE- duygulu rengârenkliye ve üslubi özelliklerine göre farlılaşan sözler-eş anlamlılar. Bunlara konuşmayı güçlendirmek için kullanılan kelimeler anlamca yakın olsalar da dilin farklı üsluplarında-kitap ya da konuşma tarzında kullanılan sözler-eş anlamlılar evfemizm de dâhildir.

Değindiğimiz bu tarifler ve kurallar aynı zamanda verilen dereceler çok önemlidir. Ancak dikkat edilirse eş anlamlılığın bütün özellikleri tam anlamıyla açıklanamamaktadır ve yapılan tarifler daha çok gramer eş anlamlılığı dikkate alınarak yapılmıştır. Bilindiği gibi dilde leksik(sözcük) eş anlamlılarla beraber, grametik eş anlamlılar da vardır ve bu eş anlamlıların arasında farklı özellikler olduğu gibi bunları yakınlaştıran özellikler de mevcuttur. Bu genel özellikler leksik ve grametik eş anlamlıları eş anlamlılık anlayışı altında birleştirmeye imkân yaratır.
Prof. B. Ahmedov'a göre; eş anlamlılık konusuna öyle bir tarif yapılmalıdır ki bu tarif hem leksik hem de grametik eş anlamlıları kapsasın. Ahmedov aynı makalesinde eş anlamlılığa şöyle bir de genel tarif yapmıştır: "İfade ettiği anlama göre aynı anlamı teşkil eden fakat anlam biçimlerine ve şekillerine göre farklılaşan leksik ve grametik birimciklere eş anlamlılar denilmektedir.

Azerbaycan dilindeki eş anlamlılardan bazıları Türkiye Türkçesindeki gibi yabancı dillerden gelmiştir. Takvim-kalendar, unvan-adres.

Tarihi süreç içerisinde farklı dillerden alınan aynı anlama kelimeler bir arada kullanılmıştır. Arapçadan eynak, Farsçadan çeşmak sözcükleri Azerbaycan dilinde gözlük anlamında kullanılmıştır.

6.1.3. Eş Anlamlıların Anlayış Esası

Azerbaycan dilinde eş anlamlığın esas kaynağının modern Azerbaycan dilinin sözlük içeriğine dâhil olmuş kelimeler olduğu düşünülmektedir. O şivelerden, başka dillerden alınan kelimeler ve arkaizmler sayesinde zenginleşmekte, gelişmekte,

genişlemekte ve modernleşmektedir. Bilindiği gibi burada konu leksik eş anlamlılardan gitmektedir. Dilde birçok durumlarda eş anlamlılar aynı anlamı belirtmek için kullanılır ilave anlam biçimleriyle birbirlerinden farklılaşabilirler. Anlayış imkânlarından ileri gelen başlıca özellikler odur ki, eş anlamlılar birbirinin yerine kullanılabilirler. Bu durumla sık sık karşılaşabiliyoruz. Eş anlamlılar aynı zamanda dilde anlam biçimlerini ifade etmek için de ortaya çıkmış kelimelerdir. Eş anlamlılar bu olayın genelleşmiş biçimidir. Eş anlamlılar grametik-leksik esasta seçilmelidir. Yani anlamca yakın ve aynı gramatik kategoriye mensup olmalıdır. Eş anlamlılar objektif varlığın aynı olayını aksettiren daha doğrusu olayın mahiyetini bildiren iki kelime anlam gibi ortaya çıkmaktadır. Bunlar birbirinden ayrı anlam biçimlerine göre farklılaşmaktadırlar. Aslında eş anlamlılar birbirinin yerine kullanılmak için değil bizim düşüncemizi daha iyi ifade etmeye ve söylediğimiz düşünceye ait duygularımızı bildirmeye hizmet eder. Elbette ayrı ayrı hallerde eş anlamlıların birbiri yerine kullanılması aynı zamanda söylenilen düşüncenin asla zarar görmemesi de inkâr edilemez bir olaydır. Modern dilimizde nadir bir durum değildir. Örneğin gözəl-qəşəng, eynək-gözlük-çeşmək, dəsmal-məhrəba… böylece itiraf etmek gerekir ki bunlar az bir kısım eşanlamlı çiftlerden oluşan leksik özel birimlerdir. Çoğu zaman eş anlamlılar birbirlerinin yerine kullanılamaz. Örneğin qalın-yoğun, nadir, seyrek… gibi eş anlamlı çiftler birbirinin yerine kullanılamaz, dile bu amaçla da gelmemişlerdir.

Doğal olarak şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır. Hangi kelimeleri, ifadeleri ve oluşumları eş anlamlı saymak gerekir, onları nasıl düşünmek doğrudur, eş anlamlıların anlayış esası nasıldır? Şimdilik bizim dilcilik edebiyatımızda bu soruların kesin cevaplarına rastlamamaktayız. Dünya âlimlerinin bir kısmı genellikle eş anlamlılığın araştırılmasına olumsuz bir tutum sergiliyorlar. Örneğin, leksik eş anlamlılık hakkındaki makalesinde Prof. V. A. Zveqentsev anlayış esasında eş anlamlıları ayırmaya gerek olmadığını belirtir.

Dilde uyumluluk bakımından mevcut olan ve bu yüzden de hiçbir çeşit anlayış özelliklerine dâhil edilmeyen bir grup sözler ve ifadeler de dışlanmış değildir. Ama eş anlamlıların anlayış esasını inkâr etmek, onların semantik yönünü inkâr etmeye yol açar. Bu yüzden semantik yön bu leksik birimciklerin dil sisteminde birleştiriyor ve onların tek yön etrafında farklı şekle dönüşmesine zemin yaratıyor. Eş anlamlıların anlayış esasını göz önünde bulundurmazsak o zaman onların birleşmesindeki aynılığı ve tipik söz birleşmelerinin üyeleri gibi karşılaştırılması için

de esasları kaybederiz. Eş anlamlılarda anlam bütünlüğünü inkâr etmek dilin dışındaki faktörlerden kaynaklanmaktadır.

Eş anlamlıların gözəl-göçək-qəşəng kelimelerini biz konuşmamızda çok rahat bir şekilde kullanıyoruz. Bunu hem yaşlıların hem de gençlerin konuşmasında görmekteyiz. Onların hangi semantik ve üslubi âleme ait olduklarını fonksiyonel yükünün ne kadar karmaşık olduğunu çoğu zaman iyi anlayamıyoruz. Ne için gözəl qız, göçək qız, qəşəng qız diyoruz ve bu kulağa doğal geliyor. Ancak göçək ailə, göçək bina kulağımıza doğal gelmiyor ve üslupça kusurlu oluyor. Bu örneklerde eş anlamlıların anlayış esasının mahiyetini açmak zor değildir. Eş anlamlıların anlayış esasları hakkında konuşurken delilleri esas almalı, kelimelerin semantiği, onların çok anlamlılığı, sesteşliği hakkında bilgi vermelidir.

6.1.4. Eş Anlamlı Grup

Dilde eş anlamlılar anlam yakınlığına göre eş anlamlılık sıraları yaratırlar. Biz eş anlamlı grubu ve eş anlam sırası anlayışlarını aynı kabul ediyoruz. Her bir eş anlamlı grubunda temel söz ile esas sözü ayırmak mümkündür. Aynı gruba katılan başka kelimeler bu baskın sözle anlam benzerliği, yakınlığı ile birleşirler. Birleşen kelimelerde baskın sözle-temelle genel olan anlam özünü açığa çıkardığı gibi birleşen her bir kelimenin özel anlamı da kendini açığa çıkarır. Dünya-aləm-kainat-yer üzü gibi eş anlamlı sıralılarında bunu daha açık bir şekilde görmek mümkündür.

Eş anlamlıların anlam farkları ne zaman ortaya çıkar? Eş anlamlı gibi görülen sözler başka sözlerle birleştiği zaman onların anlam farklılıkları da ortaya çıkar. Yani sözcüğün anlamını birlkte kullanıldığı sözcükler etkiler. Buna kullanış veya bağlamın anlama etkileri diyebiliriz. Biz dünya, aləm, cihan, kâinat, kosmos… grubundaki sözleri bir bir alıp başka sözlerle birleştirirsek onlar aynı değillerdir. Dünya kelimesi muharibə, görüş, çempionat vb. sözlerle birleşir. Hâlbuki aləm sözünü muharibə sözcüğü ile birleştirmek mümkün değildir. Aynı sözü görüş, çempionat sözleri de birleştirmek mümkün değildir. Kâinat sözü cahan, aləm, dünya, kosmos sözleri ile eş anlamlıdır; ancak başka birleşmelerde bu mümkün değildir. Örneğin kainat miqyası, kainatın sirri, kainat ölçüsü gibi kosmos sözü qəhrəman, gəmi sözleri ile birleşebilir ve tarihin çeşitli dönemlerinde kosmos qəhrəmanı (uzay kahramanı), kosmos gəmisi (uzay gemisi) vb. ifadeler sık sık kullanılmıştır.

Anlam birliğine göre bütünleşmiş eş anlamlı gruplarda bir baskı olur. Aynı gruba dâhil olan diğer sözlerde ise anlam biçimleri dikkat çeker. Örneğin isti (sıcak)

sözünü ele alalım. Onun eş anlamlıları ılıq, qaynar, qızğın, bürkü, qızmar, yandırıcı gibi sözlerdir. Ama onların hepsi aynı sözlerde birleşemez. Örneğin Azerbaycan Türkçesinde qaynar su denilir ancak qızğın su denilmez. Aynı zamanda isti münasibət (sıcak ilişki), yandırıcı baxış denilir; ancak qızmar münasibət, ılıq baxış denmez.

Eş anlamlılık grupları onlara dâhil olan sözlerin miktarına göre de farklılık gösterir. Öyle gruplar vardır ki onlar iki üç sözden oluşur. Çok sözden oluşan eş anlamlı gruplar da az değildir. Farklı cümle öğeleri ile ifade edilmiş baskın birkaç eş anlamlılık grubuna dikkat çekelim.

İsim: ağart-süd-qatıg (beyazlıkla ilgili); avrad-qadın; sayıqlıq-ayıqlıq-gözüaçıqlıq-uzaqgörənlik; kömək-yardım; əlac-çarə; ata-dədə-qağa-ağa-lələ; kasıp-yoxsul-lüt; həqiqət-reallıq-gerçəklik; altomobil-avtomaşın-maşın.

Sifət: mehriban-səmimi-istiqallı; boşboğaz-çox sözlü-hərzəçənə; hiyləgər-kələk baz, fırıldaqçı; yaş-nəm-rütubət; açıq-aşkar-aydın.

Fiil: yığışmaq-toplanmaq; qurmaq-hazırlamaq-tikmək-düzəltmək; şərtləşmək-danışmaq-razılaşmaq-söz vermək; gülmək-gülümsəmək.

6.1.5. Azerbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sisteminde Eş Anlamlılık

Her bir eş anlamlı sözcük çeşitli fikir ve üslubi hususiyetleri, ince ve tamamıyla spesifik olan anlam özelliklerini içerir. Eş anlamlı sözcüklerin her birinde öyle umumi hususiyetler vardır ki, onu başka sözlerle bir sıraya getirmeyi gerektirir ve öyle hususi kendine mahsus spesifik hususiyetleri vardır ki onu başka sözlerden ayırır. Her bir eş anlamlının manasındaki spesifiklik bir sözü başkası yerine kullanmada kendini açığa verir.

Hakikaten de biz eş anlamlılık anlayışı altında tek anlamca yakın olan sözleri bakışta görebiliyorsak, aynı anlama sahip olan sözleri buraya dahil etmiyorsak, o zaman Azerbaycan dilinin leksik-semantik sistemi bütünüyle gözden geçirilmelidir.

Azerbaycan dilcileri geçen asrın 60'lı yıllarından sonra eş anlamlılık ifade eden dil araçları ile araştırmaya başlamışlardır. Bu zamana kadar böyle dil araçları içerisinde aslen leksik ve eş anlamlılıkları meydanda olduğu yukarda verilmişti.

Bugün ve bundan 10-15 yıl önce Türk dillerinin bakış semantikasını öğrenmeye olan istek ve meyil eş anlamlılığı ifade eden başka araçları da açığa çıkarırdı, bunların yardımı ile de perifrastik sıralar ortaya çıktı. Anlaşılıyor ki konversi ilgileri aslen fiile aittir. Leksik konversiya aslında fiil çekimi ile bağlı

olaydır. İki söz (veya iki parçaya bölünmeyecek frazeoloji teklikte) o zaman konversiv tanımlanır ki onların anlamı aynı bir semantik farklılaşmaya ait olabilsin ve onlar aynı miktarda leksik valentliye sahip olsun, hiç olmazsa aynı numara ile farklı anlamda işlenen iki varyanslı olsun. Birinci hususiyet leksik eş anlamlılar ve konversivler için geneldir, ikinci hususiyet ise ikinciyi birinciden ayırır. Leksik eş anlamlıları aynı miktarda varyanslı olur, hem de aynı numarası olan valentlik aynı semantik konuya aittir.

Okul deneyiminde sık sık dermek- saplağından üzmek; oxumaq-mektebe getmek; oxumaq-sehnede çıxış etmek; oxumaq- kitaba baxmaq; gezmek- hereket etmek-vargel etmek; dayanmak- hereketsiz qalmaq; işlemek-fealiyyet göstermek-qulluq etmek vs. gibi olan eş anlamlı kelime ve ifadelere rastlanır ve bunların arasındaki leksik- semantik ilgiler ile eş anlamlılık ilişkilerinin açıklanması gerekmektedir. Bu durumda karşılaşılan başlıca zorluk aynı söz ve ifadelerin leksik eş anlamı olup olmadığının açığa kavuşturulmasına bağlı olur.

Elbette, açıktır ki ayrı ayrı sözler eş anlamlılık oluşumunda bir araya toplansa da her zaman eş anlamlı yapı olarak düşünülmüyor. Bu gibi söz ve ifadelere gelince ise onları eş anlamlı yapılar olarak düşünebiliriz. Azerbaycan dilinin leksik-semantik sisteminde eş anlamlılık ilişkileri, ilgileri sadece dilci bilginler için değil, öğretmenler için de zengin bir kaynak oluşturur.

6.1.6. Eş Anlamlılar ve Anlamca Benzer Olan Sözler

Her bir söz ilk bakışta sade görünür. Çekmek, sözü tamamıyla basit sözdür. Fiilin mastar biçimindedir. Fakat canlı dilde farklı sözlerle birleşmekle aynı sözün farklı anlam zenginliği meydana çıkar. Bu söz derd, gülab, şişe, su, baş, kef, el vs. sözleri ile birleşerek birbirinden farklı olan anlamlar oluşturur. Mesela, derd çekmek, gülab çekmek, şişe çekmek, baş çekmek, kef çekmek, el çekmek v.s.

Yahut öğrenciler sık sık sadece anlamca aynı olan (qurd-canavar, teqvim-kalendar vs.) sözleri değil, anlam ve söylenişçe uygunluk ve yakınlık teşkil eden sözleri de (sucaq-sulu, qumlaq-qumluq, uşaqcığaz-uşaqcıq, facie-facievi vs.) eş anlamlı olarak sayılıyor. Bunun asıl sebebi ikinci grup sözlerin önceki sözler bir kökten ibaret olması ve anlamca birbirine yakınlığıdır. Bu türden örneklerin sayısını istenildiği kadar arttırmak mümkündür. Okul öğreniminde karşılaşılan yukarıdaki sözleri hangi gruba dâhil etmek gerekir? Bu sözleri çok anlamlı sözlerden nasıl ayırmak gerekir? Bu tür sözler eş anlamlılık yaratabilir mi? Bütün bu meselelere ait

ortak bir görüş, herkes tarafından kabul edilmiş kanun yoktur. Öyle bir durumda olur ki, yüksek- yükseklik-yükseliş, düzeliş-düzleniş-düzlük-düzgünlük… gibi sözlerin karıştırılması onların ses benzerliğinden, anlam uygunluğundan çok farklı metinlerde, söyleyiş farklılıkları eş anlamlılık ile ilgilidir. Bunu aşağıdaki cümleleri karşılaştırarak görebiliriz.

Örneğin: "İnsanlar arasında düzlük yox idi / İnsanlar arasında düzgünlük yok idi" cümlelerindeki düzlük-düzgünlük eş anlamlı sözler olduğu halde, arabalı-arabasız- arabaçı, südlü- südçü, ateşgah- ateşperest, dinçi- dindar, quşçu-quşbaz ikilileri eş anlamlı olamaz ve bunları açığa çıkartmak için konu kapsamında verimli bir yoldan yararlanılmalıdır.

Morfololoji açısından aynı ses özelliklerine sahip sözlerin işlenmesi ile ilgili olarak meydana çıkan yanlışlardan öğrencileri bir an önce uzaklaşmaları için öğretici kaynaklar üzerinde onların işini sistemle oluşturma hem de bu işi sırayla götürmenin büyük bir önemi vardır. Önemle belirtmek gerekir ki bu kabilden olan yanlışlar, omonimler üzerinde öğrenciler çalışırken daha çok gözlenir. Aynı dil olayları ile öğrencilere öğretilirken önemle gramatik tahlil yaparken öğretmenler sık sık böyle karışık olan delillerle karşılaşırlar.

Yukarıdakileri esas alarak eş anlamlıları ona benzer diğer kelimelerden ayırmak için öğretmenlerin kolay yollar araması gerekiyor. Bu konuda en önemli yol karşılaştırma ve birleştirmedir. Karşılaştırma ve birleştirme bu konuda gerekli kolaylık sağlar; ancak karşılaştırılanların her ikisi hakkında belirli bilgi birikiminin olması gerekir, aksi takdirde karşılaştırmanın hiçbir anlamı olmaz. Çünkü öğrenci karşılaştırmadan, birleştirmeden müstakil akli bir sonuç çıkaramayacaktır. Karşılaştırma olayında terimler kullanılmıyor, onların sözcük ehemmiyeti belirlenmiyor. Belirtmek gerekiyor ki karşılaştırma yoluyla öğretmek gerekliliği sesteşleri ve karşıtları öğretirken de ortaya çıkıyor. Bu olay öğretmenin sözcükler hakkında geniş bilgi vermesini ve bu konuda öğretici malzeme hazırlamasını gerekli kılıyor. Bir kökten oluşan karşıtları anlamak için de eş anlamlılar hakkında ve olumsuzluk hakkında öğrencilerin belli bilgiye sahip olmasını gerektirmektedir. Biz daldı-dadsız, ləzzətli-ləzzətsiz… gibi kelimeleri karşıtları gibi değerlendiriyoruz. Çok anlamlı kelimeleri öğretirken de canlı dilden alınmış örnekleri kullanma ihtiyacı ortaya çıkıyor. Bu gerçeğe dayanan malzemeleri birleştirme ile beraber pratik bilgiye de gerek vardır. Belirtilenlere dayanarak Azerbaycan dili okullarında eş anlamlılığın ve olumsuz anlamın da yeni bir element gibi ele alınması gerekmektedir.

6.1.7. Eş Anlamlılar ve Üslup Meseleleri

Her bir Azerbaycan dili öğretmeni defalarca bir öğrencinin Azerbaycan edebi diline belli bir seviyede sahip olduğunun şahidi olmuştur. Öğrencilerin kompozisyon yazarken yazım hatası yapmaması bunun açık bir göstergesidir. Fakat öğrencilerin hem yazılı hem de sözlü nutkunda birçok düşünce yanlışları vardır. Bu hataların birçoğu üslup yanlışından kaynaklanmaktardır. Yukarıda belirtildiği gibi bu kabilden olan dil hatalarının birçoğu direk olarak eş anlamlılıkla ilgilidir. Bu, olayı iyi benimsememek ve eş anlamlıları yerli yerinde kullanmamakla ilgilidir.

Tartışmalardan çıkan genel sonucu şöyle açıklayabiliriz:

1) Eş anlamlıların düzgün seçilmesi ve farklı statülerde kullanılmasını elde etmek için sınıftaki bütün öğrencilerin dikkatini üslup yanlışların çözümüne odaklamak, kalıcı tedbir gibi bundan her zaman yararlanmak gerekmektedir. 2) Öğrencileri tesadüfen seçilmiş eş anlamlılardan kurtulmaya alıştırmak için çok zaman büyük emek ve sistem gerektiren metodik çalışma gerekmektedir. Bu işi öğrenciler üslup ayrımı ile eş anlamlıları seçebilecekleri zamana kadar devam ettirmek gerekiyor, aynı işi sesli ve tek başına tartışma yoluyla değil içgözlem yoluyla kullanmaları önem arz ediyor. 3) Öğrenciler kitaplarda eş anlamlılar hakkında verilmiş bilgiyi belli seviyede benimsiyorlar, eş anlamlıların başlıca linguistik özelliklerini bildiklerini belli ediyorlar; fakat onlar yine de yazılı ve sözlü nutukta üslup yanlışlarına yol açıyorlar. Bu durum eş anlamlıların doğru seçilmemesi ve yerinde kullanılmaması, öğrencinin kendini ifade etmeyi ciddiye almaması ile açıklanabilir. Bu durum öğrencinin kendini ifade yeteneğini geliştirmeye özen göstermemesinden kaynaklanmaktadır. Demek ki öğrenci şu iki çözümü iyi öğrenmek zorundadır. Birincisi aynı düşünceyi farklı şekilde ifade etmek gerekli olduğu zaman önce gramer konusunda doğru olan yolu seçmelidir. İkincisi aynı zamanda üslup bakımından daha kolay ve doğru olan yolu seçmelidir.

Bu konu Azerbaycan dili kitaplarında gramerin öğretilmesi konusunda anlatılmalıdır. Bunu başarmak için öğrencilere eş anlamlıları olan cümleler ve eş anlamlı cümleleri yapılandırmayı ödev olarak vermek ve onların kendilerinin bu konuyu örneklerle açıklamasını sağlamak gerekiyor. Öğretmenlerin verdiği eş anlamlıları öğrenciler kendi anlatılarında kullandığında tahmini olarak aynı olay ortaya çıkıyor. Bu olay öğrencinin aklını programlaştırıyor. Belli sistemli bir çalışma yürüttükten sonra şöyle bir sonuca varabiliyoruz: öğrencilerin bazı üslup yanlışları eş anlamlıların leksik, gramatik, semantik-üslubi, kontekstual eş anlamlıların

konuşmada düzgün kullanmamasıyla ilgilidir. Üslup yanlışlarını kesin olmayan ifadeleri kullanma öğrencilerin konuşmasında onların sayısını minimuma indirmek amacıyla biz zamanında okullarda gözlem yaparken dikkatleri aşağıdaki meselelere çekmeye gerek görüyoruz.

1. Öğrenci "E"nin yanlışı sadece dikkatsizliktir. Eş anlamlılık meselelerini detaylı ve bilinçli şekilde öğrenmekle edebi eserin dili üzerinde, aynı zamanda arkadaşlarının konuşması üzerinde gözlem yapmayı bilen öğrenci böyle kusurlardan kurtulabilir. Demek ki öğrencide bu yeteneği yaratmak gerekiyor.

2. Öğrenci "Z"nin yanlışı seçtiği eş anlamlının konusunu anlamamasıyla ilgilidir. Genel olarak böyle kusurlar yabancı dillerden alınan kelimeleri kullanma meylinden kaynaklanıyor. Öğrenci etkili konuşmak istiyor; fakat yabancı dilden alınmış kelimeleri konuşmasında yerli yersiz kullanarak nutkundaki üslup hatalarının sayısını çoğaltıyor. Bu kusur daha çok son sınıf öğrencilerinde görülmektedir.

Bu tür üslubi kusurların önünü almak için biz, öğrencilere bazı çözüm önerileri sunduk. Yabancı dilden alınan kelimelerin kullanılması yanlış bir durum değildir. Fakat kullanırken çok dikkatli olmak gerekmektedir. Eğer bu veya diğer kelimenin anadilinde olan karşılığı tatmin ediciyse yabancı dile ait kelimeyi kullanmak tavsiye edilmez. Bu yüzden de derslerde öğrencilere sözlüklerden yabancı dile ait olan kelimelerin Azerbaycan dilindeki karşılığını bulmaları ve yazmaları tavsiye edildi. Bu çalışma öğrencilerde yabancı dillerden alınan kelimelerin kullanılmasına olan hassaslığı hayli arttırabildi. Belirtmemiz gerekiyor ki bizim dilimizde bu kelimler daha çok Arap ve Fars kaynaklı kelimelerdir. Böylelikle öğrenciler her bir yabancı dilden alınan kelimenin anadilinde olan eş anlamlısını bulmakla iyi bir işi görmüş olurlar. Böylelikle öğrenciler eş anlamlılık meselelerini daha derinden düşünüyor, yersiz kullanılan yabancı dillerden alınan kelimelerden kaçınıyorlar.

3. Aynı konuyu birkaç formda ve farklı yollarla ifade etmek için her dilde yeteri kadar imkân vardır. Belli oluyor ki öğrenci bunu ya iyi anlamıyor ya da doğru düşünemiyor. Bu yüzden de qorxulu-təhlükəli-dəhşətli eş anlamlılarının o yerli yerinde kullanamamıştır. Çünkü bunların anlam biçimleri vardır ve her zaman birbirlerinin yerine kullanılamayabilirler. Kesin konuşma statüsünde bunların hangisini kullanmanın doğru olduğunu konuşan ve yazan kişi iyi bilmelidir. Bu yüzden de üslup konusunda yapılan araştırma işlerine, her bir öğrencinin kendini ifade etme kalitesi ve terbiyesi ile başlaması gerekmektedir.

4. Öğrenci “L”nin konuşması karmaşık ve anlamca kısır olduğundan onun konuşması kusurlu ve çoğu zaman anlaşılmaz olurdu. Canlı konuşma dilinde belli kelimeler ve ifadeler konuşanla dinleyen arasındaki bağlantı ilişkilerini canlandırıyorsa da yazılı dilde bazı durumlarda bunlar okuyucunun dikkatini dağıtıyor, yoğunlaşmasını güçleştiriyor. Biz açık, doğru ve tesirli kelimeler kullanmakla kendi dinleyicimizin dikkatini her zaman kendimize çekebiliyoruz. Örneğin “Teknolojiye geniş meydan”, yahut da “Teknolojiye açık yol” daha kesin ve anlaşılır olduğundan çoğu zaman “Teknolojiden her konuda geniş ve başarılı şekilde yararlanmak gerekiyor” cümlesinin yerine bu ifadeler kullanılmalıdır.

5. 8.ci sınıf öğrencisi “T”nin nutku ifadelerin kitaptan okunduğunu izlenimi uyandırıyor. Eğer onu konuşurken görmezsen onun kitaptan okuduğunu zannedersin, belki de kitabın sayfalarını ezberlemiştir. Böyle durumlarda öğrencide konuşmanın temposu, tonu, ahengi ve konuşma üslubu hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Konuşmanın açık olması için bu, kelime yoluyla yapılmış araştırma açıklığıdır. Böyle kalite kesinleştirilmekle bir eş anlamlının yerine, başka daha uygun olan eş anlamlının kullanılmasıyla elde diliyor. Canlı konuşma dilini geniş bir şekilde kullanmak ve anlatılan özellikleri kulama yoluna meyil etmek daha açık konuşmayı öğretmektedir.

6. Öğrenci “M” konuşmasının kısıtlılığı ile farklaşıyordu. Hatta bu diğer dersleri öğreten öğretmenleri de rahatsız ediyordu. Azerbaycan dili öğretmeni ise “M”nin hangi konuşma modelleri ile konuştuğunu, hangi ifade ve kelamlardan yararlandığını iyi biliyordu. Bizim eş anlamlıların öğretimine ait hazırladığımız iş sistemini uygularken o eş anlamlıların kelime tekrarından kurtulmak için kullanıldığını biliyordu. Aynı konuşma modellerinden ve aynı kelimelerden çok yararlanmak dinleyiciyi yoruyor ve konuşmayı can sıkıcı bir hale getiriyor.

Bir keresinde “M”den bakmak fiilini yazılı ve sözlü konuşmasında kullanmasını talep ettik. O da bu talebe itaat ederek bakmak fiilinin farklı fiil biçimlerini özellikleri ile kullandı. Sonra da bakmak fiilinin eş anlamlılarını kullanmasını talep ettik. “M” bu kelimelerin farklarını iyi anlayamadı.

Öğrenci ile yapılan işin ikinci kısmında karşılaştırmadan yararlandık. Baxmaq-seyr etmək-nəzər salmaq-göz gəzdirmək kelimeleri ile biten cümleleri karşılaştırmakla “M” şöyle bir sonuca vardı ki adı geçen fiiller birbirlerinin yerine kullanılabiliyor; fakat aralarında ince anlam farkları da vardır. Örneğin seyir etmək daha çok uzun müddetli bakmayı ifade ediyor. Diğer kelimler de buna uygundur.

Bireysel işi burada anlatılan biçimde yapılmasıyla "M"nin eş anlamlılardan yararlanmaya heves göstermeye başladığı ve yersiz tekrarlardan kurtulduğu görüldü.

Hazırladığımız sistemi ikinci yıl tekrar uyguladığımızda belli oldu ki leksik çalışmaları gramatik ve üslubi çalışmalarla ilişkilendirdiğimizde bu konuda daha çok gelişme ve başarı elde etmek mümkündür. Kelimenin anlamını öğrenmek ve düzgün kullanmak öğrencileri belli seviyede üslup kusurlarından kurtarıyor ve onların konuşmasını zenginleştiriyor.

Sınavlar gösterdi ki ayrı ayrı durumlarda bizim kullandığımız küçük parçalar ve metinler tatmin edici değildir. Onları daha geniş metinlerle değiştirmek faydalıdır. Çünkü öğrenciler kelimelerin ifade ve cümlelerin üzerinde daha iyi gözlem yapma imkânına sahip oluyorlar. Bu düşünce eş anlamlıların açıklanmasında daha çok dikkati çekiyor, bu yüzden de eş anlamlılar üzerinde yapılan gözlemlerin bir kısmı edebiyat derslerinde edebi eserin dili üzerinde yapılan çalışmanın yapı kısmına dahil edilmelidir. Buna hem imkân hem de ihtiyaç vardır.

Gözlem ve öğrencilerin yazı işlerinin tahlili gösteriyor ki, eş anlamlılardan anlaşma esnasında düzgün yararlanmak yahut da onlardan hiç yararlanmamak birçok konuşma kusurunun gerçek kaynağıdır. Bu en çok kişinin kendi konuşması ve başkasının konuşması üzerinde gözlem yapmayı bilmeyen öğrencilerin konuşmasında ve yazısında dikkat çekiyor. Düşüncenin kaba tarifi böyle kusurların sonucunda ortaya çıkıyor. Bütün bunlar, öğretmenden ister ayrı ayrı öğrencilerin isterse de sınıftaki bütün öğrencilerin konuşmasına gözlemi güçlendirmeyi ve genişletmeyi talep ediyor.

Biçim üzerinde yapılan çalışmalarda semantik konuların gölgede kalması günümüz Azerbaycan dil kitaplarının eski kusurlarından sayılabilir. Fakat bu ifadeyi şartlı olarak kullanmak gerekiyor. Aslında ise okullarda böyle kusurlar tamamıyla yeni biçimde karşımıza çıkıyor. Öğrenciler daha kendi konuşmalarının biçimine yeteri kadar gözlem yapmayı bilmiyorlar. Çünkü bunu öğrencilerden talep etmiyorlar. Başka dersleri öğreten öğretmenler ise sadece düşünce yanlışları göze çarptığı zaman öğrencileri uyarıyorlar.

Konuşma nasıl gözlemlenmelidir? Bu soru etrafında yapılan fikir alışverişleri genel bir sonucu çıkarıyor ki gözlemin en iyi şekli sınıftaki bütün öğrencilerin dikkatini bu işe celb etmek ve beyin gözlemi yapmaktır. Malumdur ki öğrencilerin konuşmalarındaki kusurlara sadece öğretmen değil arkadaşları da dikkat ettiği zaman onları daha iyi dinliyor ve onları daha çabuk düzeltmelerini sağlıyorlar. Burada

anlatılanlardan çıkan sonuç şöyledir: Öğrencilerin konuşma kusurlarını düzenlerken bu sürece sınıftaki bütün öğrencilerin katılımını sağlamak gerekiyor. Çünkü bu yolla da biz onların kendi konuşmalarına olan gözlemlerini güçlendirmiş oluruz. Azerbaycan dili öğretmeni ise bir sefer bile olsun konuşma kusurunu gözden kaçırmamalı ve bu konuda hiç taviz vermemelidir.

Bir konuyu daha belirtmek gerekiyor. Sınav sonuçları gösteriyor ki anlam meseleleri üzerinde yapılan araştırmalar, öğrencilerin durumlarını karşılaştırma yolu ile yeni bir ivme kazanabilir. Karşılaştırma bir çeşit açıklık yaratıyor, farklı eş anlamlı yapıların leksik eş anlamlıların anlam inceliklerini daha çabuk ve anlaşılır kılmaya yardım ediyor. Karşılaştırma hem de öğrencilerin bireysel işlevini teşkil etmeye onların müstakilliğini arttırmaya metodik zemin yaratıyor. Öğrenci karşılaştırma yoluyla akli netice söylemek zorunda kalıyor. Böylelikle kültürünü geliştiriyor.

Eş anlamlılık meselelerinin öğretilmesine adanmış eserlerde karşılaştırma, birleştirme hem yeni malzemeleri anlatırken hem de yeni bilgi ve becerileri sağlamlaştırmaya kolaylık sağlar. Karşılaştırmanın öğretici imkânları Azerbaycan dili öğretiminin bütün seviyelerinde ve bütün kitaplarında aynı değildir. Eş anlamlılık üzerine yapılan çalışmalar, eş anlamlıların büyük anlatım olanaklarına sahip olduğunu göstermiştir. Örneğin çok anlamlı kelimelerle eş anlamlıların farklılıklarının ortaya konması yönünde yapılan çalışmalar karşılaştırma yoluyla da yapıldığında daha verimli oluyor.

Karşılaştırmanın nasıl yapıldığını bir örnek üzerinde tasvir edelim. Yansıma yolu ile ekrana verilmiş eş anlamlı yapılı cümle üzerinde gözlem yaparak öğrenciler onun diğer eş anlamlı biçimini buluyorlar. Öğrencilerin oluşturduğu varyant da yazı tahtası üzerine yazılıyor. Her iki ifade biçimini konusuna dikkat çekiliyor. Öğrenci hem hangi durumda eş anlamlı yapının daha doğru kullanıldığını açık bir şekilde görüyor, hem de öğrencilerle yapılan bu beyin egzersizi daha az zaman alıyor. Çünkü bu işin yarısı hazır durumdadır, yansıma yoluyla verilen ifadeler öğrencilerin tartışmasına bırakılıyor. Böyle karşılaştırma öğrencileri derste daha aktif hale getiriyor, onların eş anlamlının linguistik tabiatını anlamasını temin ediyor. Bu yolla eş anlamlıların kullanım kolaylaşıyor.

Üslup üzerinde öğrencilere verilen bilgiler de eş anlamlılık konusunda belli bilgilerin öğrencilere verilmesini gerektiriyor. Demek ki üslup meselelerinin sadece pratik değil uygulama yoluyla da öğrenilmesi eş anlamlılık meseleleri ile ilgilidir.

Bunu birbirinin yerine kullanılan eş anlamlıların kullanılması ve birbiri ile karşılaştırılan, kısmen zıtlık teşkil eden eş anlamlıları kullanımı sırasında daha iyi anlayabiliriz. Örneğin bunların bir kısmı diğer kelimelerle çok anlamlılık, karşıtlık bakımından ilgileri olan eş anlamlılarsa diğerleri bu özelliklere sahip değildir. Bütün bu özellikler sıralı ve planlı bir uygulama yoluyla farklı çalışmalar üzerinde iş zamanı kazandırıyor. Öğrenciler iletişim kurma sırasında bu yolla doğru düşünce üretebiliyorlar. Öğrenciler, eş anlamlının anlamını cümle bilgisi bakımından tasnif yapmakla metinde ya da cümlede açıklayabilsinler, farklı yollarla eş anlamlılığın anlamını kavrasınlar. Bunun için metinde cümle bilgisi konusunda bütünlük yaratmak onun yapısını bu veya başka şekilde değişikliğe uğratmak gerekiyor. "Metni okuyun, farklı şekillerde, farklı sözcüklerle oluşturulmuş cümlelerin aynı düşünceyi nasıl ifade ettiğine dikkat edin. Bu cümleleri yapıları bakımından (basit-bileşik) karşılaştırın. Hangi cümlede düşünce daha doğru ve daha verimli şekilde ifade edilmiştir?"

Öğrencileri her zaman hazır metinler üzerinde çalıştırmak da istenilen sonucu vermiyor, onları yoruyor, etütlerin veriminin azalmasına sebep oluyor. Bu gibi durumların ortaya çıkmaması için onlardan eş anlamlı kelimeleri; farklı eş anlamlı yapılı cümlelerde farklı amaçlı yazılarda-dilekçelerde, otobiyografilerde ve mektuplarda kullanmaları istenilebilir. Bu işi iki yolla yapabiliriz. Öncelikle öğrencilere hazır eş anlamlı kelimeler, ifade ve kelamlar, eş anlamlı yapılar ve cümleler vermekle onların farklı amaçlı yazılarda kullanılmasını talep etmek daha sonra ise bu tür eş anlamlıların öğrencilerin kendileri tarafından kullanılmasına teşvik etmek çok faydalı yollardan sayılabilir.

Ödev ve çalışmaların bir kısmının ayrı ayrı durumlarda gereklilikleri bu şekilde ifade edilebilir: "Kendi arkadaşınıza, öğretmeninize, akrabanıza mektup yazın, verilmiş kelimeleri orada kullanın.". "Okuyun. Sohbetin konusunu diyalog şeklinde ifade edin.". Bu kabileden olan öğretim işlerini kısmen birleştirmek gereklidir. Birleştirme, karıştırma öğrencilerin kelimeden yararlanma ölçümünü kısıtlama yoluyla icra edilir. Örneğin, "Kendi arkadaşınıza mektup yazın. Bir kelimeyi iki kere tekrar etmemeye çalışın." Bu şekilde öğrenci aynı kelimeleri tekrar etmemek için eş anlamlılardan faydalanıyor. Bu iş öğrencinin dikkatini çekiyor.

Gösterildiği gibi eş anlamlılar hem de üslup vasıtaları gibi dilde büyük önem taşımaktadır. Eş anlamlılığı benimsemek konuşmayı renklendiriyor, canlandırıyor, olayları daha ince ve güzel tasvir etmeye zemin yaratıyor. Farklı konuşma üslubunda

komik ve cinaslar yaratan ifadelerden yararlanmaya imkân veriyor, diğer yandan da gerçekliği yansıtan düşünce inceliklerine kadar inmeye yardım ediyor.

Eş anlamlılar kullanım dairesine göre bireysel ve genel olur. Bireysel eş anlamlıların en çok ayrı ayrı bireylerin konuşmasında görürüz. Onlardan zaman geçtikçe bütün halk tarafından kabul edilmiş eş anlamlılar ortaya çıkıyor. Halk tarafından kullanılan eş anlamlılar çokluk tarafından anlaşılan düşünce biçimlerini bildiriyorsa bireysel eş anlamlılar kelimenin bir fonksiyonda kullanılmasını gözlem altında tutuyor. Nihayet belirtmek gerekiyor ki eş anlamlı yapılar sayesinde öğrencilerin konuşması zenginleşmekte bu yapılar öğrencilere, bireylere kendilerini ifade etmede bir başarı, bir kolaylık sağlamaktadır.

6.1.8. Eş Anlamlılığın Öğretiminde Karşılaşılan Problemler

Eş anlamlılık meselelerinin dilcilikte öğretimi de bir sorundur. Bu sorunla ilgili bazı müstakil ve zengin uygulama eserleri ve makaleler kaleme alınmıştır. Söz konusu meseleler okulda öğretilirken çok ilginç problemler ortaya çıkmaktadır. Onlarla ilgili geniş çapta konuşmak mümkün değildir. Fakat bu sorunlara değinilmeden eş anlamlılık meselelerinin sistemli bir şekilde öğretilmesine dair faydalı bir sistem ortaya çıkarılamaz. Bunları esas alarak aşağıdaki meselelere dikkat çekmek bizim için faydalı olacaktır.

Dikkate almak gerekiyor ki paronimlerin (yazılışları birbirine çok yakın yalnızca bir harfi farklı olan sözcükler ör. sənəd [tapu-resmi evrak] / sənət [meslek-sanat]) eş anlamlılarla karıştırılması ancak sözbilim bahsinde ortaya çıkmaktadır. Cümle bilgisi ve metinsel eş anlamlıların paronimlerle karıştırılmasıyla ilgili konuşmak gereksizdir. Bu yüzden de uygulama sırasında yapılan bütün karşılaştırma işleri sözbilim zemininde yapılmaktadır. Ortaya çıkan durumdan çıkış yolu ilk olarak öğrencilerin bazı verimli çalışmalar üzerinde çalışması sonucunda ortaya çıkarılabilir. Böyle çalışmalara ait bir örneği ele alalım. Aşağıdaki sözcük çiftlerinin benzer ve farklı yönleri olduğu açıktır.

real - realist real – gerçek
anlayış – anlaşma anlaşma danışıq
işcil – işgüzar işgüzar –çalışqan

Öğrenciler, hakkında konuştuğumuz konular üzerinde çalışmakla böyle bir sonuca ulaşmalıdırlar: eş anlamlıları doğru kullanmadıkları zaman üslup hataları, kesin olamayan sözler ve ifadeler ortaya çıkıyorsa paronimleri doğru

kullanmadığımızda düşünce bütünüyle zarar görür, cümlelerin anlamları yanlış ifade edilir.

Bu konular üzerinde çalışma ihtiyacı, benimsemenin ilk aşamasında görülür. Daha sonra öğrenciler eş anlamlıların önemli özelliklerini iyi öğrendikleri için böyle kusurlara nadiren düşerler. Öğrenmenin ikinci aşamasında artık öğrenciler bu tür konular üzerinde özgürce çalışmak paronimleri eş anlamlılardan yanlış yapmadan ayırıyor ve her iki dil olayının benzer ve farklı yönlerini ortaya çıkararak düşüncelerini rahatça ifade edebiliyorlar.

Bilindiği gibi eş anlamlılar konu bakımından aynı anlamı ifade etmekle farklı sözlerle birleşmekle de birbirinden farklılaşıyorlar. Örneğin dünya muharibəsi, cahan muharibəsi diyebiliriz; aləm muharibesi diyemeyiz. Sözcük – semantik kısıtlılık sadece eş anlamlılara ait dil olayı gibi anlaşılmamalıdır. Aslında her türlü kelimeye dâhil edilebilir.

Eş anlamlılar hakkında yazan araştırmacıların bir kısmı eş anlamlı gruplar tertip ederken aynı cümle öğesine ait olan kelimeleri ayırmayla her şeyi bitmiş olarak düşünürler. Dikkate almak gerekiyor ki karşıt anlamlı kelimeler (antonim), sözcüksel sesteşler (omonim) aynı konuya dâhil olan kelimeler de aynı cümle öğesine ait olabilir. Burada eş anlamlıların daha genel olan tarifini bir daha hatırlamak gerekir: eş anlamlılar farklı sözlerden oluşur. Onlar farklı söylenir ve yazılır. Fakat bütün farklı söylenen ve yazılan kelimeler eş anlamlı değildir.

Böylelikle eş anlamlıların aynı anlamda kullanılması ya da çok yakın anlam belirtmesi ve bu yüzden ortaya çıkan eş anlamlıların ikinci özelliği, cümle öğeleriyle ilişkisi meseleleri somut bilgileri kullanabilmeleri ve onları diğer benzer dil olaylarından ayırabilmeleri için öğrencilere yeteri kadar bilgi verilmiyor.

Eş anlamlıları onlara benzeyen diğer kelimelerden ayıran başka özellikler de vardır. Bu özellikleri aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

Eş anlamlılık terimi altında o sözleri, birleşik kelimeleri, cümle oluşumlarını ve cümleleri dikkate almak gerekir ki onların arasında benzer özellikli ilişkiler olsun, birbirlerinin yerine kullanılabilsinler, aynı düşünceyi, aynı nesneyi bildirsinler, aynı özelliği ve hareketi ifade etsinler, aynı olayı yansıtsınlar. Aksi halde birleşik kelimeler, cümle oluşumları ve cümleler eş anlamlı değildirler.

Verilen örneklerden şöyle bir sonuca varabiliriz: cins veya tür gibi ilişkili kelimeler ve birleşik sözcükler de eş anlamlı değildir. Demek ki mebel (mobilya) – stol (masa/sandalye), nəqliyyat (taşıt) – trolleybus (elektrik akımı ile çalışan otobüs)

kelimeleri eş anlamlı olarak düşünülemez; çünkü bir kelime mantık bakımından diğerine bağlıdır ve onun anlam kapsamına girer. Aynı zamanda bu sözcük ikililerinin üyeleri eş anlamlı olamaz. Çünkü onların birleştiği sözler farklıdır, anlamca aynı kelimeler eş anlamlılık yaratmak için potansiyel imkânı olan kelimeleri diğer kelimelerin birleşmesinde birbirinden uzaklaştırıyor. Aynı kökten türeyen sözcükler de eş anlamlılık oluşturmazlar. Çünkü eş anlamlılar her zaman farklı kökleri olan sözcüklerden ortaya çıkar. Bir kelimenin farklı biçimleri de eş anlamlı değildir. Çünkü onlar aynı nesneyi, hareketi ve olayı ifade eder. Böyle bir durumda biz her zaman farklı gramer biçimleriyle karşılaşıyoruz. Genel anlam özellikleri olan akraba kelimeler de eş anlamlı olamazlar; çünkü onlar farklı eşyaları özellikleri ve hareketleri ifade ederler. Aynı konu grubunda olan kelimeleri eş anlamlı kelimeler gibi tanımak yanlıştır. Çünkü onların genel anlam özellikleri olsa da farklı eşyaları, hareket ve olayları ifade ederler. Farklı cümle öğelerine ait olan, farklı cümle öğelerinin özelliklerini bildiren kelimeleri eş anlamlı gibi düşünmek doğru değildir; çünkü onlar aynı özelliği, hareket ve olayı ifade edemezler. Genel anlam özelliği olan; fakat çok anlamlılık özelliği taşıyan kelimeler eş anlamlı kelimeler değildir. Çünkü kelimelerin farklı anlamları, farklı eşya, özellik, hareket ve olaylarla bağlıdır. Anlamca farklı olsalar da, zıt anlamları ifade eden kelimeler, cins anlayışına bağlı olan genel anlamı ifade etseler de eş anlamlı kelimeler gibi düşünülmezler. Çünkü aynı eşyayı, hareket ve olayı değil, birbirine zıt olan nesne, hareket ve olayı ifade ederler. Nihayet, ilişkili kelimelerin eş anlamlı olmadıkları açığa çıkarılmalıdır. Çünkü bu türden olan sözler aynı eşya, hareket ve anlamı ifade etmez. Birbirine çok yakın olan, bazı durumlarda birbiriyle ilişkili olan nesne, hareket ve olayı bildirirler.

Eş anlamlıların nesnenin farklı türlerine aynı zamanda hareketin özelliklerinin türlerini ifade ettikleri ya da onların anlaşılmasındaki farklılıkları ifade etmeleriyle ilgili belli düşünceler söylenmiştir. Nesnenin özelliğin, hareketin bizim düşüncemizle belli olan duygusal anlamı ifade eden eş anlamlının seçilmesi, aynı zamanda üslubi eş anlamlıların konuşma durumunun gereklilikleri esasında seçilmesi sadece subjektif biçimlerde değil aynı zamanda objektif biçimlerle de uygulanır. Adı geçen kelimeyle ifade edilen olaydaki bu özellikler farklı ilişkiler ortaya çıkarabilir.

Üslubi eş anlamlılar dediğimiz zaman ne anlıyoruz? Bir eş anlamlı gruba dikkate alalım: böyük, iri, uca, nəhəng, yüksək, əzəmətli… Bunlardan böyük bütün üsluplara yakın olan eş anlamlıdır. Əzəmətli – kitap sözüdür, kitap dili üslubunda kullanılmaktadır. Edebi üslupta da bu kelimeyle karşılaşıyoruz. Bu kelime genel

olarak sosyal özelliği olan büyüklükten konuşulurken kullanılır. Düşüncenin konusuna ve duygusuna zarar vermeden onun eş anlamlılar sırasındaki başka kelimelerle değiştiremeyiz. Şu şekilde karşılaştırabiliriz: büyük binalar – azametli binalar diyebiliriz, büyük işler – azametli işler de diyebiliriz; ancak büyük kahramanlık doğru olduğu halde azametli kahramanlık doğru değildir.

Açıktır ki burada biz üslubi eş anlamlılarla karşılaşıyoruz. Bu eş anlamlılar söylenen düşüncenin duygusal anlam biçimlerini ifade edebilir. Modern Azerbaycan dilinde böyle eş anlamlılar çoktur, onlar konuşmamızın düşünce zenginliğini ve rengârenk ifadelerin ortaya çıkmasını temin ediyor. Bütün durumlarda da onlar nesnenin, özelliğin ve hareketin anlam biçimlerini ifade etmek için kullanılır.

Bunlarla ilgili olarak cümle bilgisi ve üslubi eş anlamlılar üzerinde yapılan uygulama işleri büyük önem taşımaktadır. Nə direktor nə də onun muavini iclasda iştirak edirdi (Ne müdür ne de yardımcısı toplantıya katılmıştı.) / Direktor da muavini də iclasda iştirak etmirdilər (Müdür de yardımcısı da toplantıya katılmadılar.) cümlelerinde aynı düşünce farklı şekilde ifade edilmiştir. Dikkat edilirse onaylama ve ret bağlaçları bu cümlelerde eş anlamlı kelimeler rolünde kullanılmıştır. Bu türden olan cümlesel eş anlamlılar aşağıda gösterilen konuşma modelleri bakımından dilde sağlamlaşmış ve biçimlenmiştirler.

Ret bağlaçları ne…ne: Nə dəftər nə kitap gətirir,

Onay bağlaçarı da…da : Dəftər də kitap da gətirmir.

Eş anlamlılığın öğretiminde adı geçen mesele adım adım yeni metodik aşamalara yükseliyor. Verilen örneklerde birinci durum esas olarak kitap üslubu, yazılı dile ait model gibi anlaşılmalıdır, ikinci model daha çok konuşma dilinde kullanılıyor. Bu yüzden de genel anlaşma gidişatında ikinci modele daha çok önem vermemiz gerekiyor.

Eş anlamlılarla çok anlamlıların birbirinden ayrılmasına özen gösterilmesine de dikkat etmek gerekmektedir. Çok anlamlılık dilde her zaman büyük problemler ortaya çıkarır. Bunu en çok eş anlamlılarla olan cümle ilişkilerinde görmek mümkündür. Hangi Azerbaycan dili hocası böyle durumlarla karşılaşmamıştır ki. Öğrenci çəkmək, tutmaq mastarlarını farklı fiil türlerinde ve farklı sözlerle ilişkide eş anlamlı kelimeler gibi kullanıyor. Böylece büyük bir yanlışa yol açar. Bu olayı nasıl ve ne ile anlatmak mümkündür? Bu durumda her iki dil olayının farklı özellikleri ortaya çıkıyor.

Eş anlamlılık meselelerinin öğretimi kelimenin çok anlamlılığı ile farklı sözcük ve gramatik bağlarla ilişkilendirilebilir. Bu olay kelimelerin anlam ve üslup farklarında da görülür. Eş anlamlıların yeni anlamlarının gelişimi kelimelerin kullanım alanında yeni, daha ince anlam farklarının ifadesine zemin yaratır. Bunların öğretilmesi ve daha çok bunların yerli yerinde kullanılması anlama olayında ve terbiye işlerinde büyük öneme sahiptir.

Dilde genellikle hayatta da farklılaştırmak için farklılaştırılanların iç ve dış özelliklerini ortaya çıkarmak ve karşılaştırmak gerekir. İç ve dış özelliklerse birbiriyle diyalektik teklik oluşturur. Metodik bakımdan eş anlamlılık meselelerinin öğrenilmesini bir sorun gibi düşünürsek ve o sorunun kelimelerin anlamı bakımından yorumlamak doğru olurdu. Bu durumda sözün anlam tutumunu ön planda tutmak veya başka cümle modelinin anlamını dikkate almak gerekmektedir.

Ortaokullarda görev yapan Azerbaycan dili öğretmenleriyle yapılan konuşmalardan anlaşılıyor ki, onlar eş anlamlılık ve çok anlamlılığı birbirinden ayırmak için daha çok metinler üzerinde çalışıyorlar ve bunun daha verimli olacağını düşünüyorlar. Onlar bu düşünceyi ifade ederken sözün anlamının metinde daha geniş bir şekilde yansıdığını ifade ediyorlar. Öğrencilerin kullandıkları leksik ve morfolojik vasıtaları da sık sık uygulamayla öğretmenler daha iyi başarı verileri elde ediyorlar. Genel düşünce şöyledir: eş anlamlılarla çok anlamlı kelimeleri ayırt etmeyi öğrencilerin kendilerine ödev vermekle onları farklı uygulamalar üzerinde çalıştırmak gerekmektedir. Bu tür çalışmalar öğrencilerin her iki kategoriden olan kelimelerin anlam ve üslup özelliklerine dikkatle yaklaşmalarını sağlamalı, nihayet onlarda böyle bir becerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamalıdır.

Dilde eş anlamlılık ve çok anlamlılık ne kadar zenginse dilin kendisi de o kadar zengindir. Fakat eş anlamlılık ve çok anlamlılık farklı şekillerde gelişir ve farklı biçimlerde ortaya çıkarlar. Dilin iç gelişimi sonucunda başka dillerden alınan kelimelerin dile dâhil olması sonucunda bu dil olayları farklı şekilde gelişir. Bununla birlikte bütün durumlarda kanuna uygun gelişim süreci yaşanır.

Dil malzemeleri üzerinde yapılan gözlemler gösteriyor ki, çok anlamlı kelimelerin farklı anlamlarına uygun eş anlamlılar kullanıldığı gibi zıt anlamlılar, tematik daireden olan kelimeler de uygun eş anlamlılığa sahip olabilirler. Bunu da uygulama yoluyla öğrencilere anlatmak gerekir.

Eş anlamlılarla çok anlamlıların farklarını öğrencilerin yeteri kadar iyi anlamaları için bir dizi konu üzerinde onları çalıştırmak gerekir. Bu çalışmanın formülü şu şekilde olabilir:

1. Verilen cümlelerde altı çizilmiş kelimelerden hangileri eş anlamlıdır? Bunlardan hangileri çok anlamlı sözcüklerdir?
2. Parantez içerisinde verilmiş kelimeleri kullanarak eş anlamlı sözcükler oluşturun. Onların hangi durumlarda eş anlamlı olmadıklarını gösterin.
3. Parantez içerisinde verilmiş iki kelimeden hangisi cümlede boş bırakılan yere yazılmalıdır?
4. Eş anlamlı görünen sözcüklerin anlamları arasındaki farklılıkları gösterin.
5. Verilmiş sözcüklerden yararlanarak cümleler kurun ve onlardaki düşünce farklılıklarını ortaya çıkarın.
6. Parantez içerisinde verilmiş eş anlamlılar sırasındaki kelimelerden hangisi cümlede boş bırakılan yere uygundur?
7. Parantez içerisinde verilmiş kelimeler hangi çok anlamlı kelimenin eş anlamlısıdır?

Eş anlamlılık üslup çeşitliliği, sözün, ifadenin kapsama ve kullanım dairesidir. Bunların iyice öğrenilmesi, eş anlamlılık problemi iyice çözülmeden mümkün değildir.

Bir kökten türemiş kelimelerin ayrı ayrı sözler olduğunu itiraf etmek, onların dildeki durumunu ortaya çıkarmak eş anlamlılığın öğretimini ilmi esaslarda çalışmak için büyük bir öneme sahiptir. Örneğin gözlem yapılan okullardan birinde (6. sınıf) gül sözü ile güllük sözleri aynı kökten olan müstakil sözler gibi anlatıldı. Bu kelimelerin eş anlamlı oldukları da belirtildi ve eş anlamlı sıra şu şekilde verildi: gül-güllü-güldan-güllük: Aynı durum 4. sınıfta da tekrarlandı: qız ve qızcığaz kelimeleri müstakil kelimeler gibi anlatıldı; fakat bu kez eş anlamlılara değil çok anlamlılara dâhil edildi. Aynı kökten gelen sözler (gülər-güllü, çiçəkli-çiçəklik) karşılaştırıldığında bunların arasında küçük anlam farklılıkları bulunduğu gözlenmekte ve bu nedenle aynı isimle adlandırılmaları doğru bulunmamaktadır.

Öncelikle belirtelim ki esas ve yardımcı kelimelerin birleşmesi yoluyla eş anlamlıların ortaya çıkması modern Azerbaycan dili için karakteristik bir özelliktir. Bu tür eş anlamlılarla edebi ve yazın dilinde çok karşılaşırız. Azerbaycan dili kurslarında bu tür kelimelerin eş anlamlılığından eskiden bahsedildiği gibi günümüzde de bahsedilmektedir.

Hangi durumlarda ve hangi kurallarla birleşen esas ve yardımcı kelimeler eş anlamlı kelimelere dönüşür?

1. Nesnenin veya hareketin özelliklerinin tamamlanmadığını bildirmek maksadıyla (İsim ve fiillerin özellikleri tamamlanmamış olarak ifade edilir.) Örneğin: sarımtıl - açıq sarı, sarıya bənzər, sarıya çalan / kəmşirin – az şirin, yarım şirin, şirintəhər / duzməzə - az duzlu, duzlutəhər, çox şor olmayan

Okullarda bu gibi sözler hakkında şöyle bir düşünce vardır: onlar isimlere dâhil olduğu zaman sıfat, harekete dâhil oldukları zaman zarf olurlar; fakat bu kelimelerin hangi durumlarda eş anlamlı oldukları konusunda genellikle konuşulmuyor ve aralarındaki paralellikler ortaya çıkarılmıyor. Kısacası anadili kitapları bu tür kelimelerin tipik özelliklerini ortaya çıkarmak ve belirtmekle yetiniyor. Bu yüzden de onların eş anlamlılığıyla ilgili bir şey söyleme ihtiyacı duyulmuyor. Konuşmamız sırasında onların ne gibi anlam özellikleriyle kullanılması gerektiği meseleleri gölgede kalmaktadır.

Şu özelliğe de dikkat etmek gerekir, özelliğin azalması sadece cümle yoluyla ifade edilmemektedir; az, çox, bir qədər, kimi, təki vd. yardımcı kelimenin asıl kelimeyle birleşmesiyle de mümkün olmaktadır. Örneğin Zemfira bir qədər kədərli görünürdü. Zemfira qəmgin görünürdü. Bu örnekler cümle eş anlamlılarıdır. Aynı fikri morfolojik karşılığı –ImtIl, -mtıl (ünlüyle biten kelimelere eklenir) olan biçimlere de dâhil etmek mümkündür. Şu şekilde formüle edilebilir: sıfat + ek

Eş anlamlı oluşumlarda az, çox, bir qədər, az-az vd. kelimeler dâhil olduğunda adı geçen oluşum konuşma üslubunu kastediyorsa, müəyyən qədər, kifayət qədər, nəzərdə tutulduğu kimi vd. kelimelerin kullanımı oluşuma kitap dili üslubunu vermektedir. Kelime birleşmeleri de cümle yolu ile ifade edilen -ImtIl, -mtıl eklerinin kullanımı ile mümkün olan işi çözümlemeli bir şekilde ifade eder, özelliğin zayıflamasını gösterir. Farklılaşma anlam farklarının ve biçim özelliklerinin sayesinde ortaya çıkmaktadır.

2. Bazı asıl ve yardımcı kelimelerin birleşmesi sonucunda da eş anlamlılık kendisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunu isimlerle eklerin birleşmesinde net bir şekilde gözlemleyebiliriz. Örneğin kimi / mənzilə kimi, dək / mənzilədək, cən / mənziləcən; başqa, qeyri / Qapıda növbətçidən başqa (qəyri) heç kim yox idi; üçün / ötrü / görə / sənün üçün, sənə görə, səndən ötrü vs.

3. Başında, döşündə, yanında gibi yardımcı sözler isimlerle birleşerek eş anlamlı kelime birleşmeleri oluşturabiliyor. Örneğin Azerbaycan nazirlər kabineti

yanında (nəzdində) idman və turizm komitəsi təşkil edilir. Bu cümlede yanında yardımcı kelimesi mekân yakınlığı belirtmiyor, daha çok dâhili mekân yakınlığı bildiriyor. Bu cümlelerde şartlılık da vardır. Bu tür kelimeleri tahlil ederken onları farklı cümle gruplarından olan isim ve yardımcı kelimelerle birleşmelerde öğrencilerin gözlemine bırakmamız gerektiği görülmektedir. Bu sayede yardımcı kelimelerin cümleye yakınlığı genel metinsel ilişkilerden başka cümleler esasında eş anlamlılar gibi kendisini ortaya çıkarmaktadır. Yardımcı söz hakkında konuştuğumuz yanında kelimesi, altında kelimesiyle de eş anlamlı birleşmeler oluşturabilir. Bu adı geçen kelimeler, mekân anlayışı bildirdiği zaman mümkün olabilmektedir. Örneğin: Adamlar kəndin altında (yanında) meşə saldılar. Modern dilimizde altında yardımcı sözü mekân anlamında yaşanılan yerlerin adını bildirdiğinde sabit mekânı, nesneleri ifade ettiğinde eş anlamlılık özelliğiyle zenginleşmektedir. Örneğin: Meşənin altında, bostanın altında vs.

Yardımcı söz gibi kullanılan yanında kelimesi adı geçen yolla ve aynı seviyede kullanılan kenarında kelimesiyle eş anlamlı çift olabilir. Her iki biçimde de aynı tipli birleşme vardır. Ve anlamları da aynıdır. Burada konu cümle anlamını kapsamaktadır. Böyle kelimelerin birleşmeleri kolaylıkla birbirinin yerine kullanılabiliyor. Bu yüzden de onları aynı metinde eş anlamlı gibi kullanıyor ve cümle ilişkileriyle ifade edebiliyoruz.

Dikkat edilirse burada sadece bir kelimeden yararlanıyoruz. Yanında kelimesine dayanarak düşünceler ifade ediyoruz. Modern dilimizde bu türden olan yardımcı kelimeler istenildiği kadar kullanılıyor. Tek bir kelimeyle alakalı verilmiş örnekler açık bir şekilde gösteriyor ki bu kelimeler tipik ve doğaldır. Bunlar asıl ve yardımcı cümle öğelerinin birleşmesiyle ortaya çıkmışlardır. Modern dilimizde bu örnekler kelime birleşmeleri şeklinde eş anlamlı çiftler oluşturmakta aktif rol almaktadırlar. Bundan dolayı da eş anlamlıların öğretimi konusunu araştırırken adı geçen formülü gözden kaçırmamamız gerekir.

Hakkında konuştuğumuz problem ile ilgili birkaç şey daha söylemek mümkündür. Modern dilimizde bir sıra teklik anlayış ifade eden kalıplaşmış kelime birleşmeleri ister yazılı isterse de sözlü anlaşma sırasında geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Dilimiz bu tip birleşmeler bakımından zengindir.

Dilimizde aynı anlamlı kelimelerle çok az karşılaşırız. Eş anlamlılar bir kural çerçevesinde birbirlerinden anlam biçimlerine göre farklılaşırlar. Onları dilde

kullanılmasıysa düşünceyi daha kesin ve daha düzgün bir şekilde ifade etmekle alakalıdır. Kalıplaşmış söz birleşmeleri de bu bakımdan dikkatimizi çekmektedir.

Leksik-gramatik özelliklerine göre fiili frazeoloji (deyim bilimi) teklikler ayrıca ele alınmış fiillerin eşdeğerlileri olurlar. Morfoloji konusunun işlendiği derslerde öğrencileri bu tip detaylarla karşı karşıya getirmek mümkündür. Buna hem ihtiyaç hem de imkân vardır. Örneğin fiillerin morfolojik özelliklerini öğretirken öyle eş anlamlı çiftlerden yararlanmamız gerekiyor ki onları içeriğinde deyim bilimsel konular da olsun.

Qulaq asmaq - eşitmək, dinləmək

küyə düşmək - həyəcanlanmaq, təsirlənmək

Öğrenciler bilmedir ki fiili deyim bilimsel birleşmelerde tek başına kullanılan fiiller, sadece zaman, biçim, şahıs ve miktar gibi gramatik kategorilerle kullanılır. Fiili deyim bilimsel birleşimler metinde kendi eş anlamlılarını daha açık bir şekilde ifade ediyorlar. Bu tür uygulama faaliyetlerini verimli şekilde oluşturmak için cümle tahlilinin bu gerekliliği daha iyi bir ortam yaratır. Deyim bilimsel teklik seçilip ayrılır, daha sonra o teklik ona eş anlam olan fiilin ya da fiillerin sayesinde ortaya çıkarılır. Aynı amaçla deyim bilimsel teklikle eş anlamlı olan başka bir deyim bilimsel teklikleri de öğrencilere hatırlatmakla dikkate alınan sonuca ulaşmak mümkündür. Her iki durumda da aynı sonuç elde edilir.

İşə düşmək – başına iş gəlmək - kənəyə keçmək - kələyə düşmək vb. deyimsel birleşimler eş anlamlı bir sıra gibi öğrencilerin dikkatine sunulmalıdır. Yapılan tahlil işinin mahiyeti şu şekilde olmalıdır: Öğrenciler detaylı dil malzemesi sayesinde fiili deyim bilimsel tekliklerin cümle içerisinde bir üye olduklarını anlamalıdırlar. Detaylara dikkat edelim:

Özgəyə tələ qurdu, özü tələyə düşdü. / Çox bilən quş dimdiyindən tora düşer.

Öğrencilere altı çizili deyimlere ve fiillere eş anlamlı örnekler vermeleri ödev veriliyor. Öğreğin; o dünyaya köçdü - həyatdan getdi - vəfat etdi – öldü. Uygulamalar gösteriyor ki bu sayede öğrenciler deyimlerin gramatik tabiatını ve leksik anlamını daha iyi öğrenmektedirler.

Herhangi bir deyimin semantik anlamını ortaya çıkarmak için eş anlamlı karşılığı olan deyim bilimsel tekliklerin karşılaştırılmasından yararlanmak gerekiyor. Örneğin burnunu sallamaq – qaş-qabağını tökmək, həyatdan küsmək – ruhdan düşmək. Böyle karşılaştırmalar derste öğrencileri daha aktif hale getirir ve dersin

verimliliğini arttırır. Eş anlamlılık konusunda öğrencileri çalıştırırken sınırlar belirtilmeli ve öğrenci konu üzerinde çalışmaya motive edilmelidir.

1. Verilen deyimlerden bir sözcükten veya birkaç sözcüğün birleşmesiyle oluşan eş anlamlılar seçin. 2. Deyimlere öyle fiiller bulun ki onların hem eş anlamlısı olsun hem de aynı biçimde ifade edilsin.

Kısaltılmış birleşik isimler kelime birleşmelerinin daha karışık ve ilginç biçimidir. Günümüz Azerbaycan dilinde bu kelimeler hızlı bir şekilde kalıplaşıyor ve tek bir anlam bildiriyorlar. Bilim ve teknolojinin gelişimi de buna yeteri kadar zemin yaratıyor. Devlet kurumlarının ve bilimsel kurumların çoğalması günlük anlaşma ortamında bazı yeni bilim ve teknoloji terimlerinin kullanımı bu ihtiyacı açık bir şekilde hissettirmektedir.

Bu türden kelimelere dikkat edersek açıkça görürüz ki onları kullanılmasında iki yol vardır. Birinci yol bazı kelimeler kısaltılarak müstakil kelime gibi kullanılıyorsa da diğer gruptaki kelimeler bunun tam aksine kendi geniş biçimlerinden ayrılamıyorlar. Bu kelimelerin eş anlamlılık doğasını açığa çıkarmak için bu meselenin fazla da pratik bir önemi yoktur. Her iki durumda da bu tür eş anlamlılık sözcük-deyim eş anlamlılığının türleri gibi karşımıza çıkmaktadır.

Birleşik kurum adlarının kısaltılmış biçimi ile onların tam biçiminin eş anlamlılığı meselelerini, N.F. Şumilov'un belirttiği gibi kesinleştirmek doğru değildir. Kısaltılmış kurum adlarını oluşturan kelime sözcük anlamına göre deyimsel birleşmeleri eşit olduğunda onun eş anlamlılığıyla ilgili konuşmak mümkün olur. Bu da dilde adı geçen kelime birleşmesinin mevcut olduğunu hem de deyimsel birleşim gibi sabit bir anlamı olan deyimbilim gibi mevcut olduğunu gösterir. Eğer kısaltılmış kelimeler dar bir anlam ifade etmişse, gerçek dünyanın somut bir olayının adını bildiriyorsa, ancak bunları oluşturan geniş biçim müstakil kelime birleşimleri gibi almışsa onların arasında eş anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamaktadır. Dilimizde eskiden aktif bir şekilde kullanılan kolxoz ve sovxoz kelimeleri kendi geniş biçimleriyle Azerbaycan dilinde de yukarıda sayılan detaylardan temellenerek de eş anlamlılık ilişkileriyle bağlanmıyor. Bu kelimeler metinsel eş anlamlılar içinde nadir durumlarda eş anlamlı karşılık olabilirler.

Verilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla kısaltılmış kurum adları kendi geniş ve tam biçimleriyle eş anlamlı sıra oluşturabiliyorlar. Örneğin; Azerbaycan Dövlet Universiteti – ADU, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı – BMT vs.

Azerbaycan dili öğretmenlerine bu alanda çalışan diğer eğitim çalışanlarınca da bilinir ki ortaokulun IV-VIII. Sınıflarında eş anlamlılıkla ilgili yapılan uygulama işlerinde sözcükleşmiş eş anlamlılar tamamıyla gözden kaçırılıyor, onların teklik anlayışı ifade etmelerine önem verilmiyor. Elbette bu durumu kabullenmek mümkün değildir: eş anlamlıları oluşturan adı geçen zengin kaynak dikkate alınmazsa öğrenciler ondan yararlanıp yazılı ve sözlü konuşmalarını zenginleştiremezler.

6.1.9. Eş Anlamlılığın Öğretilmesinde Metodik İşlerin Sistemi

Öğrencilerin yazılı ve sözlü ifadeleri üzerinde yapılan araştırmalar, öğretmenlerin bu konuya yeteri kadar dikkat etmediğini göstermektedir. Leksik, gramatik ve semantik gibi konularda yapılan çalışmaların yetersiz kalması öğrencilerin yeterince bilgi sahibi olmasını engellemektedir. Öğrencilerin bu konudaki eksikliklerini belirlemek oldukça önemlidir. Öğrenci her bir kelimenin diğer kelimelerle olan ilişkisini somut ve farklı kullanım alanlarını öğrenirse, kelimenin kullanım alanını genişletebilir. Bu sorunları çözmenin bir diğer yolu da öğrencilerin yazılı ve sözlü ifadelerindeki yanlışları ayrı ayrı not almaktır. Daha sonra her ikisi arasındaki farklar ortaya çıkarılır. Bu sayede yanlışların ortaya çıkmasındaki sebepleri de görebiliriz. Sözlü ifadedeki yanlışları düzeltmenin bir başka yolu da ses kayıtlarından yararlanmaktır. Bu işi kolaylaştırmak ve verimliliği arttırmak için ilginç ve dikkat çekici bir şekilde yapmak gerekmektedir. Bu şekilde harcanan emek boşa gitmeyecektir. Bir kelimenin tarihi gelişimini bilmenin konuyu öğretirken faydası olacaktır.

6.1.10. Azerbaycan Dilinin Okul Kursunda Eş Anlamlılıkla İlgili Bilginin Hacmi ve Öğretilmesinin Sistemleştirilmesi

Nazari bilgi ve konuşma pratiği arasındaki farkın ortaya çıkarılmasında öğrencinin eş anlamlılık konusunda edindiği bilgi çok önemlidir. Öğrencinin eş anlamlılıkla ilgili teorik bilgileri öğrenmesi onun eş anlamlılıkla ilgili her şeyi bildiği anlamına gelmez. Öğrendiklerini kullanarak konuşmasını eş anlamlılarla zenginleştirmesi amaçlanır.

Eş anlamlılıkla ilgili teorik bilgilerin ve pratik materyallerin programlarla ve onlara uygun olarak hazırlanmış kitaplarla öğretimi sıralı bir şekilde yapılmalıdır. Eş anlamlılıkla ilgili kullanım alışkanlığı yaratılması konuşmada farklı eş anlamlı

yapıların kullanımına, doğru yerde doğru eş anlamlıyı tercih etmeye doğru gidilmelidir. Bu şekilde yapılacak uygulama şüphesiz daha faydalı olacaktır.

Azerbaycan dili kurslarında eş anlamlılıkla ilgili uygulama yeterince yapılmamaktadır. Eş anlamlılığın öğretimi sadece sözcük düzeyinde yapılmakta, bu bittiğinde eş anlamlılık öğrenilmiş, bitmiş gibi düşünülmektedir. Son sınıflarda eş anlamlılık meselesi üzerinde yüzeysel bir şekilde durulur. Önceki bilgilerden hareketle konu sağlamlaştırılmaya çalışılır.

Son zamanlarda Azerbaycan dili kurslarında konuşma teknikleriyle ilgili geniş bilgi verilmemektedir. Cümlenin öğretimiyle asıl iş bitirilmektedir. Öğretim sırasında bazen öyle durumlarla karşılaşılıyor ki öğretmen eş anlamlılığı göstermek için cümle bağlamında uzaklaşarak başka metinlerden yararlanmak zorunda kalabiliyor. Türk dillerinde aynı zamanda Azerbaycan dilinde bazı kelimelerin asıl tabiatını ortaya çıkarmak için kelime birleşmeleri ve cümleler yeterli olmuyor, bu nedenle metnin tümüne bakmak gerekir. Örneğin şirin-dadlı-ləzzətli; gəşəng-gözəl; sarı-qonur-kürən; aləm-dünya-cahan gibi kelimelerin anlam özellikleri metinde daha belirgin bir şekilde görülür.

Derslerden öğrencilerden öğrendikleri eş anlamlı sırasına dâhil olan sözlerin anlamını somutlaştırmaları ve o kelimelerden oluşan metinler meydana getirmeleri istenmelidir. Bunun için bu konuya programlarda özel yer verilmeli ve kitaplarda konuya uygun teorik bilgiler verilmelidir. Bu meselenin halledilmesi için programlarda pratiğe öncelik verilmesi yerinde olacaktır. Pratik, teorik bilgiyle desteklendiğinde alınan verim artacaktır. Teorik bilgiye dayanmayan uygulama bilimsel sayılmaz. Pratik uygulamalar da dilciliğin kaidelerinden temellenmelidir.

Öğretmenler eş anlamlıların anlamsal ve duygusal yönlerini aydınlatmak için somut bilgiler bulmalı, geniş metinlerden faydalanmalıdır. Öğrenci bu metinlerdeki eş anlamlı kelimelerden hangisini tercih etmesi gerektiğini düşünmeli ve seçtiği kelimeyi neden seçtiğini öğrenmelidir.

Program ve kitaplar incelendiğinde bunların çok yeterli olmadığı görülüyor. İlk sınıflarda eş anlamlılığın tanım verilir ve hangi kelimelerden türediği gösterilir. Ayrıca eş anlamlı sözlerin kullanım yerine ve anlam inceliğine göre birbirinden farklılaşması ve düşüncenin düzgün bir şekilde ifade edilmesinde eş anlamlı kelimelerden uygun olanın seçilmesi önem arz eder. Eş anlamlılığın teorik izahı bu ilk sınıflardaki verilen bilgilerle tamamlanmış ve sonraki sınıflar için hazırlanan kitaplarda bu meseleye değinilmemiştir. Ders kitaplarındaki eş anlamlılıkla ilgili

bilgilerin yetersizliğini gidermek için çalışmalar üç aşamada gerçekleştirilmelidir. Öncelikle öğrencilerin eş anlamlıları tanıması yönünde çalışamalar yapılmalı, ikinci aşamada öğrenciler örnekler verebilmeli, üçüncü aşamada ise konuyu tamamıyla öğrenmiş olmalıdır. Kitapların büyük kısmı eş anlamlıları tanıtmak ve aralarındaki farkları ortaya koymak amacını güder ve bu da yeterince tatmin edici değildir. Kitaplar genellikle tek bir konu üzerine yoğunlaşmıştır. Ya gramer ya anlam üzerinde durulmuş, metin çalışmalarına ise nerdeyse hiç yer verimemiştir. Bu örneklerden faydalanılarak eş anlamlılığın nasıl bir dil olayı olduğunu öğrencilere anlatmak daha kolay olacatır. Bu örnekler aynı zamanda öğretmene aynı anlamı farlı şekilde ifade etme olanağı sağlayacaktır. Sınıflarda eş anlamlılığın öğretilmesinde önceki öğrenenler sonraki öğrenmeleri genişletmeye ve derinleştirmeye hizmet etmelidir. Kitaplarda eş anlamlı kelimeleri oluşumu ve tarihi gelişimi ile ilgili bilgiler verilmesi de faydalı olacaktır.

Mevcut Azerbaycan dili kitaplarında eş anlamlılıkla ilgili şu bilgiler verilir: "Aynı anlamı bildiren; fakat farklı seslerden oluşan sözlere eş anlamlılar denilmektedir. Eş anlamlılar aynı objeyi (yol-küçə), aynı hareketi (yüyrmək-qaçmaq), aynı özelliği (incə-zərif) ifade edebilir."

Görüldüğü gibi yukarıdaki tanımda eş anlamlılığı mahiyeti tam olarak açıklanamıyor. Tanıma dikkat edilirse bu tanım için zaruri olan üç öğe vardır: tür (eş anlamlılar), cins (sözler) ve tür farkı (aynı anlamı ifade eden, farklı seslerden oluşan). Buradan eş anlamlılığın sadece kelimelerde görülen bir dil olayı olduğunu söyleyebiliriz. Eş anlamlılığı sadece kelimelerle sınırlandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Buna kelime birleşmelerini, cümleleri, farklı ifadeleri ve metinleri de eklememiz gerekir. O halde şöle bir tanım yapmak gerekir. Aynı anlamı ifade eden farklı biçimli kelimelere, birleşik kelimelere, cümlelere, ifadelere ve metinlere diyilir. Eş anlamlılığın tanımını şu şekilde yapmak daha uygun olacaktır: "Aynı anlamı bildirmek için farklı kelimelerden, birleşik kelimelerden, cümlelerden, ifadelerden faydalanılır. Dildeki bu olaya eşanlamlılık denilir." Örneğin; yeni-təzə, anlamaq-başa düşmək, O dedi mən yazdım-Mən onun dediğini yazdım.

Başlangıçta eş anlamlılığın esas meseleleri öğretidikten sonra program ve kitaplar öğrencilerin sözcük düzeyindeki eş anlamlıları metinde görmelerine, eş anlamlıların anlam özelliklerini, fonksiyonlarını anlamada onlara yardım etmelidir. Eş anlamlılar bağlaçlar gibi cümleleri birbirine bağlıyor, konuşmanın akıcılığını sağlıyor ve doğru yerde doğru kelimeyi tercih etmeyi öğretiyor.

Öğrencilerin yaş ve bilgi seviyesi eşanlamlılığın öğretilmesinde önemlidir; çünkü eş anlamlılığın sınırları çok geniştir. Materyaller öğrencinin anlayabileceği şekilde düzenlenmelidir.

6.1.11. Eş Anlamlılıkla İlgili Konuşma Gelişimi Üzerine Yapılan Uygulamaların Önemli Meseleleri

Konuşmanın gelişmesi anadil öğretiminde her zaman önemli bir meseledir. Ancak bu sahada birtakım eksiklikler vardır. Konuşmanın gelişimi ile ilgili eksiklikler defalarca yayınlarda belirtilmesine rağmen gerekli sonuçlar çıkarılmamıştır.

Eş anlamlıların öğrenilmesi konuşmanın gelişimine katkıda bulunacaktır. Eş anlamlılar sayesinde öğrenci yerinde, düzgün, renkli, ahenkli, akıcı kelimeler seçecek ve konuşmasını daha ekici ve zengin hale getirecektir.

Öğrenciler eş anlamlı gruplar ve eş anlamlı cümleler üzerinde çalıştırarak onların konuşmasını zenginleştirmek mümkündür. Bu durumu her dil öğretmeni kendi uygulamalarında açıkça görebilir. Kelimeleri özelliklerine göre gruplandırarak onların kelime hazinesini zenginleştirme imkânlarının artması ve bu yöntemin çok verimli olmasından metodik edebiyatta da bahsedilmiştir.

Eş anlamlı grupları öğretilmesinin öğrencilerin kelime hazinesini zenginleştirme ve sistemleştirme potansiyeli büyüktür. Bu sayede öğrencinin kelime hazinesindeki kelimeler yerli yerinde kullanılmaya başlar. Okullarda yapılan gözlemler gösteriyor ki öğrenciler bu sayede kelimelerin anlamını rahatça açıklayabiliyor, her bir kelimenin üslup özelliklerini açıklamak için kendileri cümleler ve metinler tertip edebiliyorlar. Bunu yaparken de sadece tek tek kelimelerden değil, cümle ve metinlerden de yaralanıyorlar.

Öğretmen eş anlamlıları gruplandırma işini sınıfta yaptığında öğrenciler aktif şekilde derse katılır; ancak bu uygulama çok zaman alır. Bu nedenle derste eş anlamlıların farklı üslup özelliklerinin öğretilmesine zaman kalmaz.

Eş anlamlıları eğlenceli bir şekilde öğretmek için şunlar yapılabilir: Anlamı olmayan kelimeler üzerinde çalışarak onların eşanlamlısını bulmak, farklı sözcük türleri üzerinde çalışmak, eş anlamlıların konuları bakımından gruplandırılması, eşanlamlı kelimelerin tertibi üzerinde çalışmalar, yazılı ve sözlü anlatım çalışmaları yapmak, öğrencilerin birbirlerinin yazdığı kompozisyonları üslup bakımından düzeltmesi, edebi eserlerin metinlerinin dil bakımından tahlil edilmesi.

Eşanlamlı kelimeleri kullanma alışkanlığı oluşturmak için ümit verici iki unsur vardır. a) Sözün anlamı üzerinde çalışma b) Sözün anlamını belirleyen metin üzerinde yapılan çalışma.

Öğretmen derste öğrencilerden ‘əkinçi’ sözcüğüne eş anlamlı kelime bulmalarını istemiştir. Sonra uşag, ər, bölmək sözlerine de uygun eş anlamlıları seçmelerini ister. Öğrenciler eş anlamlılarını bulur; ancak bunlar kelime düzeyindedir. Dilde eş anlamlı yapılar, söz grupları da mevcuttur. Örnek: əkinçi-cütcü baba.

Buradaki asıl amaç faal olmayan sözlükteki kelimeleri seçip onları faal olan sözlüğe dâhil etmektir. Azerbaycan dilinin okul kurslarında eş anlamlılığın öğretiminin yapısal modeli şu şekildedir:

Leksik	**EŞANLAMLILAR**
Morfoloji	
Sintaktik	
Üslubi	
Emosional-Ekspressiv	
Metni	

Bütün burada gösterilen sistemden şu sonucu çıkarabiliriz: Konuşmanın gelişmesi için yapılan çalışmalar verimi hayli arttırır, öğrencilerde eş anlamlıları öğrenme hevesi oluşturur (ifade yeteneğini geliştirdiği, iletişimde başarı sağladığı için), öğrenci pasif halden aktif hale geçer, eş anlamlılık meseleleri konuşma gelişiminin bir üyesi halini alır.

6.1.12. Eş Anlamlılık Meselesinin Öğretilmesini Kolaylaştıran Geleneksel ve Yeni Araçlar

Öğretmenler yalnızca eski yöntemlerle çalışılmayacağı konusunda birleşmiş ve geleneksel didaktik yöntemleri yeni yöntemlerle ilişkilendirerek öğretmen ve öğrencinin ortak çalışmalarını ilmi bir temele dayandırmaya çalışmışlardır.

Eş anlamlılık meselesi öğretilirken birtakım teknik ve didaktik vasıtalardan faydalanılması yerinde olacaktır. Elektronik ses cihazları bu konuda öğretmenlere yardımcı olacak vasıtalardandır. Uygulamalar göstermiştir ki görmek, işitmekten öğrenmeyi kalıcı kılmada daha önemlidir. Fakat eş anlamlılığın öğretilmesinde

işitmeye öncelik vermek daha yararlı olacaktır. Çünkü ses kayıtları eş anlamlılığı öğretmede görüntülerden daha önemlidir. Bu şekilde öğretim yapılırken öğretmenin müdahalesi olmadan öğrenci materyalı kendisi benimseyebilir ve öğretmene ihtiyaç duymadan aradığı cevapları bulabilir. Bu ses kayıtlarında hem erkek hem de kadın sesine yer verilmelidir. İki seslilik yorgunluğu azaltacak ve verimliliği arttıracaktır.

Eş anlamlılığın öğretilmesinde sesli materyalden faydalanmaktan şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Eş anlamlıların anlam farklılıklarını işiterek anlamak çok kolay değildir. Eş anlamlıları okuyucunun düzgün telaffuzundan dinleyerek bulmak onun anlamına daha hassas yaklaşmayı sağlar. Öğrenci böylece başkasının konuşmasını derinden (daha iyi, ayrıntılarıyla) tahlil etmeyi alışkanlık haline getirir.

2. Duyulan ses sınıfta özel bir konuşma statüsü yarattığı için öğrencinin derste aktifliğini sağlar. Bu da eş anlamlılığa değil, bütün olarak anadile olan ilgiyi arttırır.

3. Ses kayıtları sayesinde didaktik malzemenin hacmi artar. Öğrenciler çoklu ve renkli dil materyalleriyle tanışır.

4. Seslendirilmiş materyaller kitaplardaki üsluplardan bir hayli farklıdır. Böylece öğrenciler farklı üslupları öğrenebilirler, üslup farklılıklarını daha iyi kavrayabilirler.

Her anadil dersinin asıl amaçlarından biri öğrencinin dikkatini söze çekmek, dilimizi sevdirmek, ona özenle yaklaşmayı, yerli yerinde kullanmayı öğretmektir. Derslerde öğrencilerle vatan, igid, əskər, döyüş gibi kelimelere eş anlamlılar seçtirilir. Böylece onların kelime hazineleri aktif hale gelir. Öğrencilere bu eş anlamlılarının (vətən, ölkə, anayurd) aralarındaki anlam yakınlıkları ve üslup farklılıkları sorulur. Hangi durumda hangilerini seçmelerinin uygun olacağı sorulur. Öğrenciler bunları cevaplandırır ve bunlarla ilgili atasözü ve deyimler de söylerler. Böylece az azmanda çok iş yapılmış olur.

Geleneksel yöntemlerle yeni yöntemler birlikte kullanıldığında ders daha verimli hale gelir. Eşanlamlılarla ilgili ilk ders bu şekilde yapıldığında öğrencilerin daha çok dikkatini çeker ve öğrenme daha kalıcı hale gelir.

6.1.13. Eş Anlamlıların Öğretim Sistemi

Eş anlamlılığın öğretim sisteminde öğrencinin bilmesi gereken konular vardır. Bunlar:

1. Hangi sözcük hangi eş anlamlı gruba aittir, aynı eş anlamlı grupta asıl söz hangisidir, onu öğrencinin eş anlamlılar sözlüğüne hangi prensiple dâhil edebiliriz, yazılı ve sözlü, ifadede adı geçen kelimeden ne derece yararlanılır, bu kelimenin maddi anlam esası ile ilgili ne söylenebilir,

2. Hangi morfolojik özelliklere sahiptir,

3. Söz konusu olan kelimenin eş anlamlılık özellikleri başka kelimelerle hangi yollarla ilişkiye girer, nasıl birleşir,

4. Anlam eğilimleri, üslup benzerlikleri ve diğer özellikleri.

Gösterilen dairede leksik, gramatik ve semantik üslubi özellikleri bilmekle sadece metindeki eş anlamlıları ayırmakla kalmaz, başkalarının konuşmasını da tahlil edebilir.

Eş anlamlıların anlam yapısını öğretirken aşağıdaki yapıları kullanabiliriz.

1. Eş anlamlıların gramatik anlamarını tayin edin, verilen eş anlamlı grubunda asıl kelimeyi gösterin, eş anlamlıların altını çizin, anlam inceliklerine dikkat edin, hepsinin aynı anlamı ifade edip etmediğini tespit edin.

2. Verilen kelimelerle cümleler kurun, onlar arasındaki düşünce farklarını gösterin.

3. Aşağıda verilen fiillere (sim, sıfat, zarf) kelimeler ekleyerek öyle cümleler kurun ki cümlelerin yüklemleri birbirini yerie kullanılabilsin. (içəri girir-daxil olur, ayaq basır-təşrif gətirir)

4. Verilmiş sözcükleri cümlelere ekleyin, kullandığınız kelimeleri eş anlamlılık sırasına göre rnekteki gibi yazın. (uşaq-övlad, işləyir-çalışır)

5. Eş anlamlı fiillerle cümleler kurun, onların anlam farklarını karşılaştırarak gösterin. (bağlamaq-örtmək,qapamaq)

6. Verilen fiillere eş anlamlı fiiller yazın, sonra onların zıt anlamlılarını gösterin. (yatmaq-uzanmaq, durmaq-dayanmaq)

7. Metinden kelimeler seçip kenara yazın, seçilen kelimelerin her birinin yerine onların eş anlamlısını yazıp metni yeniden okuyun.

Kelimenin anlamı tek başınayken tamamıyla açık değilse onun anlamını cümle içerisinde belirgin hale getirebiliriz. Yine de anlamı açıklanamıyorsa metinden

hareketle kelimenin anlam inceliklerinin bulunması gerekir. Yani kelime kullanıldığı bağlama göre anlam kazanır.

6.1.14. Genel Sonuçlar ve Tavsiyeler

Eş anlamlılığın önemli sorunlarının incelenmesi bir dizi metodik sonuçlar ortaya çıkarır. Bu sonuçlardan hareketle eğitim ve öğretimde önemli olan bazı tavsiyelerde bulunabiliriz.

Konuşmanın gelişmesi, güzel ve etkili konuşma yeteneği aşağıdaki becerilerin sentezinden oluşur.

a. İfade edilecek düşünceyi söylemek için gerekli sözleri ve gramatik vasıtaları çabucak seçebilmek.

b. Dilin ifade zenginliğinden yararlanmayı bilmek.

c. Konu gerektirdiği zaman bu veya başka düşünceyi yeni bir formda söylemeyi bilmek.

Şunu dikkate almak gerekir ki eş anlamlıları birbirinin yerine kullanma yolu ile dilimizdeki bir dizi terimleri ve anlamları daha açık ve çabuk benimsemek mümkündür. Bu bakımdan da eşanlamlılık meseleleri diğer meselelerden üslup ve yollardan tartışmasız çok faydalıdır. Metodik ve psikolojik bakımdan etkilidir.

Eş anlamlılık dile daha çok terimlerle girer ve işlendikçe zamanla edebi dile oradan da günlük konuşma diline girer. Eş anlamlılar, aynı anlamı bildiren kelimeler, aynı düşünceyi bildiren cümleler, söz birleşmeleri ve küçük metinlerdir; onlar farklı biçimlerde olsalar da, farklı harfi oluşumlarla ifade edilseler de aynı eşyayı, özelliği ve kaliteyi belirtmek için kullanılırlar.

Eş anlamlılar genel anlam özelliği olan fakat farklı anlam biçimlerinde kullanılan çok anlamlı kelimelerden de farklıdırlar. Çok anlamlı sözlerde sözün çeşitli anlamları çeşitli eşya hareket ve özelliğe bağlıdır. Ona göre bu nedenle de böyle kelimeler eş anlamlı olamaz. Buna ek olarak aynı kökten türeyen sözcükler de eş anlamlılık oluşturmaz. Bir sözcüğün eş anlamlılık taşıyabilmesi için farklı köklerden türemesi gerekir.[87]

[87] Sevindik Veliyev, **Sinonimika Təliminin Elmi-Metodik Əsasları**, Bakı, Qrifli Neşr, 2004, s.6-110

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ EŞ ANLAMLILIĞIN KARŞILAŞTIRILMASI

7.1. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Anlamlı Sözcüklere Örnekler

Acgözlü: T. sf. (a'çgözlü) Mala, yiyeceğe ve içeceğe doymak bilmeyen, açgöz, gözü aç, doymaz, gözü doymaz, tamahkâr, haris, hırslı, tokgözlü karşıtı: *"Bir sürü dedikodudan çekindim, eksik olmasın muhtar pek açgözlü değilmiş."*
T.T. açgözlü (T) / aç / haris (Ar.) / hırslı (Ar.) / doymaz (T) / tamahkâr (Ar. tamah + Far. –kâr)
Az.T. acgözlü / qarınqulu / tamahkâr / gözü doymaz / gözü aç

Acık: Ar. 1. Sonu gelmeyen istek, aşırı tutku: Para hırsı. Şöhret hırsı. 2. Öfke, kızgınlık: *"Hırsımdan bazılarına tablomu bedava verdim, alın, götürün diye bağırdım."*
T.T. hırs (Ar.) / kızgınlık (T.) / öfke (T.) / tutku (T.) / gazap (Ar.) / hiddet (Ar.) / hışım (Far.) / engelleme (T.) / garaz (Ar.)
Az.T. acık / hiddət / hırs / ġəzəb / ġeyz / hikkə / kin

Adlı: T. *sf.* 1. ... adını taşıyan, isimli: *"Geçen gün 'Kayıp Mektup' adlı oyunu ikinci kez gördüm."* -N. Hikmet. 2. Ünlü, isimli.
T.T. ünlü (T.) / namdar (Far.) / namlı (T.) / şanlı (T.) / meşhur (Ar.) / şöhretli (T.)
Az.T. adlı / adlı sanlı / məşhur / şöhrətli / tanınmış

Ağıl: T. akıl, -klı Ar. a. 1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us. 2. Öğüt, salık verilen yol: "*Bu aklı size kim verdi."* 3. Düşünce, kanı: *"Şimdiki aklım olsaydı bu dükkânın yerine aç bir kahve!"* 4. ruh b. Bellek: *"Hâlâ aklımda o tufan yağmuru."*
T.T. akıl (Ar.) / us (T.) / bellek (T.) / kanı (T.) / düşünce (T.)
Az.T. ağıl / dərrakə / zəka / idrak / düşüncə / kamal

Aktarmaq: T. (-i) 1. Birini veya bir şeyi bulmaya çalışmak: *"Dükkânın içinde gözleriyle bir şeyler aradı."* 2. Araştırmak, yoklamak: Ceplerini aramak. 3. Ziyarete, hatır sormaya gitmek: *"Bir kere düştün mü ne arayan olur ne soran!"* 4.

Bir şeyin yokluğunu duyarak geri gelmesini istemek, özlemek: *"Seni çok arıyorum, Ziyacığım."* 5. Önem verip istemek: "*Ben böyle şeyleri aramam."* 6. Bir kişiyle görüşmek üzere telefon etmek: *"Bir adam, mütemadiyen telefonu açıp kapayarak ısrarla bir yeri arıyor."* 7. mec. Şart koşmak.
T.T. yoklamak (T.) / araştırmak (T.) / özlemek (T.)
Az.T. aktarmaq / aramaq / araştırmaq / gəzmək

Bakmaq: T. bakmak, -ar (-e) 1. Bakışı bir şey üzerine çevirmek: "Zamanla nasıl değişiyor insan / Hangi resmime baksam ben değilim". 2. Aramak. 3. Bir şeyin yüzü bir yöne doğru olmak: "Limana bakan penceresinden deniz görünürdü." -O. V. Kanık. 4. Bir şeyin gelişmesi veya iyi bir durumda kalması için emek vermek. 5. Beslemek, geçindirmek: Üç çocuklu bir aileye bakıyor. 6. Bir iş birinden beklenmek: Evin bütün işleri bana bakıyor. 7. Hastayı muayene etmek. 8. Tedavi etmek için ilgilenmek. 9. Yoklamak, incelemek, denemek: Git bak bakalım, evdeler mi? Şu hesaba sen de bak. Yemeğin tadına bakar mısınız? 10. Bir işi yapmak, bir işi yapmakla görevli olmak: Pasaport işine polis bakar. 11. (nsz) İlgilenmek: "Baktılar, ettiler, ilaç, tedavi, faydası olmadı." -E. Bener. 12. Uğraşmak, meşgul olmak: Çocuğum, sen derslerine bak. 13. Yapılabilmesi bir şeye bağlı bulunmak: Bu iş beş bin liraya bakar. 14. Gözetmek, korumak. 15. Renklerde benzemek, andırmak: Bu kumaşın rengi yeşile bakıyor. 16. (nsz) Anlamak, farkına varmak: "Bazı akşamlar bakarım Halil savuşur, nereye gittiğini de kimseye söylemez." -M. Ş. Esendal. 17. Başka bir şeyle ilgilenmeyip elindeki veya önündeki işle uğraşır olmak: Yemeğini yemene bak! Vaktini boş geçirmemeye bak!
T.T. bakmak (T.) / meşgul olmak (T.) / uğraşmak (T.) / ilgilenmek (T.) / denemek (T.) / incelemek (T.) / yoklamak (T.) / aramak (T.) / geçindirmek (T.) / beslemek (T.) / korumak (T.) / gözetmek (T.) / andırmak (T.) / farkına varmak (T.)
Az.T. bakmaq / atamaşa etmək (elèmek) / gözdən geçirmək / seyr etmək (elèmək)

Balaca: T. Çocuk, yavru, küçük. *a.* 1. Küçük yaştaki oğlan veya kız: *"Çocuğun bir sütninesi vardı."*. 2. Soy bakımından oğul veya kız, evlat: *"Anası olacak bir kadın çocuğu omuzundan yakalamış."*. 3. Bebeklik ile erginlik arasındaki gelişme döneminde bulunan oğlan veya kız, uşak: *"Çocuk köşeyi dönerken ana arkasından su içmeye gitti."*
T.T. küçük (T.) / ufak (T.) / bayağı (T.) / önemsiz (T.) / değersiz (T.)

Az.T. balaca / hırda / çıqqıllı / kiçik

Baş: T. (I) a. 1. anat. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser: *"Sağ elinin çevik bir hareketiyle başındaki tülbendi çekip aldı."*. 2. Bir topluluğu yöneten kimse: *"Cumhurbaşkanı devletin başıdır."* -Anayasa. 3. Başlangıç: Hafta başı. Ay başı. Yılbaşı. Satır başı. 4. Temel, esas: *"Gücün, erdemliğin, bilimin, her şeyin başı paradır, para."*. 5. Arazide en yüksek nokta: Dağın başı. Tepenin başı. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu: "Avucumuzun içinde sakladığımız sigaraların yanmış ucu ile fitillerin başını yaktık.". 7. Bir şeyin uçlarından biri: *"Merdiven başında beni çağırdı."*. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet: Yirmi baş koyun. On baş sığır. Üç baş soğan. 9. Para değiştirirken verilen veya alınan üstelik, sarrafiye. 10. Bir şeyin yakını veya çevresi: *"Güzel bir sonbahar havasında şair, havuz başına uzanır gibi oturmuş, güneşleniyordu."*. 11. "Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün" anlamlarında birleşik kelimeler yapan bir söz: Başbakan, başçavuş, başhekim, başkent, başöğretmen, başpehlivan, başrol, başsavcı. 12. Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği: Başa güreşmek. 13. den. Deniz teknelerinde ön taraf.
T.T. baş (T.) / sarrafiye (Ar.) / esas (Ar.)/ temel (Rum.)/ başlangıç (T.) / ser (Far.) / kafa (Ar.) / çıban (T.)
Az.T. baş / kəlle / qafa / təpə / sər / danqır

Bezmək: T. *(-den)* Bezgin duruma gelmek, bezginlik getirmek, bıkıp usanmak: *"Kibrit kullanmaktan bezdiğimiz için bir eski çakmakla gazı yakmaktayız."*
T.T. bezmek (T.) / bıkmak (T.) / usanmak (T.) / yılmak (T.) / tekrarlanması (Ar.)
Az.T. bezmək / usanmaq / bezikmək / zara gelmək / təngə gelmək / bezar olmaq

Bədən: Ar. beden a. 1. Canlı varlıkların maddi bölümü, vücut. 2. Vücudun, baş, kol ve bacak dışında kalan bölümü, gövde: *"Yemen halkı yaz günlerinde bedenlerini serinletmek için kabuğu kaynatıp içerler."*. 3. Giysilerde ölçü. 4. Kale duvarı.
T.T. beden (Ar.) / vücut (Ar.) / gövde (T.) / varlık (T.)
Az.T. bədən / əndam / vücud / gərdən

Cadu: Far. a. 1. Geceleri dolaşarak insanlara kötülük ettiğine inanılan hortlak. 2. mec. Kötülük yaparak başkalarına zarar veren kadın: *"Uzaktan bakıldığında, asabi ve çirkin bir cadıyı andırıyordu."*. 3. esk. Çok güzel göz
T.T. büyü (T.) / bağı (T.) / sihir (Ar.) / füsun (Far.) / afsun (Far.)
Az.T. cadu / sehr / əfsun / tilsim / füsun

Cemaat: Ar. a. (cema:at) 1. din b. Bir imama uyup namaz kılan kişiler. 2. İnsan kalabalığı, topluluk: *"Sonra, dağılmayan, etrafını saran cemaate dönüyor."*. 3. Bir dinden veya bir soydan olanların topluluğu: "Önde Rum patriği, arkada bütün cemaatlerin patrikleri, hepsi sırma esvaplı ve altın taçlı, sopalarını taşa vurarak mezarın etrafını tavaf ettiler."
T.T. cemaat (Ar.) / topluluk (T) / cemiyet (Ar.) / camia (Ar.) / toplum (T) / ahali (Ar.) / halk (Ar.)
Az.T. cemaat / aləm / ħalq / elat / alay / əhali / el

Cavan: Far. a. 1. Yakışıklı genç erkek veya güzel genç kadın: *"Henüz on yedi yaşında pembe, beyaz, saf, masum bir civandı."*. 2. sf. Genç ve yakışıklı: *"Maşallah! Ne güzel, ne civan kişiler!"*
T.T. çaylak (T.) / acemi (Ar.)/ deneyimsiz (T.) / genç (T.) / toy (T.) / genç (T.) erkek (T.)
Az.T. cavan / gənc / cahil / növcalan / yeniyetmə

Cənnət: Ar. a. 1. din b. Dinî inanışlara göre dünyada iyilik yapanların, günahsızların, öldükten sonra sonsuz bir mutluluğa kavuşacakları yer, uçmak, behişt: *"Cennet cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri / İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni"*. 2. mec. Herhangi bir şeyden fazlasıyla bulunan yer: Kitap cenneti. 3. mec. Herhangi bir şeyin kolayca yapıldığı yer: Turizm cenneti. 4. sf. mec. Çok güzel, huzur veren (yer): *"Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?"*.
T.T. behişt (Far.) / uçmak (T.)
Az.T. cənnət / behişt / şücaət

Cəsarət: Ar. a. (cesa:ret) 1. Güç veya tehlikeli bir işe girişirken kişinin kendinde bulduğu güven. 2. Yüreklilik, yiğitlik, yürek ve göz pekliği: *"Bütün halk türküleri*

gibi ölenin örnek cesaretini öven türkülerdi bunlar.". 3. Cüret. 4. Çekinmezlik, atılganlık.
T.T. cüret / atılganlık / çekinmezlik
Az.T. cəsarət / cürət / şücaət

Çağa: T. a. hlk. Çocuk, bebek.
T.T. çağa (T.) / bebek (T.) / çocuk (T.) / evlat (Ar.)/ uşak (T.)
Az.T. çağa / bebe / körpe / südəmər / tifil / bəbək / qundaq

Çağırmaq: T. *(-i)* 1. Birinin gelmesini kendisine yüksek sesle söylemek, seslenmek: *"Etrafına bakındı fotoğrafçıları çağırmak için."*. 2. *(-i, -e)* Herhangi birinin bir yere gelmesini istemek, davet etmek: *"O akşam Orhan'ı yemeğe çağırdı."*. 3. *(nsz)* Binmek için bir araç istemek: *"Bir taksi çağırdım."*. 4. *(nsz) hlk.* Yüksek sesle şarkı, türkü söylemek: *"Türküler çağırarak tahta siliyor."*
T.T. davet (Ar.) etmek (T.) / seslenmek (T) / türkü (Türk + Ar.) söylemek (T.) / ünlemek (T.) / hitap (Ar.) etmek (T.)
Az.T. çağımaq / haraylamaq / səsləmək / ünləmək

Çeşmək: T. a. 1. Görme bozukluğu olan gözlerin daha iyi görmesine veya gözleri korumaya yarayan, bir çerçeveye yerleştirilmiş çift camdan oluşan araç: *"Kendimi bu sarhoşluktan kurtarayım diye gözlüğümü başkasına verip kıyıya çöktüm."*. 2. Atların çevreden ürkmemeleri için gözlerinin iki yanına takılan siper. 3. Gözene.
T.T. gözlük (T.) / gözene (T.)
Az.T. çeşmək / gözlük / eynək

Çılpaq: T. a. 1. Soyunmuş durumda olan vücudun resmi, nü. 2. sf. Üstünde bulunması gereken giysi, örtü vb. bulunmayan, üryan, nü, cıbıl, cıbıldak: *"Kız, çıplak tabanlarını bozuk yolda şaplata şaplata köyün içerisine doğru uzaklaştı."*. 3. sf. Saçsız (baş). 4. sf. Üzerinde yaprak olmayan: *"Irmağın başında kocaman, çıplak bir tek kavak vardı."*. 5. sf. İçinde gerekli eşya bulunmayan: *"Ankara tepelerinin birinde, boz renkli bir binanın çıplak ve dar bir odasında onunla karşı karşıyayız."*. 6. sf. mec. Yoksul (kimse): *"Askerliğini yapmamış, beş parasız, çıplak bir Cemal'in nesi vardı evlenilecek?"*. 7. sf. mec. Yalın, süssüz: Çıplak bir anlatım.

T.T. apaçık (T.) / cıbıldak (T.) / cıbıl (T.) / nü (Fr.) / üryan (Ar.) / süssüz (T.) / yalın (T.)
Az.T. çılpaq / lüt / üryan / yalın / anadangėlmė / ari / patlarsız

Çöl: T. *a.* Kumluk, susuz ve ıssız geniş arazi, sahra, badiye: *"Koskoca çölü, yapı ve bahçelerle donattık."*
T.T. badiye (Ar.) / sahra (Ar.) / kumluk (T.)
Az.T. çöl / dışarı / eşik / bayır

Dad: T. (I) *a.* 1. Canlıların besinlerdeki uçucu olmayan bileşikleri damak, boğaz ve dil yüzeyindeki mukoza noktaları aracılığıyla algıladığı duyum. 2. Tatlılık. 3. *mec.* Hoşa giden durum, lezzet, zevk: *"Öğle yemeğinden sonra gelen rehavetin tadı, hiçbir gece uykusunda bulunmaz."*
T.T. zevk (Ar.) / lezzet (Ar.)/ tatlılık (T.) / dilsiz (T.) / haz (Ar.)
Az.T. dad / lėzzėt / tam

Dalğın: T. *sf.* 1. Çevresinde olup bitenleri fark edemeyecek kadar düşünceye dalan: *"Kendi kendine mırıldanır gibiydi, dalgındı."*. 2. Dikkatini belirli bir konu üstünde toplayamayan. 3. *zf.* Kendinden geçmiş bir durumda: *"Bir süre susuyor, sonra dalgın konuşuyor."*
T.T. düşünceli (T.) /dikkatsiz (T.) / tasalı (T.) / kaygılı (T.)
Az.T. dağlın / fikirli

Dėli: T. *sf.* 1. Aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan, mecnun. 2. Coşkun, azgın (hayvan, duygu vb.): *"Bu deli öfkeyi kime veya nelere, bir namlu gibi çevireceğini bilemiyordu."*. 3. *mec.* Davranışları aşırı ve taşkın olan (kimse), çılgın: *"Ben delinin biriyim, ateşe girerim."*
T.T. deli (T.) / mecnun (Ar.) / çılgın (T.)
Az.T. dėli / divanė / mėcnun / iplėmė

Dėlil: Ar. del³l a. 1. İnsanı aradığı gerçeğe ulaştırabilecek iz, emare: *"Milletlerin hürriyet için yaptıkları fedakârlıklardan canlı deliller gösteriyordu."*. 2. huk. ve man. Kanıt: *"Elde hiçbir delil olmadığı için serbest bırakıldı."*. 3. esk. (deli:li) Kılavuz, rehber.

T.T. kanıt (T.) / rehber (Far.) / emare (Ar.)
Az.T. dəlil / sübut / əsas

Dəniz: T. a. 1. Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan, birbiriyle bağlantılı, tuzlu su kütlesi. 2. Bu su kütlesinin belirli bir parçası: Marmara Denizi. Karadeniz. 3. Aydaki düzlükler. 4. mec. Geniş alan: *"Tarife kalkma bizi / Ne şuyuz ne de buyuz / Adem denen denizi / Arayan birer suyuz"*. 5. mec. Çokluk, yoğunluk.
T.T. derya (Far.)
Az.T. dəniz / dərya / bəhr

Ehtiras: Ar. a. (ihtira:sı) 1. Aşırı, güçlü istek: "Aldım Rakofça kırlarının hür havasını / Duydum akıncı cetlerimin ihtirasını" -Y. K. Beyatlı. 2. Tutku: "Gerçi eliyle yarattığı güzel bahçeyi hâlâ kıskanç bir ihtirasla seviyordu."
T.T. tutku (T.)
Az.T. şəhvet / temperament

Ev: (T.)a. 1. Yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı. 2. Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut, hane: *"Ana oğul, yeni kiraladıkları eve bir pazar günü taşındılar."*. 3. mec. Aile: Evine bağlı bir adam. 4. esk. Soy, nesil.
T.T. nesil (Ar.) / soy (T.) / aile (Ar.) / hane (Far.) / konut (T.)
Az.T. ev / ħanə / gorgah / damdaş

Əcnəbi: Ar. sf. (ecnebi:) Yabancı: *"Ekseriya gelen ecnebiler ve Hristiyanlar teamül olarak ayrı bir yerde ve hürmeten ayakta durup ayini seyrederlerdi."*.
T.T. özge (T.) / aileden (T.) / yâd (T.) / bilinmeyen (T.) / tanınmayan (T.) / ecnebi (Ar.) / bigâne (Far.)
Az.T. əcnebi / harici

Ədalət: Ar. a. (ada:let) 1. Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe. 2. Hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme: *"Hiçbir kuvvet beni adaletin tecellisi için çalışmaktan menedemeyecektir."*. 3. Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları: Suçlular adaletin pençesinden kurtulamazlar. 4. Herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk: *"Germiyan'da Süleyman Şahımız adaletle hüküm sürer."*

T.T. türe (T.) / doğruluk (T.)
Az.T. ədalət / insaf / mürüvvət

Əza: Ar. a. (eza:) Üzme, sıkıntı verme, üzgü: *"Gün geçtikçe içimde anlaşılmaz bir eza uyanmaya başlamıştı."*
T.T. üzgü (T.) / üzme (T.)
Az.T. əza / üzv

Fayda: Ar. *a.* 1. Bir işten elde edilen iyi sonuç, yarar, avantaj: *"Al takke ver külah, kırsal kesimi çocuğunu okutmanın yararına inandırdık."*. 2. Çıkar: *Kızılay yararına bir balo.* 3. *sf.* Yarayan, elverişli, uygun: *"Sanat yalnız insanları ıslah etmeye yarar bir vasıtadır."*
T.T. avantaj (Fr.) / yarar (T.) / çıkar (T.) / uygun (T.) / elverişli (T.) / yarayan (T.)
Az.T. fayda / mənfəət / sərfə / ħeyir / səmər / səmərə

Fəlakət: Ar. a. (fela:ket, l ince okunur) 1. Büyük zarar, üzüntü ve sıkıntılara yol açan olay veya durum, yıkım, bela: *"İnsanların korkması icap eden en büyük felaket, kötü ahlaktır."*. 2. sf. Çok kötü: *Felaket bir yazı.* 3. sf. Şaşırtıcı, hayrete düşürücü: *Bu kız felaket.*
T.T. bela (Ar.) / yıkım (T.)
Az.T. fəlakət / musibət / bəla / afət / faciə / bədbəhtlik / kovğa / qıyamət

Fəsil: Ar. mevsim *a.* 1. Yılın, güneşten ısı, ışık alma süresi ve dolayısıyla iklim şartları bakımından farklılık gösteren dört bölümünden her biri, sezon: *"Bütün bir mevsim vur patlasın çal oynasın, eğlenildi."*. 2. Bazı atmosfer olaylarının en çok belirdikleri zaman: *Yağmur mevsimi. Fırtına mevsimi.* 3. Herhangi bir ekimin yapıldığı veya bir ürünün yetiştiği dönem: *"Kütahya'ya bir kiraz ve Bursa'ya bir şeftali mevsiminde gitmiştim."*. 4. Herhangi bir şeyin etkinlik dönemi, sezon: *Tiyatro mevsimi.* 5. Zaman, dönem, çağ: *"Sevda mevsimi gelince kuşlar bin türlü teranelerle minimini göğüslerini yırtarlar."*. 6. *mec.* Yaşamın bir bölümü: *Yaşamın kış mevsimi yaşlılıktır.*
T.T. mevsim (Ar.) / sezon (Fr.)
Az.T. fəsil / mövsüm

Fitnė: Ar. fitne *a.* 1. Karışıklık, kargaşa: *Fitneyi bastırmak kolay değil.* 2. *sf.* Fitneci, ara bozucu.

T.T. kargaşa (T.) / karışıklık (T.) / ara bozucu (T.)

Az.T. fėsad / intriķa / fitnė-fėsad

Gecė: T. *a.* 1. Genellikle saat 22'den itibaren gün ağarıncaya kadar geçen süre, tün, şeb: *"Kel Hasan kumpanyası o gece bir komedi dram oynuyordu."*. 2. Bu süre içindeki karanlık. 3. Eğlence, anma vb. amaçlarla geceleyin düzenlenen toplantı: *"Bütün çalgıları, dansları, şarkıları ve bütün külfetleriyle o geceler geldi çattı."*. 4. *zf.* Geceleyin: *"Yalnız gece oynatılan kuklalar da vardır."*

T.T. şeb (Far.) / tün (T.)

Az.T. gecė / şeb

Gėlir: T. *a.* 1. Bir kimseye veya topluluğa belli zamanlarda, belli yerlerden gelen para, varidat: *"Saklanan bir gelir vardı ki aç, çıplak kalmıyorlardı."*. 2. Bir ekonomik birimin belli bir süre içinde kazandırdığı aylık, kira vb. getiri, varidat, irat.

T.T. varidat (Ar.) / irat (Ar.)

Az.T. gėlir / mėdahil / varidat / daşbaş

Gėmi: T. *a. den.* Su üstünde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan büyük taşıt, sefine: *"Bu yolculuğa bizi götürecek bir tek gemi bulamadık."*

T.T. sefine (Ar.)

Az.T. gėmi / kėşti

Göy: T. *a.* 1. İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay, sema, asuman, feza. 2. Yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk, gök kubbe, sema: *"Süngülerini, çelikten birer parmak gibi göğe kaldırmışlar."*. 3. Gökyüzünün, denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi. 4. *sf.* Bu renkte olan. 5. *sf. hlk.* Olgunlaşmamış: *"Uzun süren bir kışın karları, soğukları altından fışkıran gök ekinler..."*

T.T. olgunlaşmamış (T.) / sema (Ar.) / feza (Ar.) / asuman (Far.) / uzay(T.)

Az.T. göy / sėma / asıman / ėrş

Göz: T. *a.* 1. *anat.* Görme organı. 2. Bazı deyimlerde, görme ve bakma: *Gözden geçirmek. Gözden kaybolmak. Göz önünde. Gözü keskin.* 3. Oda: *"Şu fakir mahallede bir göz evim olsaydı / Nasıl sevinç içinde çıkardım şu yokuşu"*. 4. Bakış, görüş: *Bu sefer alacaklı gözüyle baktım.* 5. Suyun topraktan kaynadığı yer, kaynak: *"Asıl felaket bu pınara sırt çevirmek, bu pınarın gözlerine taş tıkamak değil de ne olurdu?"*. 6. Delik, boşluk: *İğnenin gözü. "Köprünün gözleri karış karış kazılmıştır."*. 7. Çekmece: *Masanın gözleri.* 8. Terazi kefesi. 9. Nazar: *"İnsanı gözle yiyip bitirirler."*. 10. Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı: *Gözden düşmek. Göze girmek.* 11. Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri: *Göz aşısı.* 12. Bölüm, hane: *Dama tahtasında altmış dört göz vardır.* 13. Bazı yaraların uç bölümü: *Çıbanın gözü.*

T.T. hane (Far.) / bölüm (T.) / nazar (Ar.) / çekmece (T.) / boşluk (T.) / delik (T.) / kaynak (T.) / görüş (T.) / bakış (T.) / oda (T.)

Az.T. göz / çeşm / eyn / didə

Gözəl: T. *sf.* 1. Göze ve kulağa hoş gelen, hayranlık uyandıran, çirkin karşıtı: *Güzel kız. Güzel çiçek. Yalının en güzel odası bizimdi.* 2. İyi, hoş: *"Güzel şey canım, milletvekili olmak!"*. 3. Beklenene uygun düşen ve başarı düşüncesi uyandıran: *Güzel bir fırsat.* 4. Soyluluk ve ahlaki üstünlük düşüncesi uyandıran: *Güzel duygular. Güzel hareketler.* 5. Görgü kurallarına uygun olan. 6. Sakin, hoş (hava): *Güzel bir gece.* 7. Okşayıcı, aldatıcı, kandırıcı: *Güzel vaatler.* 8. Pek iyi, doğru: *Güzel güzel amma!* 9. *a.* Güzel kız veya kadın: *"Güzeller deniz kenarına geldikleri zaman âşıklar da kale burçlarına ve bedenlerine dolarlar."*. 10. *a.* Güzellik kraliçesi. 11. *zf.* Hoşa giden, beğenilen, iyi, doğru bir biçimde: *Güzel konuştu.* 12. *zf.* Adamakıllı, şiddetli: *"Karıkoca bu kuzu yüzünden güzel bir kavga ettiler."*

T.T. şiddetli (Ar.) / adamakıllı (Ar.) + (Ar.) / hoş (Far.) / iyi (T.) / kandırıcı (T.) / aldatıcı (T.) / okşayıcı (T.) / doğru (T)

Az.T. gözəl / göyçək / ķəşəng / yaraşıqlı / yaħşı / zıba / vəcihə / pəri / mələk / dilbər / şəkil kimi / gül kimi / rəna

Hamilə: Ar. *sf.* 1. Karnında yavru bulunan (kadın veya hayvan), yüklü, hamile, aylı: *Gebe kadın. Gebe inek.* 2. *tıp* İçinde oğulcuk veya dölüt bulunan (döl yatağı). 3. *mec.* Bir birikim sonucu ortaya çıkması beklenen (durum veya olaylar). 4. *mec.* Minnet altında kalan.

T.T. gebe (T.) / aylı (T.) / yüklü (T.)
Az.T. hamilė / ikicanlı / boğaz / boylu / boyu dolu / ağırayaq

Hėdėf: Ar. *a.* 1. Ulaşmak istenilen sonuç, maksat: *"Evet ama öteki kızı bu iş için kaçırdılarsa amaçlarına ulaştılar."*. 2. Gaye: *"Her milletten, her tabakadan, huyları, dinleri, dilleri farklı fakat amaçları aynı olan insanların bulunduğu bir yerdi burası."*. 3. Hedef: *"Amaç, şüphe götürmeyecek ilk kesin bilgiye varmaktı."*. 4. Bir kimseye veya bir kurula verilen özel amaçlı görev, misyon.
T.T. nişangâh (Far.) / maksat (Ar.) / gaye (Ar.) / amaç (T.) / erek (T.)
Az.T. hėdėf / nişanė

Hėkim: Ar. *a.* İnsanlardaki hastalıkları teşhis ve onları ilaçlarla veya bazı araçlarla tedavi eden kimse, doktor, tabip: *"Hekim hastasına ve çevresine karşı sorumludur, mesleğe ancak and içerek girebilir."*
T.T. tabip (Ar.) / doktor (Fr.)
Az.T. hėkim / doktor / tėbib / loğman

Hėmyaşıd: (Far.) + (T.) *a.* Aynı yaşta olan kimselerden her biri: *"Sevim, yaşıtlarından boylu, inanılmayacak kadar çevik bir kızdı."*
T.T. yaştaş (T.) / yaşıt (T.) / taydaş (T.) / akran (Ar.)
Az.T. hėmyaşıd / yaşdaş / yaşıd / taytuş / hėmsin

Hėvės: Ar. a. 1. İstek, eğilim, arzu, şevk: *"İşin doğrusu birbirimizin özel yaşamını öğrenmeye ne vaktimiz olurdu ne de hevesimiz."*. 2. Gelip geçici istek.
T.T. şevk (Ar.) / arzu(Far.) / eğilim (T.) / istek (T.)
Az.T. hėvės / maraq / meyl

İftiħar: Ar. a. (iftiha:rı) Övünme, kıvanma, kıvanç, övünç: *"Bu kararı size tebliğ ederken çok derin bir inşirah ve iftihar duyduğumu ehemmiyetle kaydetmek isterim."*
T.T. övünç (T.) / kıvanç (T.) / kıvanma (T.) / övünme (T.)
Az.T. iftiħar / fėhr / qürur

İgid: T. a. 1. Delikanlı, genç erkek: *"Yiğide ölüm geçine / Al beni zülfün ucuna / Sallanayım tel yerine"*. 2. sf. Güçlü ve yürekli, kahraman, alp. 3. sf. mec. Gözü pek,

düşüncelerini açıkça söylemekten çekinmeyen (kimse): O yiğit adamdır, gerçeği söylemekten çekinmez.
T.T. alp (T) / kahraman (Far.)
Az.T. igid / qəhrəman / bahadır / cəsur / qoçaq / ürəkli / qorkmaz / mərd / döşüdolu / qoç / şir / pəlləng / aslan / dəli / ər / rəşid

İnsan: Ar. a. 1. Toplum hâlinde bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma yeteneği olan, evreni bütün olarak kavrayabilen, bulguları sonucunda değiştirebilen ve biçimlendirebilen canlı. 2. Âdemoğlu, âdem evladı: *"O yaşta insan hiç düşünmeden sadece yaşamaya bakar."*. 3. *sf. mec.* Huy ve ahlak yönünden üstün nitelikli (kimse).
T.T. beşer (Ar.) / insanoğlu (Ar.) + (T) / âdemoğlu (Ar.) + (T) / âdem evladı (Ar.) + (Ar.)
Az.T. insan / adam / bəşər / vücud / bəndə / kes

İntikam: Ar. *a.* Kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteği ve işi, öç: *"Bunda da biraz öç, biraz nispet, biraz kurum arzusu vardır."*
T.T. öç (T.)
Az.T. intikam / öc / qisas

Kal: Far. sf. 1. Yenecek kadar olgun olmayan (meyve), olmamış: *Ham elma*. 2. İşlenmemiş (madde): *Ham petrol*. 3. İdmansız: *Ham vücutla ancak bu kadar koşabilirim*. 4. *mec.* Gerçekleşme kolaylığı veya imkânı olmayan: *Ham hayal. Ham teklif*. 5. mec. Kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş: *Ne ham adam!*
T.T. ham (Far.) / olmamış (T.) / idmansız (Ar.) / incelmemiş (T.) / kaba (T.)
Az.T. kal / yetişməmiş / dəymemiş / göy

Kef: (Ar.) a. 1. Vücut esenliği, sağlık: Keyfiniz nasıl? 2. Canlılık, tasasızlık, iç rahatlığı: "Bu keyif ne kadar sürerdi? Tahminime göre beş on dakikadan fazla sürmezdi.". 3. Rahat, huzur, afiyet. 4. İstek, heves, zevk: "Ağır ağır keyifle başladım kahvemi çekmeye.". 5. Alkollü içki ve başka uyuşturucu maddeler kullanıldığında insanda görülen durum. 6. Yolsuz ve kural dışı istek: "Niye bir memurun keyfine boyun eğiyorsunuz?". 7. argo Esrar.

T.T. afiyet (Ar.) / huzur (Ar.) / rahat (Ar.) / zevk (Ar.) / heves (Ar.) / istek (T.) / esrar (Ar.) / sağlık (T.)
Az.T. kef / işrət / eyş / nəşə / cünbüş / eyş-işrət

Kömək: (T.) *a.* 1. Kendi gücünü ve imkânlarını başka birinin iyiliği için kullanma, muavenet: *"Oğlunun yardım dileyen bakışlarını görmezden gelerek kahvaltı masasına oturdu."*. 2. Bir ülkeye bağış veya ödünç olarak verilen para ve ihtiyaç maddeleri. 3. Etki: *"Otların üstünde, ağaçların yapraklarında kalan yağmur damlaları rüzgârın da yardımıyla öğleye kadar kurudu."*. 4. Bağış, iane. 5. İşlerin daha etkin ve verimli olabilmesi için sağlanan katkı, destek: *"Bugün tiyatroya yapılan devlet yardımlarının gerekçesi de tiyatronun eğitimle olan sıkı ilişkisine dayanmaktadır."*
T.T. yardım (T.) / etki (T.) / iane (Ar.) / bağış (T.) / muavenet (Ar.)
Az.T. kömək / imdad / mədəd / aman / həyan / arħa / haray

Mağara: Ar. *a. (mağa'ra)* 1. Bir yamaca veya kaya içine doğru uzanan, barınak olarak kullanılabilen yer kovuğu, in: *"Şu karşıki dağda derin bir mağara vardır."* - A. Gündüz. 2. *coğ.* ve *jeol.* Karst bölgelerinde kireç taşlarının erimesiyle oluşan, büyük, birbirine koridorlarla bağlı yer altı kovukları.
T.T. in (T.)
Az.T. mağara / kaha / zağa / köhül

Matəm: (Ar.) *a.* Ölüm veya bir felaketten doğan acı ve bu acıyı belirten davranışlar, yas: *"En büyük bahtiyarlık yasını dindiremez / Baba, benim kalbime sensiz kimse giremez"*.
T.T. yas (T.)
Az.T. yas / yəs / taziyə

Müəllim: (Ar.) *a.* Mesleği bilgi öğretmek olan kimse, öğretmen: *"Öğretmenimizin verdiği konuları manzum yazardım bazen."*
T.T. öğretmen (T.)
Az.T. müəllim / pədaġoġ / müdərris

Müştėri: Ar. *a.* 1. Hizmet, mal vb. alan ve karşılığında ücret ödeyen kimse: *"Fırçayı iyice sabunlar, hoş vuruşlarla dolaştırırdı müşterinin yüzünde."*. 2. Alıcı.
T.T. Jüpiter (Fr.) / alıcı (T.)
Az.T. alıcı / xridar

Naġġal: T. *sf. (bo'şboğaz)* 1. Saklanması gereken şeyleri söyleyiveren, sır saklayamayan, geveze, ayran ağızlı: *"O kadar boşboğaz çocuk arasında da vakayı bir sır olarak saklamak güçtü."* -Y. K. Beyatlı. 2. Yerli yersiz konuşan.
T.T. boşboğaz (T.) / çaçaron (İt.) / zevzek (T) / lafazan (Far.) / lafçı (T) / lakırtı kavafı (T.) + (Ar.) / ağız kavafı (T.) + (Ar.) / lakırtı ebesi (T.) + (T.) / çenesi düşük (Far.) + (T.)
Az.T. naġġal / boşboğaz

Naz: Far. *a.* 1. Kendini beğendirmek amacıyla yapılan davranış, cilve, eda. 2. İsteksiz gibi görünerek yalvartmak amacıyla yapılan davranış: *Çok naz âşık usandırır.* 3. Şımarıkça davranış.
T.T. eda (Ar.) / cilve (Far.)
Az.T. naz / işvė / gamzė / şivė / mazat

Nėm: Far. *a.* 1. Havada bulunan su buharı. 2. Hafif ıslaklık, rutubet.
T.T. rutubet (Ar.)
Az.T. nėm / höyüş / yaş

Nifaġ: Ar. a. (nifa:kı) Geçimsizlik, anlaşmazlık, ara bozuculuk: *"Nifak unsurları her ikisinin iyi niyetlerinden yavaş yavaş, sinsi sinsi kendi çıkarlarına yararlanmasını bilecekti."*
T.T. ara bozuculuk (T.) + (T.)
Az.T. nifaġ / ikitirėik

Nişanlı: T. *a.* 1. Evlenmek için söz verip yüzük takmış olan kimse, adaklı: *"Artık bizimki, nişanlısı Perihan'ı ekiyor, her gün tek başına plaja geliyordu."*. 2. Belirleyici bir işareti, alameti, nişanı olan kimse. yavuklu *Medeni Hukuk Terimleri Sözlüğü* 1966
T.T. adaklı (T.)

Az.T. nişanlı / adaxlı / dėikli

Od: T. a. 1. Yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla beliren ısı ve ışık, ateş, nâr: *"Bu eller, vücuda getireceği tesirle duman ve ateş içinde, bütün bir memleketin son feryadını uyandırarak soğuyup donabilirdi."*. 2. Tutuşmuş olan cisim. 3. Isıtmak, pişirmek için kullanılan yer veya araç: Yemeği ateşten indirdim. 4. Patlayıcı silahların atılması: *Top ateşi geceye kadar sürdü*. 5. Hastalığın etkisiyle ortaya çıkan vücut ısısı: *"Ateşi kırktan aşağıya düşmezdi."*. 6. *mec.* Öfke, hırs, hınç: *"Fırlayıp ayağa kalkmış, bir duvara yaslanarak ateş fışkıran gözlerle onu seyre başlamıştı."*. 7. *mec.* Coşkunluk: *"Nejat Efendi'nin çalışında Peregrini'nin ihtirası, ateşi yoktu."*. 8. mec. Tehlike, felaket: *Kendinizi ateşe atıyorsunuz*. 9. mec. Büyük üzüntü, acı: *"İçimin ateşi hiç küllenmedi. Seneler geçtikçe daha alevleniyor. Evlat acısı bu."*.

T.T. ateş (Far.)

Az.T. od / atėş

Oğlan: T. *a.* 1. Erkek çocuk: *"Biraz sonra oğlan da doğrulup kızın karşısına geçti."*. 2. Yetişkin erkek: *"Yakışıklı, erkek güzeli olmaya aday bir oğlandı."*. 3. İskambil kâğıtlarında genç erkek resimli kâğıt, bacak, vale. 4. Cinsel bakımdan erkeklerin zevkine hizmet eden sapık erkek.

T.T. yavru (T.) / evlât (Ar.) / çocuk (T.)

Az.T. oğlan / gėdė

Oğru: T. (I) *a.* Başkasının malını çalan kimse, hırsız: *"Hırsızlar bandosuna kumanda eden Ciyanni, asıl hırsız değilmiş."*

T.T. hırsız

Az.T. oğru / ėlieyri / ħırsız / ėyvar / cibgir

Oħumaġ: T. *(-i)* 1. Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları seslendirmek veya düşünceyi anlamak: *"Bana umutsuz bir sesle son raporları okudu."*. 2. *(nsz)* Yazılmış bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek: *"Gazete bile okumak istemiyorum."*. 3. *(nsz)* Bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek: *"Çabuk dil öğrenmedi, okumak istemedi."*. 4. *(nsz)* Şarkı, türkü, şiir vb.ni sesli olarak veya ezgi ile söylemek: *"Salon boşalmaya başladı, biz şiirler okuyup*

dinliyoruz.". 5. *(nsz)* Bir şeyin anlamını çözmek: *Şifre okumak.* 6. Hastalığı iyi edeceğini ileri sürerek okuyup üflemek, üfürükçülük etmek. 7. *mec.* Bazı belirtilerle bir anlamı, gizli bir duyguyu anlamak, kavramak: *"Yüzünü benden saklıyor. Niçin? Çehresinde, melalinde aşkının matemini okumayayım diye mi?"* . 8. *mec.* Değerlendirmek. 9. *(nsz) argo* Sövmek, küfretmek. 10. *hlk.* Bir yere çağırmak, davet etmek, okuntu göndermek.

T.T. öğrenmek (T.) / söylemek (T.) / seslendirmek (T.) / kavramak (T.) / anlamak (T.) / üfürükçülük etmek (T.) / küfretmek (Ar.) / sövmek (T)

Az.T. oħumaġ / tahsil almaġ / tahsil görmək

Oturmak: T. *(-e)* 1. Vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek: *"Bir sandalyenin üzerinde oturmuş, önüne bakıyordu."*. 2. *(nsz)* Bu biçimde yerleştiği yerde kalmak: *"Bakın, hikâye zordur, acımasız ve hoşgörüsüzdür. Otursunuz ve başından kalkamazsınız."*. 3. *(-i)* Uygun gelmek, ölçüleri tam olmak: *"Ütüsüz ve beli oturmamış pantolonunu çekti."*. 4. *(-de)* Bir yerde sürekli olarak kalmak, ikamet etmek: *"Aynı semtte oturdukları için komşu da sayılırlar."*. 5. *(nsz)* Hiçbir iş yapmadan boş vakit geçirmek, boş durmak: *Böyle oturacağınıza çalışsanız olmaz mı?* 6. *(nsz)* Toprak veya yapı çökmek, aşağı inmek: *Temelin bu tarafı on santim oturmuş.* 7. *(-le)* Biriyle beraber yaşamak: *"O günden beri, enişte beyle oturuyorum."*. 8. Bir işi yapmakta olmak, bir işe başlamak üzere olmak: *"Bu saat, kendimi bildim bileli sofraya oturma saatimizdir."*. 9. Yer almak, geçmek: *Valilik makamına oturdu.* 10. *(nsz)* Benimsenmek, yerleşmek, kökleşmek: *Gelenekler gün geçtikçe iyice oturdu.* 11. Belli bir yörüngede dönmeye başlamak: *Uydu yörüngeye oturdu.* 12. Sıvı tortuları dibe çökmek, dipte toplanmak. 13. *(nsz)* Herhangi bir durumda belli bir süre kalmak: *"Arif gibi bir adamla çene yarışına girmek istememekle beraber susup oturamazdı."*. 14. *hlk.* Mal olmak: *Bu bize pahalıya oturdu.*

T.T. mal olmak (Ar.) + (T.) / kökleşmek (T.) / yerleşmek (T.) / benimsenmek (T.) / geçmek (T.) / ikamet etmek (Ar.) + (T.) / boş durmak (T.) + (T.)

Az.T. oturmag / ėylėşmek

Ölkė: T. *a.* 1. Bir devletin egemenliği altında bulunan toprakların tümü, diyar, memleket: *"Artık vatan toprağı, Rumeli'deki hudutlarından Anadolu'daki hudutlarına kadar yekpare bir ülke olmuştur."*. 2. Devlet: *"Vicdan hürriyetine*

riayet eden tek ülke Osmanlı İmparatorluğu idi.". 3. Bir özelliği ön plana çıkarılarak düşünülen bölge: *Sonsuzluk ülkesi.*
T.T. memleket (Ar.) / diyar (Ar.) / devlet (Ar.)
Az.T. ölkė / diyar / kişvėr

Ölüm: T. *a.* 1. Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedî uyku, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat: *"Çenesinde babamın ölüm günü gördüğüm asabi buruşmalar var."* -Y. Z. Ortaç. 2. Ölme biçimi: *Yanarak ölümü, feciydi.* 3. İdam cezası: *Ölüme mahkûm oldu.* 4. *ünl.* Ölmesi istenen canlı için kullanılan bir söz: *Zalimlere ölüm!* 5. *mec.* Sona erme, yok olma, ortadan kalkma: *Küçük sanayinin ölümü.*
T.T. üzüntü (T.) / vefat (Ar.) / mevt (Ar.) / memat (Ar.) / irtihal (Ar.) / emrihak (Ar.) / ahiret yolculuğu (Ar.) + (T.)
Az.T.ölüm / tėlėfat / ėcėl / vėfat / memat

Öpmėk: T. *(-i, -den)* Sevgi, saygı, bağlılık, teşekkür belirtmek amacıya dudaklarını bir şeye veya birine değdirmek: *"Heyecandan mest olarak öptüm elini / Sonra akşam yemeğine çağırdı beni."*
T.T. buse (Far.) / öpüş (T.)
Az.T. öpmėk / mal elėmėk

Öyrėşmėk: T. *(-e)* 1. Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek: *"Muhtaç değiliz ama ben çalışmaya alıştım."*. 2. Yadırgamaz duruma gelmek: *"Dar ve alıştığımız çerçeve içinden çıkmak bizi şaşırtacağı için onu istemeyiz."*. 3. Uyar duruma gelmek, intibak etmek: *"Bu mesleğe alışmış gibi görünüyor."*. 4. Sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak: *Tütüne alışmak. İlaca alıştı.* 5. Bağlanmak, ısınmak: *"Birdenbire ona alıştığını hissediyor ve bu işe ayrıca şaşıyordu."*. 6. Evcilleşmek, ehlîleşmek. 7. *(nsz)* Tutuşmak, yanmaya başlamak.
T.T. ehlîleşmek (Ar.) / evcilleşmek (T.) / ısınmak (T.) / bağlanmak (T.) / intibak etmek (Ar.) + (T.) / uygun gelmek (T.)
Az.T. öyrėşmėk / alışmaġ / adėt etmėk

Padşah: Far. *a. (pa:dişa:hı) tar.* Osmanlı Devleti'nde devlet başkanına verilen unvan, hükümdar, sultan.

T.T. sultan (Ar.) / hükümdar (Ar.)
Az.T. padşah / şah / hökmdar / sultan

Pahıl: T. Elinden iş geldiği halde yapmayan, savsaklayan, tembel. Cimri. Bencil, kıskanç. Ters, aksi. 1. Kıskanç. 2. Kinci. 3. Kötü yürekli. 4. Aksi, ters. 5. Engel. 6. Tembel, üşengeç. 7. Cimri.
T.T. cimri (T.) / bencil (T.) / kıskanç (T.)
Az.T. pahıl / dargözlü / ġurdlu

Peygəmbər: Far. *a. din b.* İnsanlara Tanrı'nın buyruklarını bildiren, onları Tanrı yoluna, dine çağıran kimse, yalvaç, yalavaç, elçi.
T.T. elçi (T) / yalavaç (T.) / yalvaç (T.)
Az.T. peygəmbər / nəbi

Pis: T. *sf.* 1. Leke, toz veya kirle kaplı olan, kirli, iğrendirici, murdar, mülevves. 2. Kendinde pislik olan veya pislenmiş olan: *Lağım suları pistir.* 3. *mec.* Beğenilmeyecek durumda olan, kötü, zararlı: *"Şu pis dünyanın acılarında bile öyle bir tat var ki her şeye razıyım."* 4. *mec.* Çirkin, sevimsiz olan: *"Demin o pis, ukala suratıyla sırıta sırıta yanıma yaklaştı."* 5. *mec.* Dinleyenleri utandıracak durumda olan (söz): *Pis sözler.* 6.*mec.* İçinden çıkılması çok güç, karışık: *Pis bir iş*
T.T. zararlı (T.) / kötü (T.) / karışık (T.) / mülevves (Ar.) / murdar (Far.) / iğrendirici (T.) / kirli (T.) / leke (Far.)
Az.T. pis / bəd / yaman / fəna / yönsüz / ağlamalı / murdar / bətər

Rahatlıġ: Ar. *a.* 1. Üzüntüsü, sıkıntısı, tedirginliği olmama durumu, rahat: *"Galiba altı ay sonra, bu kadar bol yemek, yiyecek ve rahatlık içinde iyice semizleyeceğim."*. 2. Yorgunluk veya sıkıntı vermeme durumu: *"Başkalarının rahatlık saydığı işlerde sıkıldım, sinir kesildim."*
T.T. gamsızlık (Ar.) / kolaylık (T.) / aldırmazlık (T.) / kaygısızlık (T.)
Az.T. rahatlıġ / asudəlik / ġaygısızlıġ

Rehber: Far. rehber *a.* 1. Kılavuz: *"Rehberim sille, tokat hatta asker süngüsü, bir hayli darbe yedikten sonra işini tamamladı."*. 2. *mec.* Birinin doğruyu bulmasına

yardımcı olan, yol gösteren kimse veya şey, delil: *"Ben bunları düşünürken rehberim eliyle bir büyük bina gösterdi."*
T.T. kılavuz (T.) / delil (Ar.)
Az.T. rehbėr / başçı / lider / baş

Riyakar: Ar. *sf. (riya:kâr)* Özü sözü bir olmayan, ikiyüzlü, mürai: *"Kocasının zayıf bir adam olduğunu bilmez miydi, bilirdi, şimdi bir de ikiyüzlü olduğunu gözleriyle görüyordu."*
T.T. ikiyüzlü (T.) / mürai (Ar.)
Az.T. riyakar / ikiüzlü

Rütbė: Ar. rutbe a. 1. Mertebe, derece, paye: *"Müfit vatandaş yetiştirmenin kutsi zevki de her rütbenin, her zevkin fevkinde değil midir?"*. 2. Subay, astsubay ve polislerin sahip olduğu derece, mevki: *"Ben de nişancı taburunun subaylarını rütbeleriyle, isimleriyle bilirdim."*
T.T. paye (Far.) / derece (Ar.) / mertebe (Ar.) / mevki (Ar.)
Az.T. rütbė / derece

Ġadın: T. *a.* 1. Erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen, erkek veya adam karşıtı: *"Yanlarında, kendileriyle ahbaplık edecek dostlar, hizmetlerine koşacak kadınlar veya erkekler görmek isterler."*. 2. *sf.* Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri olan. 3. *mec.* Hizmetçi bayan. 4. *esk.* Bayan.
T.T. bayan (T.) / eş (T.)
Az.T. ġadın / arvad / zėnėn / övrėd

Ġaldırmaġ: T. (-i) 1. Bulunduğu yerden almak: Örtüyü masanın üzerinden kaldır. 2. Yukarı doğru hareket ettirmek: *"Gözlerini yüzüme kaldırdı. İkimiz de mavi mavi baktık."*. 3. Yükseltmek: Duvarı bir metre daha kaldırmalı. 4. (nsz) Ürün toplamak, taşımak: *Harman kaldırmak*. 5. Çekmek, taşımak: *Bu araba bu yükü kaldırmaz*. 6. Bir kuruluşun çalışmasına son vermek, feshetmek, lağvetmek: *"Meclis ... olağanüstü hâli kaldırabilir."*. 7. (-e) Hastayı hastaneye götürmek: *"Yarasının dikişleri koptu dün öğleden sonra, Fransız Hastanesi'ne kaldırdılar."*. 8. Tören yaparak ölüyü gömmek. 9. Toplamak: *"Anası, kardeşi ile hep beraber sofrayı kaldırdılar."*. 10. Alıp başka yere götürmek. 11. Uyandırmak: *"Bir gece yanında mihman olduğum /*

Sabah oldu deyi kaldırdın beni". 12. Piyasadan çekmek: *İstifçilerin piyasadan kaldırdığı mallar*. 13. Elin ulaşamayacağı yere koymak, saklamak: *Vazoyu ortadan kaldıralım, çocuğun eline geçmesin*. 14. Kaçırmak: *"Yakın köyden kaldırdığı bir yosmayı sarhoş etmekle meşguldü."*. 15. İyi etmek, iyileştirmek: *Bu ilaç onu yataktan kaldırdı*. 16. Bir şeyden çokça satın almak. 17. Tayin etmek, atamak: *"Günün birinde bu müdürü başka, daha önemli bir yere kaldırdılar, buraya da bir başka müdür getirdiler."*. 18. Yok etmek, ortadan silmek: *"Yeryüzünden hayali kaldırın, dünya bir taş ve toprak yığınından ibaret kalır."*. 19. *mec.* Katlanmak, tahammül etmek: *"Doğrusunu isterseniz onu çoktan kapı dışarı etmeliydim ama yüreğim kaldırmıyor, acıyorum."*. 20. mec. Uygun gelmek, yakışmak: *Bu kumaş fazla süs kaldırmaz*. 21. *argo* Çalmak, aşırmak.

T.T. yakışmak (T.) / götürmek (T.) / saklamak (T.) / kaçırmak (T.) / iyileştirmek (T.) / iyi etmek (T.) / taşımak (T.) / çekmek (T.) / atamak (T.) / tayin etmek (Ar.) + (T.) / tahammül etmek (Ar.) + (T.) / katlanmak (T.) / aşırmak (T.) / çalmak (T.) / toplamak (T.) / lağvetmek (Ar.) + (T.) / feshetmek (Ar.) + (T.) / yükseltmek (T.) / uyandırmak (T.)

Az.T. govzamaġ / ġalhızmaġ / dikəltmək

Ġalib: Ar. *sf. (ga:lip)* Bir yarışma, karşılaşma, çatışma vb. sonunda yenen, üstün gelen, başarı kazanan: *"Bunlar galipler tarafından haksızca esir edilmiş vatandaşlardı."*

T.T. muzaffer (Ar.) / utkulu (T.) / yenmiş (T.)

Az.T. ġalib / müzəffər / ġalibiyət / ġələbə / zəfər

Ġara: T. *a.* 1. En koyu renk, siyah, ak, beyaz karşıtı. 2. *sf.* Bu renkte olan: *"Kara gözlüm efkârlanma gül gayri / İbibikler öter ötmez ordayım"*. 3. Esmer. 4. *sf. mec.* Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 5. *mec.* Yüz kızartıcı durum, leke. 6. *mec.* İftira.

T.T. toprak (T.) / esmer (Ar.) / sıkıntılı (T.) / uğursuz (T.) / kötü (T.) / leke (Far.) / iftira (Ar.)

Az.T.ġara / siyah / şəvə / ġaramtıl / ġaranlıġ / zulmət

Ġəm: Ar. *a.* 1. Üzüntülü düşünce durumu, kaygı, endişe, gam: *"Gazeteleriniz sürüm tasasına kapıldılar mı hemen İstanbul'un nabzını tutarlar."*. 2. *ruh b.*

Tatmin edici olmayan veya tedirgin eden durumların ortaya çıkmasını önleyebilmede, güvensizlik içinde bulunulduğunda duyulan tedirgin edici duygu.
T.T. üzüntü (T.) / kaygı (T.) / tasa (T.)
Az.T. ġėm / ġüssė / dėrd / kėdėr / mėlal

Latife: Ar. *a.* Güldürmek, eğlendirmek amacıyla karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz, şaka: *"Şaka ettiğini ama şakanın tadını kaçırdığını söylüyordu."*
T.T. şaka (T.)
Az.T. latife / komedi / fıkra

Lezzet: Ar. a. 1. Ağız yoluyla alınan tat: *"Tekrar odaya dönse bu kaynağın suyunda umduğu lezzeti tekrar bulabilecek miydi?"*. 2. *mec.* Herhangi bir şey karşısında duyulan zevk, haz: *"Ona da dinlenmek gibi bir lezzet yetişir."*
T.T. haz (Ar.) / zevk (Ar.) / tatlılık (T.)
Az.T. lezzet / tat

Lüzumsuz: Ar. sf. 1. Gereği olmayan, yararsız, gereksiz: *"Bizim aramızda, birbirimiz hakkında çok şey bilmek gereksiz olduğu gibi tehlikelidir de."* . 2. zf. Boş yere.
T.T. gereksiz (T.)
Az.T. lüzumsuz / gereksiz

Lovğalalanmağ: Kendini büyük göstermek, büyüklük taslamak, kibirlenmek.
T.T. kibirlenmek (T.) / büyüklenmek (T.)
Az.T. lovğalalanmağ / özünü çėkmėk / teşehhüs satmaḳ

Lüġat: Ar. a. esk. 1. Kelime, söz, sözcük. 2. Sözlük: *"Bu arada bizim diyalekt dediğimiz mahallî sözleri umumi lügate aktarmak da kabildir."*
T.T. sözcük (T.) / söz (T.) / kelime (Ar.) / sözlük (T.)
Az.T. lüġat / sözlük / leksikon

Sağlam: T. *sf.* 1. Dayanıklı, kolay bozulmaz, yıkılmaz, stabil: *"En sağlam sütunlar üstünde durduğu sanılan devir, bir karton kale gibi yıkılmıştı."*. 2. Zarar görmemiş,

bozulmamış: *Bütün eşya sağlam.* 3. Sakatlık veya hastalığı bulunmayan, sağlıklı, sıhhatli: *"Zaten bünyesi pek sağlam değildi, sık sık hastalanıyordu."*. 4. Güvenilir: *Sağlam iş. Sağlam para.* 5. Gerçek, inanılır bir temeli olan: *"Böyle sağlam adı nereden bulacaksın."*. 6. *zf. hlk. (sa'ğlam)* Her hâlde, muhakkak: *"Sağlam bu gece perilere karıştım gitti."*

T.T. stabil (Fr.) / yıkılmaz (T.) / dayanıklı (T.) / bozulmamış (T.) / sıhhatli (Ar.) / sağlıklı (T.) / güvenilir (T.) / muhakkak (Ar.)

Az.T. sağlam / salamat / salim / gümah / ġıvrağ / tendürüst / sağlamlığ / səhhət / cansağlığı

Saħta: Far. *sf.* 1. Bir şeyin aslına benzetilerek yapılan, düzme, düzmece: *"Köylü kadınlar boyunlarında sıra sıra sahte altınlar... taşırlardı."*. 2. Uydurma. 3. Gerçek olmayan, yalancı: *"Edebiyat dünyamız tereciye tere satmaya kalkışan sahte şöhretlere, üçkâğıtçılara kısa bir zaman için katlanıyor."*. 4. *mec.* Yapmacık: *"Öteki çocuklar sahte bir sessizlikle sahte bir hamaratlık gösterisi içinde birer disiplin modeli olmuşlardı."*

T.T. uydurma (T.) / yapmacık (T.) / düzmece (T.) / düzme (T.)

Az.T. saħta / gəlb / ġondarma

Sanmaġ: T. 1. Bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle birlikte, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek, zanneylemek: *"Babam, hiç hoşnut olmadığımı, beni yine sevindiremediğini sandı."* -A. Ağaoğlu. 2. Gibi gelmek, farz etmek: *"Bu hareketimi tamamıyla histen gelen bir şey sandı."* -P. Safa. 3. Bir şey veya kimsenin ... olduğunu düşünmek: *"Doktor Sevim, hastayı ilk gördüğü an kendinde değil sanmıştı."*

T.T. zannetmek (Ar.) / farz etmek (Ar.)

Az.T. sanmaġ / zənn etmək

Sehrbaz: Ar. + Far. a. Büyücü: *"Sihirbaz ise gözleri bağlı olduğu hâlde sorulara tek tek doğru cevabı yapıştırıveriyordu."*

T.T. büyücü (T.) / afsuncu (Far.) / bağıcı (T.)

Az.T. sehrbaz / cadugər / cadugun / sahir

Sevgili: T. *sf.* 1. Sevgi ve bağlılık duyulan: *"Millet yoludur, hak yoludur tuttuğumuz yol / Ey hak, yaşa; ey sevgili millet, yaşa var ol"*. 2. *a.* Sevilen ve âşık olunan kimse, yavuklu, dost, yâr, canan: *"Onun mezarında hayatının ilk ve son sevgilisinin mezarında ilk ve son defa ağladı."*
T.T. canan (Far.) / yâr (Far.) / dost (Far.) / yavuklu (T.)
Az.T. sevgili / yâr / istėkli / mėşuġ / vėfadar

Şad: Far. *sf.* 1. Sevinçli, keyifli, şen, pürneşe: *"Yaşadığımızın önemini ve yapıp ettiklerimizde ölçüyü gözeterek yani edebe riayet ederek hem ciddi hem neşeli olabiliriz."*. 2. *zf.* Sevinçli, keyifli, şen bir biçimde: *"Onu o kadar neşeli karşıladı ki hemen keyfi yerine geldi."*
T.T. sevimli (T.) / neşeli (T.)
Az.T. şad / şen / hürrem / şadyana

Şanlı: T. *sf.* 1. Tanınmış, ünlü: *"O gün bu şanlı fırka kumandanını görebilmek hepimiz için bir emeldi."*. 2. Yüce, ulu, büyük: *"Milletimin büyük ve şanlı mazisi hatıramda uyanıyordu."*
T.T. ünlü (T.) / tanınmış (T.) / büyük (T.) / ulu (T.) / yüce (T.)
Az.T. şanlı / zişan / şöhretli

Şenlik: T. *a.* 1. Şen olma durumu, şetaret: *"Emine'nin yüzüne öyle bir şenlik, çakırımsı şehla gözlerine öyle bir civeleklik geldi ki..."* -O. C. Kaygılı. 2. Belli günlerde yapılan, coşku veren eğlendirici gösterilerin tümü, bayram: *"Ne var ki bu şenlik gününde yüzüne bakan yok."* -T. Buğra. 3. *sin.* ve *tiy.* Festival. 4. *mec.* Sevinç, neşe.
T.T. festival (Fr.) / bayram (T.)
Az.T. şenlik / bayram

Şübhe: Ar. *a.* 1. Bir olguyla ilgili gerçeğin ne olduğunu kestirememekten doğan kararsızlık, kuruntu, işkil, şüphe, acaba: *"Bütün bunlar hatırlanınca onun zaten bilinen ve kabul edilen samimiyeti kuşku konusu yapılmazdı."*. 2. *ruh b.* Başkalarının iyi niyet ve amaçlarını kötüye yorarak işkillenme duygusu.
T.T. kuşku (T.) / kuruntu (T.)
Az.T. şübhe / şekil / güman / iştibah

Şüur: Ar. *a.* 1. İnsanın kendisini ve çevresini tanıma yeteneği, bilinç. 2. Bir toplumdaki ruhsal etkinliklerin veya ruhsal durumların bütünü. 3. Dimağ. 4. *mec.* Temel bilgi, temel görüş. 5. *ruh b.* Algı ve bilgilerin zihinde duru ve aydınlık olarak izlenme süreci, bilinç: *"Davranışlarını bir an önce bilincinin denetiminden kurtarmak için kadehleri birer dikişte boşaltmaya mı başladı?"*
T.T. bilinç (T.) / dimağ (Ar.)
Az.T. şüur / düşünce / derrake / anlaġ

Tacir: Ar. a. (ta:cir) esk. Ticaretle uğraşan kimse, tüccar: *"İhtiyar tacir kâtibine bir şeyler yazdırtıyordu."*
T.T. tüccar (Ar.)
Az.T. tacir / bazirgan

Tabiat: Ar. a. 1. Doğa: *"İnsan zekâsı, tabiatın içinde değil, tabiatın yanında, ayrı bir kuvvettir."*. 2. Doğal özellik: *Arazinin tabiatı*. 3. Huy, karakter: *"Mağrur, bazen zalim olacak kadar hiddetli, bazen çok müşfik ve hassas bir tabiattadır."*. 4. Güzeli ayırma melekesi, zevk, beğeni: *"Abdi Bey, tabiat sahibi, altıncı kat terasında böyle bir bahçe tanzimi, doğrusu takdire şayan."*. 5. İnsanın büyük abdest bozma kolaylığı veya zorluğu.
T.T. doğa (T.) / beğeni (T.) / zevk (Ar.) / karakter (Fr.)/ huy (Far.)
Az.T. tabiat / natura

Tecrübe: Ar. tecribe a. 1. Deneyim*: "Her tarih eseri, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak yazarın hayat tecrübesine bağlıdır."*. 2. Deney. 3. Görgü: *"Sonraları, diplomasi âleminde edindiğim tecrübeler bana, bu hükmümde yanılmadığımı ispat etmiştir."*
T.T. deneyim (T.) / deney (T.) / görgü (T.)
Az.T. tecrübe / eksperiment / praktika

Tahlil: Ar. a. Çözümleme: *"Biz yine sırasıyla bu seyahatlerin tahliline geçerek mühim noktalara işaret etmeye çalışalım."*
T.T. analiz (Fr.)
Az.T. tahlil / analiz

Temiz: Ar. *sf.* 1. Kirli, lekeli, pis, bulaşık olmayan, arı (I), pak, münezzeh, hijyen, hijyenik: *"Ayak basacak tek adımlık temiz yer yok."* -A. Ağaoğlu. 2. Özenle yapılmış: *Temiz iş.* 3. Çok az kullanılmış veya hiç kullanılmamış olan, özrü olmayan: *Temiz araba.* 4. Ahlakça lekesiz, necip, nezih. 5. *zf.* Kirli, lekeli, bulaşık olmayan bir biçimde: *Temiz giyinmek.*

T.T. hijyenik (Fr.) / hijyen (Fr.) / pak (Far.) / arı (T.) / pis (T.) / nezih (Ar.) / necip (Ar.)

Az.T. temiz / pak / saf / arı / lekesiz / pakize / asimani

Udmag: T. *(-i)* 1. Savaş veya yarışmada üstünlük sağlamak, üstün gelmek: *"Kahramanlar daima yenmek veya düşmanlarını yendikten sonra da yine yenecek düşman bulmak isterler."*. 2. Kazanmak, ütmek. 3. *mec.* Tutmak, bastırmak: *"Öfkemi yenmek için Ömer ile konuşuyorum, ona kaplan avı hikâyeleri anlatıyorum."*

T.T. ütmek (T.) / kazanmak (T.) / utmak (T.)

Az.T.udmag / galib gelmek / galebe çalmag / meğbul etmek

Ulağ: *a.* 1. *hay. b.* Atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep, karakaçan, uzun kulaklı *(Equus asinus).* 2. *hlk.* Odun kesme, duvar örme, sıva yapma vb. işlerde kullanılan üç veya dört ayaklı sehpa.

T.T. eşek (T.) / merkep (Ar.)

Az.T. ulağ / uzungulag / eşek / xer / himar

Ulduz: T. *a.* 1. Çekirdeğinde oluşan füzyon sonucunda açığa çıkan enerjiyi uzaya ışınım biçiminde yayan, ışıklı gök cisimlerinden her biri: *"Baktık geceden fecre kadar ellerde / Yıldızlara yükselen kadehler gördük"*. 2. Sinema, tiyatro veya müzikhol sanatçısı, star: *"Bir keresinde de bir yerli opera yıldızımız gelmişti."*. 3. Bir noktadan çevreye beş veya daha fazla çıkıntısı olan çok köşeli şekil: *Türk bayrağındaki yıldız beş ışınlıdır.* 4. *sf.* Bu biçimde olan. 5. *mec.* Bir toplulukta, bir meslekte, üstün başarı gösteren kimse: *"Cebirde, geometride, fizikte sınıfımızın yıldızı idim."*. 6. *mec.* Baht, şans, talih. 7. *den.* Kuzey yönü, kuzey.

T.T. yıldız (T.) / kuzey (T.) / star (İng.) / talih (Ar.)

Az.T. ulduz / kövkeb / sitare / exter

Utancag: T. *sf.* Bir topluluk içinde gereken güven ve cesareti kendinde bulamayan, rahat konuşamayan ve rahat davranamayan, sıkılgan, mahcup: *"Bunlar çoğunlukla çekingen, utangaç olurlardı."*
T.T. mahcup (Ar.) / sıkılgan (T.)
Az.T. utancag / mahcub / başıaşağı / utanmag / haya etmek

Uzag: T. *a.* 1. Yakın olmayan yer: *Fazla uzağa gitme.* 2. *sf.* Gidilmesi çok süren, çok ötelerde bulunan, ırak, yakın karşıtı: *"Muallâ, uzaklardan bir ses duyar gibi oldu."*. 3. *sf.* Arada çok zaman bulunan: *Uzak bir gelecekte neler olacağı bilinmez.* 4. *sf.* Eli, gücü veya hükmü yetişmez: *O böyle işlerden pek uzaktır.* 5. *sf.* İhtimali az olan: *"Sevgililerin birbirine kavuşması gerçekleşmeyecek bir uzak umut olarak gözükür."*. 6. *sf.* Ayrı, birbiriyle yakın ilgisi olmayan: *"Ne iyi! Sizinle birlikte uzak şeylerden bahsedebileceğiz."*
T.T. ırak (T.)
Az.T. uzag / irag / aralı

Üsul: Ar. *a. (usu:lü)* 1. Bir amaca erişmek için izlenen düzenli yol, tutulan yol, yöntem, tarz: *"Kendine baktırmak için güzel usul doğrusu."* -H. Taner. 2. Bilimde belli bir sonuca erişmek için, belli ilke ve kurallara göre izlenen yol, metot. 3. *huk.* Bir yasama veya idare işleminin hazırlanması, yapılması veya yürürlüğe konması sırasında uyulması gereken hükümler ve izlenecek yollar. 4. *müz.* Klasik Türk müziğinde tempo: *"Kendilerine nota, usul filan öğretilecek olursa bunlardan çok şey beklenebilir."*
T.T. asıllar (Ar.) / kökler (T.) / tarz (Ar.) / yöntem (T.) / metot (Fr.)
Az.T.üsul / gayda / minval / vasite / düstur / metod

Vaht: Ar. *a.* 1. Zaman: *"Mevsim mütehayyil, vakit akşamdı Bebek'te."*. 2. Bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler: *Yemek vakti. Şimdi bunun vakti değil.* 3. Çağ: *Vaktin bilginleri.* 4. Belirlenmiş olan zaman: *"Kâhya, vakit gayri Süleyman, haber saldık gelecekler, pamuklar da kıvamına geldi, demişti."*. 5. Zaman anlatan kelimelere belirtilen durumunda geldiğinde "iken" anlamı veren bir söz. 6. *mec.* Geçim, para bakımından elverişli durum: *Onun bu kadar para vermeye vakti yok.*
T.T. çağ (T.) / zaman (Ar.)

Az.T. vaht / zaman / müddet / möhlet

Vefalı: Ar. *sf. (vefa:lı)* Vefası olan, sevgisi geçici olmayan, hakikatli, vefakâr: *"... iftihar duyarak sadık ve vefakâr bir ömür sürmektedir."*
T.T. vefakâr (Ar.) + (Far.) / hakikatli (Ar.)
Az.T. vefalı / vefadar / sadıġ

Vatan: Ar. *a.* 1. Bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası, yurt: *Türk yurduna Türkiye denir.* 2. Memleket: *"Gerideki yurdunu on beş günden fazla boş bırakmak istemez."* 3. Göçebe Türklerin oturduğu çadır. 6. *mec.* Diyar: *Bu köy pehlivanlar yurdudur.* 7. *mec.* Bir şeyin ilk veya çok yetiştirildiği yer, vatan.
T.T. yurt (T.)
Az.T. vatan / yurt / yuva / mesken

Vurğun: T. *a.* 1. Kolayca ve haksız ele geçen kazanç. 2. Sıcak, soğuk, dolu vb. etkilerle ürünlerde görülen zarar: *Dolu vurgunu elma.* 3. Çok derinlerdeki suyun basıncı dolayısıyla iki akıntı arasında sıkışıp kalma, düzenli hava alıp verememe, birden su yüzüne çıkma vb. durumlarda dalgıcın uğradığı inme veya ölüm. 4. *sf.* Silahla yaralanmış olan. 5. *sf. mec.* Birine veya bir şeye vurulmuş, bağlanmış, sevmiş olan, sevdalı, âşık, meftun: *"Onun da kendisine vurgun olduğuna gönülden inanmaktadır."*
T.T. âşık (Ar.) / sevdalı (Ar.) / bağlanmış (T.)
Az.T. vurğun / velah / Şeyda

Vuruşmag: T. 1. Birbirini vurmak, dövüşmek. 2. Savaşmak, çarpışmak.
T.T. çarpışmak (T.) / savaşmak (T.) / dövüşmek (T.)
Az.T. vuruşmag / döyüşmek / mübarize aparmag

Yabanı: Far. *sf. (yaba:ni:)* 1. Doğada yaşayan, evcil olmayan (hayvan), **evcil** karşıtı. 2. Doğada kendiliğinden yetişen (bitki). 3. *mec.* Görgüsü olmayan, kaba ve hoyrat (kimse): *"Babası, dağdan gelme, dangıl dungul bir yabaniymiş."*
T.T. vahşi (Ar.)
Az.T. yabanı / yahşi

Yağış: T. *a.* 1. Atmosferdeki su buharının yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumda olanı, yağar, yağış, baran, bereket, rahmet: *"İstanbul tevkifhanesinde, yedi küsur yıldır yatan, yetmiş yaşında, kalbi yağmur suyu kadar berrak ve temiz bir insan vardı."*. 2. *mec.* Çok ve sık düşen, gelen şey. 3. *mec.* Çokluk, bolluk: *Para yağmuru. Övgü yağmuru.*
T.T. bolluk (T.) / çokluk (T.) / rahmet (Ar.) / bereket (Ar.) / baran (Far.) / yağış (T.) / yağar (T.)
Az.T. yagış / yağmur / baran

Yahşı: T. *sf.* 1. Göze ve kulağa hoş gelen, hayranlık uyandıran, çirkin karşıtı: *Güzel kız. Güzel çiçek. Yalının en güzel odası bizimdi.* 2. İyi, hoş: *"Güzel şey canım, milletvekili olmak!"*. 3. Beklenene uygun düşen ve başarı düşüncesi uyandıran: *Güzel bir fırsat.* 4. Soyluluk ve ahlaki üstünlük düşüncesi uyandıran: *Güzel duygular. Güzel hareketler.* 5. Görgü kurallarına uygun olan. 6. Sakin, hoş (hava): *Güzel bir gece.* 7. Okşayıcı, aldatıcı, kandırıcı: *Güzel vaatler.* 8. Pek iyi, doğru: *Güzel güzel amma!* 9. *a.* Güzel kız veya kadın: *"Güzeller deniz kenarına geldikleri zaman âşıklar da kale burçlarına ve bedenlerine dolarlar."*. 10. *a.* Güzellik kraliçesi. 11. *zf.* Hoşa giden, beğenilen, iyi, doğru bir biçimde: *Güzel konuştu.* 12. *zf.* Adamakıllı, şiddetli: *"Karıkoca bu kuzu yüzünden güzel bir kavga ettiler."*
T.T. adamakıllı (Ar.) + (Ar.) / hoş (Far.) / iyi (T.) / kandırıcı (T.) / aldatıcı (T.) / okşayıcı (T.) / doğru (T.)
Az.T. yahşı / saleh / hoş / yönlü

Yalan: T. *a.* 1. Doğru olmayan, gerçeğe uymayan söz, kıtır: *"Yalanı en güzel kullanmış olanlar eski Şarklılardır."*. 2. *sf.* Uydurma.
T.T. kıtır (T.) / uydurma (T.)
Az.T. yalan / sahta / batil / esassız / uydurma / bahane

Yapraġ: T. *a.* 1. *bit. b.* Bitkilerde solunum, karbon özümlenmesi, terleme vb. olayların oluştuğu, çoğu klorofilli, yeşil ve türlü biçimdeki bölümler: *"Dökülmüş yapraklar, bozulmuş bağlar / Bülbülün konduğu dallar perişan"*. 2. *bit. b.* Sarma yapılan asma yaprağı. 3. Börek, baklava vb. şeylerde yufka: *Bu baklavada elli*

yaprak var. 4. Kitap, defter vb. şeylerde ön ve arka yüzü oluşturan kâğıtlardan her biri, varak: *"Takvimin kapak yaprağını ve günlük yapraklarını kolayca çevirdim."*. 5. Kat kat ayrılabilen şeylerde kat: *Mermer yaprağı.* 6. Eni 50, boyu 75 santimetre olan bayrak ölçüsü. 7. *esk.* Birkaç parça eklenerek yapılan şeylerde her parça: *Beş yapraktan bir yelken. Eteğin arka yaprağı.*
T.T. varak (Ar.) / varaka (Ar.) / kitap (Ar.)
Az.T. yapraġ / berg

Zeher: Far. zehr *a.* 1. Organizmaya girdiğinde kimyasal etkisiyle fizyolojik görevleri bozan ve miktarına göre canlıyı öldürebilen madde, ağı, sem: *"Evvela bir yumruk vurdu sersemledim, sonra ağzıma bilmediğim bir zehir tıktı, işte bu zehirle bayıldım."* -F. R. Atay. 2. *mec.* Büyük üzüntü, acı, keder, sıkıntı: *"Dünya ile küsmüş, içi zehir dolu olarak yaşamıştı bütün gençliğini."*
T.T. sem (Ar.) / ağı (T.) / sıkıntı (T.) / keder (Ar.) / acı (T.)
Az.T. zeher / ağı

Zekâ: Ar.*a. (zekâ:) ruh b.* İnsanın düşünme, akıl yürütme, objektif gerçekleri algılama, yargılama ve sonuç çıkarma yeteneklerinin tamamı, anlak, dirayet, zeyreklik, feraset: *"Herkesin gönlünü almayı bilecek zekâya sahipti."*
T.T. feraset (Ar.) / zeyreklik (Far.) / dirayet (Ar.) / anlak (T.)
Az.T. zekâ / ağıl

Ziyan: Far. a. (ziya:nı) Zarar: *"Ziyanımız, ölçülere sığmayacak kadar büyüktür."*
T.T. zarar (Ar.)
Az.T. ziyan / zarar

7.2. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Eş Anlamlı Sözcükler Bakımından Yorumlanması

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi öteki Türk lehçelerinde de eş anlamlıların değişik tiplerine rastlanır. Azeri Türkçesinin sözcükbilimi üzerinde duran A. Gurbanov bu tür öğeleri sınıflandırmış ve bizim tam eş anlamlı olarak nitelediğimiz sözcükleri mutlak sinonimler olarak göstermiştir. Örneğin, rüzgâr anlamında yel ve

külek, doğru-düzgün, goca-yaşlı, küçük-balaca bunlardandır.[88]Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesinde kullanılan eş anlamlılar arasında ortak sözcüklere rastlanmaktadır. Benzerlik yalnızca kelimelerde değil, kullanış biçimlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Eş anlamlı sözcükler Türkiye Türkçesinde her bağlamda birbirinin yerine kullanılamamaktadır, aynı drumu Azerbaycan Türkçesinde de görmekteyiz. Eş anlamlı sözcükler arasındaki tercih durumunda kullanış faktörü Azerbaycan Türkçesinde de ön plana çıkmakta ve eş anlamlı gruptan belirli sözcükler belirli birtakım sözcüklerle bir araya gelebilmektedir. Burada sözcüklerin bağlam içerisinde kazandığı anlamlar, hangi eş anlamlının tercih edileceği konusunda belirleyici olmaktadır.

Azerbaycan dilinde mevcut olan eş anlamlılar çeşitli sahalarda kullanılır. Bunlar: coğrafi adlar bildiren sinonimler, yemek adları bildiren sinonimler, eşya adları bildiren sinonimler, renk adları bildiren sinonimler, iş ve hareket adları bildiren sinonimler, çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelen sinonimler ve silah ve alet adları bildiren sinonimler, beden uzuvları bildiren sinonimler, dini ayinle birlikte meydana gelen sinonimler, zaman ve mekânla ilgili olan sinonimler, dünya ile ilgili sinonimler vs. gibi çok geniş bir kullanım alanına sahiplerdir.

Azerbaycan Türkçesinde eş anlamlığın meydana gelişi şu şekilde sınıflandırılabilir:

a. Çok anlamlılık yoluyla meydana gelenler,
b. Alıntı sözler vasıtasıyla meydana gelenler,
c. İnce sözlerle alakalı meydana gelenler,
d. Mecazi anlam bildirenler,
e. Heyecanlı-etkili sözlerden ibaret olanlar,
f. Eskimiş sözlerden meydana gelenler.[89]

Eş anlamlılıkla ilgili yapılan tanımlamalar daha çok gramer eş anlamlılığı dikkate alınarak yapıldığı için eş anlamlılığın bütün özellikleri tam anlamıyla açıklanamamaktadır. Bilindiği gibi dilde leksik(sözcük) eş anlamlılarla beraber, gramatik eş anlamlılar da vardır ve bu eş anlamlıların arasında farklı özellikler olduğu gibi bunları yaklaştıran özellikler de mevcuttur. Bu genel özellikler leksik ve gramatik eş anlamlıları, eş anlamlılık anlayışı altında birleştirmeye imkân yaratır. Eş

[88] Aksan, **Türkçenin Sözvarlığı**, s. 68-73
[89] Altunhan, Neriman Seyideliyev ve Tamella Kurbanova'nın Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lugatı Adlı Eserini Türkiye Türkçesine Çevirme, s. 3

anlamlı ifade ettiği anlama göre aynı anlamı teşkil eden; fakat anlam biçimlerine ve şekillerine göre farklılaşan leksik ve gramatik birimciklere denilmelidir.

Eş anlamlılığın oluşma şekilleri bütün dillerde benzerlikler gösterir. Bir dilin kendi öz kelimeleri arasında oluşan, her bağlamda birbirinin yerini alabilen bütüncül eş anlamlılık dediğimiz duruma çok sınırlı sayıda örnek vermek mümkündür. Eş anlamlılığın oluşmasının bir diğer yolu da yabancı dillerden yapılan alıntılamalardır. Türkiye Türkçesinde gözlemlenen bu durum Azerbaycan Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. (Az.T. takvim-kalendar, unvan-adres / T.T. yiğit-kahraman, istek-arzu) Tarihi süreç içerisinde farklı dillerden alınan aynı anlama gelen kelimeler bir arada kullanılmıştır. Arapçadan eynak, Farsçadan çeşmak sözcükleri Azerbaycan dilinde gözlük anlamında kullanılmıştır. Ancak burada da bağlam ve kullanışın önemi karşımıza çıkmaktadır. Eş anlamlı olarak adlandırılan sözcükler her durumda birbirinin yerini alamamaktadır. Sözcüğün anlamını cümlede kullanılışı, diğer sözcüklerle girdiği ilişki etkilemekte; aynı eş anlamlı grup içerisindeki bir sözcük her zaman diğerinin yerini alamamaktadır. Örneğin qalın-yoğun, nadir, seyrek… gibi eş anlamlı çiftler birbirinin yerine kullanılamaz, dile bu amaçla da gelmemişlerdir.

Eş anlamlı olan gözəl-göçək-qəşəng kelimelerini, onların hangi semantik ve üslubi âleme ait olduklarını, fonksiyonel yükünün ne kadar karmaşık olduğunu çoğu zaman iyi bilmeden kullanıyoruz. Bu eş anlamlı sözcüklerin her zaman birbirlerinin yerini alamayacağını belirtmemiz gerekiyor. Örneğin: “Gözəl qız, Göçək qız, Qəşəng qız.” denir ve bu kullanım anlam ve gramer açısından doğrudur. Ancak “Göçək ailə, Göçək bina.” denemez ve bu kullanım üslupça kusurludur. Görülüyor ki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de eş anlamlı gibi görülen sözler başka sözlerle birleştiği zaman onların anlam farklılıkları ortaya çıkar. Yani sözcüğün anlamını birlikte kullanıldığı sözcükler etkiler. Buna kullanış veya bağlamın anlama etkileri diyebiliriz. Azerbaycan Türkçesinde dünya sözcüğüne eş anlamlı olarak “aləm, cihan, kâinat, kosmos” sözleri bulunmaktadır. Bunları bir bir alıp başka sözlerle birleştirirsek onların her durumda birbirlerinin yerine kullanılamayacağı ortaya çıkacaktır. Dünya kelimesi muharibə, görüş, çempionat vb. sözlerle birleşir. Hâlbuki aləm sözünü muharibə sözcüğü ile birleştirmek mümkün değildir. Aynı sözü görüş, çempionat sözleri de birleştirmek mümkün değildir. Kâinat sözü cahan, aləm, dünya, kosmos sözleri ile eş anlamlıdır; ancak başka birleşmelerde bu mümkün değildir. Örneğin kâinat miqyası, kâinatın sirri, kâinat ölçüsü gibi kosmos sözü qəhrəman, gəmi sözleri ile birleşebilir ve tarihin çeşitli

dönemlerinde kosmos qəhrəmanı (uzay kahramanı), kosmos gəmisi (uzay gemisi) vb. ifadeler sık sık kullanılmıştır. Aynı durumu bir de Türkiye Türkçesinde inceleyelim. Dünya sözcüğüne eş anlamlı olarak acun, yerküre, yer yuvarlağı gibi kelimeler bulunmaktadır. Dünya kelimesi şavaş, şampiyona vb. sözcüklerle birleşebilir. Ancak acun, yerküre, yer yuvarlağı kelimelerini şavaş ve şampiyona sözcükleriyle birleştiremeyiz. Dilimizde güzel sözcüğüne de eş anlamlı olarak hoş, iyi vb. kelimeler bulunmaktadır. Ancak bunlar aralarında küçük anlam farkları bulunan sözcüklerdir. Soyut kullanımlarda birbirlerinin alternatifi olarak görünmelerine rağmen somut, fiziksel özelliklerin anlatımında birbirlerinin yerini dolduramadıklarını görürüz. Örneğin: "Ne güzel bir tesadüf. / Ne hoş bir tesadüf." cümlelerinde güzel ve hoş sözcükleri birbirinin anlamını tam olarak karşılamaktadırlar. Aynı kelimeler: "Ne güzel bir kız. / Ne hoş bir kız." cümlelerinde ise anlam bakımından tam olarak birbirlerini karşılamamaktadırlar.

Anlam birliğine göre bütünleşmiş eş anlamlı gruplarda bir baskı olur. Aynı gruba dâhil olan diğer sözlerde ise anlam biçimleri dikkat çeker. Örneğin isti (sıcak) sözünü ele alalım. Onun eş anlamlıları ılıq, qaynar, qızğın, bürkü, qızmar, yandırıcı gibi sözlerdir. Ama onların hepsi aynı sözlerde birleşemez. Örneğin Azerbaycan Türkçesinde qaynar su denilir ancak qızğın su denilmez. Aynı zamanda isti münasibət (sıcak ilişki), yandırıcı baxış denilir; ancak qızmar münasibət, ılıq baxış denmez.

Baxmaq-seyr etmək-nəzər salmaq-göz gəzdirmək kelimeleri ile biten cümleleri adı geçen fiiller birbirlerinin yerine kullanılabiliyor; fakat aralarında ince anlam farkları da vardır. Türkiye Türkçesinde de seyretmek daha çok uzunve istemli bir bakmayı ifade ediyor. Bakmak ise gözün açık olduğu her an gerçekleşen bir durum olarak karşımıza çıkıyor.

Hangi eş anlamlının nerede tercih edileceği meselesi kullanılacak üsluba göre değişir. Bir eş anlamlı gruba dikkate alalım: böyük, iri, uca, nəhəng, yüksək, əzəmətli… Bunlardan böyük bütün üsluplara yakın olan eş anlamlıdır. Əzəmətli edebi üslupta, kitap dilinde kullanılan bir ifadedir. Edebi üsluptabu kelimeyle sık sık karşılaşıyoruz. Bu kelime genel olarak sosyal özelliği olan büyüklükten konuşulurken kullanılır. Düşüncenin konusuna ve duygusuna zarar vermeden onun eş anlamlılar sırasındaki başka kelimelerle değiştiremeyiz. Şu şekilde karşılaştırabiliriz: büyük binalar – azametli binalar diyebiliriz, büyük işler – azametli

işler de diyebiliriz[90]; ancak büyük kahramanlık doğru olduğu halde azametli kahramanlık doğru değildir.

Örneklerle yapılan karşılaştırmaya dön- fiilinin durumuyla devam edebiliriz. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan dön- kelimesinin Oğuz grubu lehçelerinde farklı bağlamlarda farklı kelimelerle kullanılması dikkat çekicidir. "Etrafına dönmek", "geriye dönmek", "bir yeri dönmek" gibi üç ayrı kavram, Türkiye Türkçesinde tek bir kelimeye indirgenmişken; "geriye dönmek" için Azerbaycan Türkçesinde gayıt-,"bir yeri dönmek" için Azerbaycan Türkçesinde dön- veya burul- kelimeleri belki de dön- kelimesinin hiponimleri olarak düşünülmelidir.

Bunun gibi, Türkiye Türkçesinde koş-, Azerbaycan Türkçesinde yüyür-, gaç-, goşarak get-, çap- kelimeleri koşmayı veya "hızlı gitme" yi anlatan kelimelerdir. Bunlar arasında ılga- insanlar için, çap- ise hayvanlar için kullanılırken yüvür- veya yüyür- hepsini içine alabilmektedir.

Aynı şekilde, Türkiye Türkçesinde "birisini dövmek" ve "ezmek için dövmek" kavramları döv- (T.T., döy- Az.T.) ile ifade edilir.

Bugün "inmek" kavramını ifade etmek üzere Azerbaycan Türkçesinde en- aynı anlamda düş- kelimesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde standart türde düş- biraz daha farklı anlamda karşımıza çıktığından in- ve düş- kelimeleri aynı bağlamda eş zamanlı (synchronic) olarak Lyons'a göre hem tam hem de bütüncül eş anlamlı olabilmektedir. Fakat aslında bu durum yine kelimenin çok anlamlılığından kaynaklanmaktadır. Düş- kelimesi, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugäti'nde öncelikle 'kendi ağırlığının tesiri ile yere inmek' (Göydän üç alma düşdü. Gayadan däräyä iri daşlar düşürdü.) olarak açıklanmıştır. İkinci olarak 'bir hayvan veya bir araçtan inmek' (Onlar şeylärini götürüb gatardan düşdüler.) anlamı yer alır. Daha sonra da 'ayaküstü dayanamayarak yıkılmak' (Soyukda üşüdüm, yürüdüm, düşdüm, galhdım, yenä düşdüm.) verilmiştir. Devamında da bu şekilde 'dökülmek, yağmak' gibi daha birçok anlamı görülmektedir. Türkçe Sözlük'te de kelimenin çok anlamlı olduğu anlaşılmakla birlikte kelime Türkiye Türkçesinde 'bir araçtan inmek' anlamında kullanılmadığı için kelimenin bu anlamı yer almamaktadır. Ayrıca "dikey gerçekleşen düşme" için Azerbaycan Türkçesinde düş- kullanılır, "yatay veya daha çok bir zemin üzerinde gerçekleşen düşme" için bazı durumlarda Türkiye

[90] Veliyev, **Sinonimika Təliminin Elmi-Metodik Əsasları**, s.92

Türkçesinde devril- kullanılırken Azerbaycan Türkçesinse yıhıl- kullanılmaktadır. Bu durum belki alt anlamlılık (hyponymy) ile de ilişkilendirilebilir.

Dilimizdeki işit- (T.T.; eşit-, Az.T.) ve duy- kelimeleri bazı bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilmektedirler. Fakat Azerbaycan Türkçesinde duy- özellikle "anlamak, sezmek, fark etmek, hissetmek" kavramları için kullanılmaktadır. Bu iki kelime Türkiye Türkçesinde eş anlamlı olarak kullanılarak ilgili bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir.

T.T.	**Az.T.**
Konuşulanların sesini işittim / duydum.	Danışanların säsini eşitdim.
Senin de derdin anlaşılmadı / hiss / edilmedi fark edilmedi.	Sänin dä därdin duyulmadı.
Ayağında ağrı hissediyordu.	Ayağında ağrı duyurdu / hissedirdi.

Türkiye Türkçesinde kullanılan oy ver-, Azerbaycan Türkçesinde säs ver- ile ifade edilmektedir. Bu iki ifade bugün eş anlamlı olmaktadır. Ses ver- ifadesinin metaforik bir kullanım olduğu açıktır.[91]

Konuş- (T.T.) ve danış- (Az.T.) kelimeleri arasında da iki çok anlamlı kelimenin anlamları arasında ima yollu özdeşlik ile bir kesişme noktasının gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir.

Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesinde kullanılan eş anlamlılar arasındaki oluşum şekilleri, oluşma nedenleri, kullanılış amaçları, kullanış biçimleri benzerlikleri dikkat çekicidir. O halde eş anlamlılık konusu incelenirken yalnızca bir lehçeye göre hareket etmek çok doğru sonuçlara ulaşmayı engelleyeceğinden, bu konu genel olarak dil içerisinde ele alınması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde, birkaç örneğin dışında, eş anlamlı olarak adlandırılan sözcüklerin her bağlamda birbirinin yerine kullanılamaması durumuna Azerbaycan Türkçesinde de şahit olmaktayız. Eş anlamlılar arasındaki tercih meselesinde de sözcüklerin bağlam içerisinde kazandığı anlamlar belirleyici olduğu görülmektedir.

[91] Erdem**, Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy),** s. 147-162

SONUÇ

Eş anlamlı sözcükler genel ifadeyle sesleri ayrı; fakat anlamları aynı ya da birbirine çok yakın sözcüklerdir.

Eş anlamlılığı anlam ilişkileri bakımından sınıflandırdığımızda karşımıza bütüncül ve bağlamsal eş anlamlılık başlıkları çıkmaktadır. Bütüncül (tam, mutlak) eş anlamlılık, bütün kullanım bağlamlarında birbirinin yerine geçebilen sözcüklerden oluşmaktadır ve bütün dillerde sınırlı sayıda örnekte görülmektedir. İki sözcüğün bilişsel ve duygusal anlamları eşit olduğunda, örtüştüğünde bütüncül eş anlamlılıktan söz edilebilir. Bunu Türkçeden örneklendirmek gerekirse, 'göndermek' ve 'yollamak' sözcüklerini inceleyebiliriz. Bu iki sözcük her bağlamda birbirinin yerini tutar; bilişsel ve duygusal anlamları her bağlamda örtüşür.

Bağlamsal (kısmi, parçalı) eş anlamlılıkta ise sözcükler, belirli bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilir. Bağlamsal eş anlamlılıkta bilişsel anlam ile duygusal anlam aynı değerde değildir; yani örtüşmez. Örneğin;

"Attığı taş çocuğun başına geldi. / Attığı taş çocuğun kafasına geldi." cümlelerinde baş ve kafa kelimelerinin birbirinin anlamlarını tam olarak karşıladığını görüyoruz. Fakat; "Bu işin başı sensin. / Bu işin kafası sensin." cümlelerinde ise baş ve kafa sözcüklerinin birbirinin yerini her bağlamda tutamadığını görmekteyiz. Bu noktada karşımıza sözcük öbeklerinin ve cümlelerin konuşma ya da metin içerisinde yanında bulunan diğer öğelere göre değişik anlamlar kazanması yani bağlam çıkmaktadır. Yalnız başınayken bütüncül eş anlamlı gibi görünen sözcüklerin cümle içerisinde kullanıldığında birbirinin yerini tam olarak tutmaması, eş anlamlılık konusuyla bağlamın iç içe olduğunu, anlamın asıl belirleyicisinin tek başına kelimelerin olmadığını, bağlamın sözcüğün bilişsel ve duygusal değeri üzerindeki belirleyici etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Eş anlamlılığı ortaya çıkaran etkenlerin başında alıntılama gelmektedir. Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca gibi dillerden yapılan alıntılamalar küçük anlam aralarının tanımlanmasını sağladığı için dile giren sözcükler dilde yaşama, eş anlamlısı ile varlığını sürdürme imkânı bulmuştur.

Eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkış nedenlerinden bir diğeri de edebi kullanımlar ve üslup gerekliliklerdir. Bu sözcüklerin anlatıma zenginlik katması, söyleyiş kolaylığı sağlaması, aruzla şiir yazmayı, sanat yapmayı kolaylaştırması dilde eş anlamlı sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aynı zamanda eş anlamlı

sözcüklerin anlatımda tekrara düşmenin önüne geçerek akıcılığı sağlama işlevi de ortaya çıkmalarına ve varlıklarını koruyabilmelerine zemin sağlamıştır. Eş anlamlı kelimeler; konuşma dilini zenginleştirme, dili zarifleştirme, anlamı kuvvetlendirme, dilde duygu yaratma, düşünceyi ifade etme yeteneğinde önemli rol oynama gibi işlevlerinin oluşu dili zenginleştirmiş, ifade renkliliği oluşturmuştur.

Bir dilde eş anlamlılığın oluşma şekillerini de şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Tarih boyunca başka dillerle kurulan kültürel alışverişin etkisiyle dile alıntı kelimelerin girmesi,

2. Tarihi süreç içerisinde kelimelerde anlam iyileşmeleri, anlam değişme ve gelişmelerinin olması,

3. Ağızlarda kullanılan kelimelerin edebi dilde kullanılması,

4. Metaforik anlatımlara başvurulması ve örtmecenin kullanılması,

5. Edebi anlatımlarda deyim aktarmalarına başvurulması,

6. Terim alıntılarının yapılması.

Bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de istisna birkaç örneğin dışında tam, bütüncül eş anlamlılık söz konusu değildir. Hemen hemen hiçbir dilde, anlam bakımından her bağlamda birbirini tam olarak karşılayan ve o dilin yalnızca kendi kaynaklarından gelen kelimelerin bulunamayacağı görülmüştür. Ayrıca aynı kökten türeyen sözcüklerde, akraba kelimelerde ve çok anlamlılık özelliği taşıyan kelimelerde eş anlamlılık yoktur.

Aynı anlama gelen yerli ve alıntı kelimeler arasındaki ilişki eş anlamlılık biçiminde açıklanmamalıdır. Eş anlamlılık bir dilin kendi öz kelimeleri arasında oluşmalı ve her bağlamda birbirinin yerine tam olarak geçebilen sözcükler arasında gerçekleşmelidir. Yabancı dillerden gelen karşılıklar eş anlamlı değil; birer yabancı kaynaklı karşılık şeklinde değerlendirilmelidir. Çünkü bu sözcükler her bağlamda birbirinin yerini tutabilen bir özelliğe sahip değildir, az da olsa aralarında bir anlam farklılığı mevcuttur. Bu anlam farklılıkları eş anlamlı olarak değerlendirilen sözcüklerin dilde tutunarak yaşamasına imkân sağlamakta ve dilin anlatım olanaklarını zenginleştirmektedir. Ancak yabancı dilden giren kelimelerle dilimizdeki karşılıkları arasındaki tercih durumlarında bazen yerli dildeki kelime atıl duruma gelmekte ve dilin kelime hazinesinde bir daralma söz konusu olmaktadır. Bu olumsuz durum da yabancı dillerden dilimize giren bu sözcüklerin Türk halkı

tarafından ses bakımından millîleştirilmesiyle çözüme kavuşur. Bu nedenle eş anlamlılık terimi yerine farklı bir terimin kullanılmasının yerinde olacağını düşünmekle beraber bu sözcüklerin varlığının dilin anlatım olanaklarını arttırdığı ve dili zenginleştirdiği kanısındayız.

KAYNAKLAR

AKBAYIR, Sıddık , **Dil ve Diksiyon & Yazılı ve Sözlü Anlatım Bozuklukları**, Ankara, Akçağ Yay., 2007

AKSAN, Doğan, **Ana Dilimizin Söz Denizinde**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006

AKSAN, Doğan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Engin Yay., 2009

AKSAN, Doğan, Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yaralanma, **Türkoloji Dergisi**, 6. Cilt, 6/1, Ankara DTCF

AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yay., 2007

AKSAN, Doğan, **Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı Son 75 Yılda Türkiye Türkçesi**, Ankara, Bilgi Yay., 2007

AKSAN, Doğan, **Türkçenin Gücü**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2008

AKSAN, Doğan, **Türkçenin Sözvarlığı**, Ankara, Engin Yay., 2000

AKSAN, Doğan, **Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006

AKSAN, Doğan, **Türkiye Türkçesinin Dünü**, **Bugünü, Yarını**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2007

ALTAYLI, Seyfettin, **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II**, İstanbul, MEB Yay., 1994

ALTUNHAN, Yaprak, Neriman Seyideliyev ve Tamella Kurbanova'nın Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lugatı Adlı Eserini Türkiye Türkçesine Çevirme (A-K), Danışman: Nesrin GÜLLÜDAĞ, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 2009, Lisans Bitirme Tezi

ARİŞ, Emine, Neriman Seyideliyev ve Tamella Kurbanova'nın Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lugatı Adlı Eserini Türkiye Türkçesine Çevirme (M-Z), Danışman: Nesrin GÜLLÜDAĞ, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 2009, Lisans Bitirme Tezi

BANARLI, Nihad Sami, **Türkçenin Sırları**, İstanbul, Kubbealtı, 2010

BAŞKAN, Özcan **Bildirişim İnsan Dili ve Ötesi**, İstanbul, Multilingual Yay., 2003

BOZKURT, Fuat, **Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem**, İstanbul, Kapı Yay., 2004

CEYDİLEK Mustafa; **CEYDİLEK** Nuri, **ÖSS Türkçe**, Ankara, Ertem Yay., 1998

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, **Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü**, İstanbul, Özgül Yay., 1992

ERDEM, Melek, **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.: 853**,** Zeynep Korkmaz Armağanı**,** 2004

ERSOYLU, Halil, Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mart 2001, C: 2001/I, S: 591

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Konya, Tuna Yayınları, 2009

GUİRAUD, Pierre, **Anlambilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yay.

HATİBOĞLU, A. Necip, **Üniversitede Türk Dili Dersleri Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Ankara, Seçkin Yay., 2000

HATİBOĞLU, Vecihe (Kılıcoğlu). Eşanlamlı Sözcükler Var mıdır?, **Türk Dili**, Ekim 1970, C: XXIII, S: 229

HENGİRMEN, Mehmet, **Türkçe Dilbilgisi**, Ankara, Engin Yayınevi, 2007

KARAAĞAÇ, Günay, **Dil Tarih ve İnsan**, İstanbul, Kesit Yay., 2009

KURBANOV, A., **Muasır Azerbaycan Edebi Dili**, Bakü, 1985

MRTİNET, André, **İşlevsel Genel Dilbilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yay., 1998

SARI, Mustafa, Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ile İlgili Bazı Sorunlar, **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter 2011, p. 523-528, TURKEY

TEKİN,Talat, **Eşanlamlılık ve Kullanış**, Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yayınları, 1977http://www.turkdiliveedebiyati.com/es_anlamlilik_ve_kullanilis_prof_dr_talat_tekin-t143.0.html Erişim tarihi: 13.04.2011

TEPELİ, Yusuf, **GARİPER** Cafer vd., **Türk Dili, Anlam Bilgisi Eşanlamlılık**, İstanbul, Lisans Yay., 2009

TOKLU, Osman, **Dilbilime Giriş**, Ankara, Akçağ Yay., 2007

Türkçede Eş ve Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü, http://tdk.org.tr/esveyakin/ Erişim tarihi: 06.07.2011

UÇAR, İlhan, "Baş, Kafa, Ser" Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve "Baş" Kelimesine Divanü Lugati 'T-Türk Merkezli Bir Yaklaşım, **Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar**

Dergisi, **(The Journal of International Social Research)**, Cilt: 4, Sayı: 17, Bahar 2011

UÇAR, İlhan, Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı, http://www.diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT/article/viewFile/107/ucar Erişim tarihi: 23.01.2011

UĞUR, Nizamettin, **Anlambilim Sözcüğün Anlam Açılımı**, İstanbul, Doruk Yay., 2003

VARDAR, Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yay., 2007

VELİYEV, Sevindik, **Sinonimika Təliminin Elmi-Metodik Əsasları**, Bakı, Qrifli Neşr, 2004

ZÜLFİKAR, Hamza, Eş Anlamlılık ve Ziya Gökalp'ın Eş Anlamlılık ile İlgili Düşünceleri, **Türk Dili**, C: 1990 / II, S. 463, Temmuz 1990

ÖZ GEÇMİŞ

1981'de Elazığ'da doğdu.

1999 yılında İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazandı.

2000 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne yatay geçiş yaptı.

2003 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu.

2004 yılında Tezsiz Yüksek Lisans Eğitimini tamamladı.

2004-2009 yılları arasında çeşitli özel dershanelerde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği yaptı.

2009 yılında Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Tezli Yüksek Lisans Eğitimine başladı.

2009 yılında Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı.

Halen bu görevi sürdürmektedir.